

Házasság, honosság és öröklés Európában

Head-König, Anne-Lise

Atyai hatalom, házasság és a földbirtok öröklése
a rurális Svájcban (1860–1960)

Steven King

Öröklés, házasság és háztartás
az angol szegények körében a 19. század elején

Oláh Sándor,
Pozsgai Péter
tanulmányai

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2009. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2009-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

35. *Néprajz és történelem*
36. *Mezőgazdaság kollektivizálása*
37. *19. századi nemzetépítő diskurzusok*
38. *Középkori és kora újkori társadalmak*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Dívat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN
KLEMENT JUDIT
LENGVÁRI ISTVÁN
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Házasság, honosság és öröklés Európában” című blokkunkat Pozsgai Péter szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, az 1956-os Intézet, az MTA–ELTE Atelier Kutatócsoport (MTA TKI) és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

'56

Címlapon: Étkezés az udvaron. (Átány, Heves megye).
Felvételt készítette: Hofer Tamás, 1954
Néprajzi Múzeum F113693

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

HÁZASSÁG, HONOSSÁG ÉS ÖRÖKLÉS EURÓPÁBAN

Head-König, Anne-Lise	Atyai hatalom, házasság és a földbirtok öröklése a rurális Svájcban (1860–1960)	5
King, Steven	Öröklés, házasság és háztartás az angol szegények körében a 19. század elején	28
Oláh Sándor	Földöröklés egy székely köznemesi családban a 18. század közepén	56
Pozsgai Péter	„Helybeliek” és „idegenek”. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján	68

KÖNYVEK

Gyáni Gábor: Relatív történelem	– Szócs Máté	102
Kelemen István: Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század elejétől 1848-ig	– Katona Csaba	108

Loïc Wacquant: Parias urbains, Ghetto, banlieues	
– György Eszter	111
Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok	
– Kovács Ákos András	115
Hajnal István: Írásoktatás a középkori egyetemeken	
– Gálffy László	120
Szerzőink	130
Contents	131
Abstracts	133

Anne-Lise Head-König

Atyai hatalom, házasság és a földbirtok öröklése a rurális Svájcban (1860–1960)

BEVEZETÉS

A földművelés Svájcban és a legtöbb nyugat-európai országban döntően családi vállalkozás volt. A rendszer pontos működésének megértéséhez alapvető fontosságú, hogy mind a családi kapcsolatokat, mind a birtok generációk közötti átadását tanulmányozzuk. A második világháborúig azokban a rurális régiókban, ahol az ipar nem játszott jelentős szerepet, a svájci családrendszer domináns vonásai a kései házasságkötés és a házasulatlan fiatalok nagy aránya volt.

A szabályok azonban, amelyek meghatározták, hogy melyik gyerek viszi tovább a családi gazdaságot, igen jelentős eltéréseket mutattak a különböző településeknél, hisz mindegyik kantonnak saját örökösödési törvényei és öröklési szokásjogai voltak. Egészen 1907-ig, az első svájci polgári törvénykönyv elfogadásáig – és 1912-es hatályba lépéséig –, amely egységesebb megközelítést biztosított a családi gazdaságok továbbörökítése terén Svájcban, legalább három öröklési rendszer létezett, és mindegyiknek jelentős kihatása volt mind a házasságra, mind a családszerkezetre. Néhány kantonban az egyenlően osztó öröklést gyakorolták rendszerint, és ezt folytatják napjainkig. Ezeken a területeken a fiúk és a lányok egyenlő arányban örökölték a földet (különösen néhány hegyvidéki régióban, mint például Valais és Graubünden). Néhány más kantonban, bár minden gyermeknek joga volt az öröklésre, a fiúk – akik egyenlő arányban örökölték – azonban nagyobb részt kaptak az örökségből, mint a lányok, s az öröklés során a földet a fiú utódok között osztották fel. Voltak ezeken kívül olyan kantonok, ahol a törzsöröklés volt érvényben, azaz csak egy örökös – majdnem kizárólag fiú – vette át a birtokot. De ezen a három rendszeren belül szokásosak voltak az olyan megegyezések, amelyek vagy a családi gazdaság egyre kisebb egységekre való felosztásának megakadályozását célozták, vagy a gazdaságot az egyik, meghatározott fiúörökösnek kívánták átadni.

Az első két rendszeren belül, ahol nem nyílt lehetőség az iparban való elhelyezkedésre, a második világháborúig a házasulatlanok magas aránya és a kései házasság volt a meghatározó. Meg kell azonban említenünk, hogy a második típusú rendszerben olykor egy komplexebb minta is megfigyelhető volt. Ebben az esetben az volt a tendencia, hogy egy fiú utód vegye át az egész családi gazdaságot, miután a további örökösöket kizárták az öröklésből – emiatt e rendszert

egy történész pszeudoegalitáriusnak minősítette. Néhány más régióban a törzsöröklés volt érvényben a 20. század közepéig, a gazdaság örököse azonban változhatott: lehetett a legidősebb (*majorat*), mint például Zug kantonban vagy a legfiatalabb (*minorat*), mint Bern kantonban.

A már említett svájci polgári törvénykönyv azt célozta, hogy biztosítsa a családi gazdaságok mint életképes egységek fennmaradását (egy „nagy” gazdaságnak abban az időben, svájci mércével mérve, az számított, amelyik meghaladta a 10 hektárt), és ez együtt járt néhány, a családi gazdaság átadására vonatkozó öröklési törvény elfogadásával. A svájci szövetségi törvénykönyv megalkotásakor főként néhány rurális kanton létező törvényein alapult, és ezeknek az ősi, kantoni eredetű törvényeknek a terméke volt.

A VIZSGÁLT RÉGIÓ: A LUZERN-HINTERLAND

Luzern-Hinterland egy olyan régió, amelyben alföldi és hegyvidéki családi gazdaságok is találhatóak, különösen igaz ez Willisau-Land faluközösségére, ahol a tengerszint feletti magasság 536 és 1050 méter között változik. 1888-ban 311, 1929-ben 308, 1965-ben 292 kisgazdaságból állt, s 1965-ben egyharmadukat hegyvidékiek nyilvánították, így külön pénzügyi támogatást kaptak a szövetségi kormányzattól.¹

Tanulmányomban a mezőgazdasági kisüzemek generációk közötti öröklődésének körülményeit vizsgálom az 1860-as évektől az 1960-as évek végéig, és azokat a stratégiákat, amelyeket e kisüzemek tulajdonosai alkalmaztak, hogy biztosítsák a családi gazdaság folytonosságát. A családi gazdálkodás ebben az összefüggésben nemcsak egy földbirtok megművelését jelentette, hanem – erős érzelmi kötődéssel – azon a földön való gazdálkodást, amelyen az idősebb nemzedék visszavonulása előtt gazdálkodott. A vizsgált időszakban a földtulajdon öröklési feltételei – demográfiai és társadalmi-gazdasági tényezők miatt – jelentős változásokon mentek keresztül. Így például a családi gazdaságok háztartásfőinek várható élettartama megnövekedett, csakúgy, mint a potenciális, a felnőttkort megélt örökösök száma. Az állami beavatkozások szintén egyre növekvő mértékben korlátozták a kisgazdaság vezetőjének autonómiáját: ezek egyebek mellett érinthették a gazdaságban maradó, ott dolgozó felnőtt fiúk és leányok pénzügyi kompenzációját, a gazdaság átadásának időpontját és a tulajdonos döntési szabadságát, hogy annak juttassa a birtokot, akit a legmegfelelőbbnek tartott.

Elemzésemben elsősorban a megfelelő születési, házassági és halálozási anyakönyvekre és a földhivatal nominális kataszteri irataira (*Kadaster*) támaszkodtam, amelyek lehetővé tették a gazdaság tulajdonosainak és családjainak azonosítását. A kataszteri dokumentációból két változat maradt fenn, melyek kismértékben eltérnek egymástól, az egyiket a községi, a másikat a kantoni levéltárban őrzik, s közülük mindvégig az előbbit használtam. Ezt a forrást, amely egy meghatáro-

¹ *Eidgenössische Betriebszählung*, 1965. szept.

zott időpontban lehetővé teszi a földbirtokok tulajdonosainak azonosítását, ki kellett egészíteni az adásvételi szerződésekkel (*Kaufverträge*), hogy a tulajdonátadások időbeli változásait is tanulmányozni lehessen. A *Kaufverträge*-irategyüttes többértelmű megjelölés, mert a földbirtok-tranzakciók mindegyik típusára vonatkozott, azokra is, amelyek ugyanabban a családban maradtak (eladáson, öröklésen vagy az örökösöktől való kivásárlás útján), s azokra is, amelyeket nem rokon magánszemélyeknek juttattak piaci értékesítés során. A *Kaufverträge*-iratok tükrözik a gazdaság szervezésének és oszthatatlanságának általános jellegzetességeit, így például bizonyos években, különösen a 19. század legvégét megelőzően, nem említik a gazdaság méretét a tranzakció időpontjában, de megerősítik, hogy annak területe akkora, amekkora mindig is volt („...wie von alters her...”).

Égészen a második világháborúig meghatározó jellegzetesség volt e régióban a parasztszaladók magas termékenysége, amelyre egy sor, az örökkelés és az utódlással kapcsolatban álló probléma visszavezethető. A régió további sajátossága, hogy a tulajdonos gazdák egy egységben kívánták fenntartani gazdaságukat, elkerülvén annak felosztását fiaik között. Könnyen belátható, hogy a legtöbb tulajdonos szándéka az volt, hogy csak egy fiúörököse vegye át a családi gazdaságot, melyet általában a tulajdonos művelt a családja segítségével. Csak a nagyobb gazdaságok alkalmaztak bérmunkát a családi munkaerőn felül. Nagyon alacsony volt a bérbe adott gazdaságok száma, többnyire csak kivételes körülmények között, válsághelyzetben került erre sor, így például, ha a tulajdonos gazda meghalt, és kisgyermekes özvegye nem volt képes továbbvinni a gazdaságot. Az 1930-as években azonban az is megfigyelhető, hogy néhány csődbe ment gazdaságot, felvásároltak, de csak mint földbe történő befektetést. Ilyenkor a gazdaságot a továbbiakban már nem az eredeti tulajdonos működtette. Az 1. táblázatban látható, hogy azoknak a gazdáknak az aránya, akik saját földjüket művelték, nagyon kismértékben változott 1939 és 1985 között. Egy további sajátossága a régióknak, hogy a gazdaságok mérete az 1980-as évekig – Svájc többi régiójához viszonyítva – általában meghaladta az átlagot, ekkor egy gyökeres átszervezés nyomán a többi régió átlaga is nőtt, s utolérte a vizsgált területét.

1. táblázat

A gazdaságok tulajdonosainak aránya, akik többnyire a saját földjükön gazdálkodnak²

Év	A gazdaságok száma	A gazdák aránya, akik saját földjeiket művelik (%)
1939	298	83
1955	288	86
1965	255	82
1985	224	86

² Forrás: *Recensements fédéraux des entreprises: Les exploitations agricoles.*

FŐ VIZSGÁLATI SZEMPONTOK ÉS KÉRDÉSEK

Hogyan tudta a mezőgazdasági népesség fenntartani a termékenység magas szintjét egy egalitárius öröklési rendszerben anélkül, hogy csökkent volna a gazdaságok száma és üzemmérete? Hogyan rendezték az idős gazda és felesége visszavonulását, amikor a családi gazdaság irányítását átadták a következő generációnak?

A svájci örökösödési törvény szerint a gazdaság nem volt közös tulajdona a gazdának és feleségének, a végső rendelkezési jog a családi gazdaság működtetését illetően az aktív gazda vállán nyugodott, s azt csak nagyon kevés, meghatározott esetben – felnőtt fiúörökös hiányában – ruházta át nőre, a feleségére vagy a leányára.

A mód, ahogy az örökös átvette a gazdaság irányítását, kihatott a család-szerkezetre, s azokra a feszültségforrásokra, amelyek az utód és a szülők között keletkezhetnek, még akkor is, ha a megfelelő szerepeket világosan meghatározták a visszavonulási szerződésben, miután az apa eladta a gazdaságot a fiának. Az új tulajdonos és testvérei között is keletkezhetnek feszültségek, hisz utóbbiak zokon vehették, ha a birtokátadás során hátrányos helyzetbe kerültek.

Egy további fontos tényező, amelyet fontos figyelembe venni, hogy a munkamegosztás következtében egy kiscsalás nem lett volna fenntartható a női munka nélkül, bármennyire alulértékelt és alábecsült volt is az. Habár a történészek általában feltételezik, hogy a háztartással kapcsolatos munkát többnyire a gazda felesége végezte, ami az esetek többségében valóban megfelelt a valóságnak, egyes családi megegyezéseknél azonban megfigyelhető, különösen, ha az örökös nem volt fiatal és korábbról megszokta, hogy fivéréivel és leánytestvéreivel a családi gazdaságban az időközben elhunyt apa irányítása alatt dolgozzon, hogy egy hajadon maradó leánytestvér olykor szintén átvehette az elhunyt anya helyét.

Amikor a gazdaság átadásra került a kijelölt örökösnek, az új gazda testvérei két lehetőség közül választhattak. Az egyik, hogy elhagyják a családi gazdaságot és bérmunkások lesznek, de ez legtöbbször számukra lefelé irányuló társadalmi mobilitást jelentett, s ennek megfelelően korábbi társadalmi státusuk elvesztését. A másik lehetőség az volt, hogy a családi gazdaságban maradnak, azzal a két kikötéssel, hogy nem házasodnak meg és a gazdaságban hajlandók alárendelt helyzetben, cselédeként vagy mezőgazdasági munkásként is dolgozni. Néhány nagyon ritka esetben a parasztbirtokot két fivér örökölte egyenlő arányban. Ilyen közös tulajdonlás esetén a fivérek egyike nőtlen maradt, s idős korában eladta részét házas fivérének cserébe egy olyan visszavonulási szerződésért, amely lehetővé tette számára, hogy haláláig a családi gazdaságban maradjon.

1. térkép

Luzern-Hinterland és Willisau Land

AZ ÖRÖKÖSÖDÉSI TÖRVÉNY LUZERN KANTONBAN A SVÁJCI POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYV BEVEZETÉSÉIG (1912) ÉS AZ 1912-ES TÖRVÉNY HATÁSA

Luzern kanton különböző 19. századi örökösödési törvényei kivétel nélkül fenntartották azt az elvet, hogy minden gyermeknek részesednie kell a szülői örökségből. A gyakorlatban azonban másként alkalmazták a törvényt a fiúk esetében, mint a lányoknál. A luzerni örökösödési törvény szerint az apai örökséget kilenc részre kellett osztani, melyből öt szokásosan a fiúkat, négy pedig a lányokat illette meg. De azt is kikötötte, hogy az összes ingatlan a fiúkra száll, s hogy ezeket a földbirtokokat igen mérsékelt áron kell felértékelni (a *mérsékelt* definícióját azonban soha nem tüntették fel a törvényben). Csak a testvérek közötti nézeteltérés esetén értékelték fel hivatalosan a földbirtok részeit, s ekkor a gazdaságot képező ingatlanokat 25% kedvezménnyel kellett a fiúörökösök számára megvételre felkínálni. Ezek az eltérő gyakorlatok a fiúk és a lányok vonatkozásban egyáltalán nem voltak szokatlanok Svájcban. A zürichi örökösödési törvény hivatalos magyarázatában Ullmer utalt rá, hogy a törvényi szabályozás³ mögött meghúzódó szándék hátterében az állt, hogy miután a fiúörökösök voltak elsősorban felelősek a család fennmaradásáért, az ő joguk és kötelességük volt, hogy egy kedvezményes áron a saját kezelésükbe vegyék a családi földbirtok tulajdoni részeit.⁴ A családi gazdaság alacsonyabb értékét annak révén eszközölték ki, hogy csökkentették az aktuális piaci értékét (*Verkehrswert*) annak hatoda és negyede közötti résszel, olykor a harmadával is, de az ár nem lehetett kevesebb, mint a családi gazdaságot terhelő adósságok összege. Azonban, ahogy a luzerni törvény is megerősítette a fiúörökösök közötti egyenlő részesedést, a – felnőtt – fiúk mindegyike remélhette, hogy egy napon megörökölheti a családi gazdaságot. Ésszerűnek látszik azt feltételezni, hogy az örökös kijelölése hosszú és gyötrelmes vitákhoz vezetett a családon belül. A törvényben végrehajtott változás és ez a tényező együttesen részben magyarázhatja, miért volt olyan csekély az *inter vivos* [az apa, illetve a tulajdonos életében történő] vagyonmegosztás, birtokátadás a 20. század fordulója után is, miként az az 1934. évi, a családi gazdaságok öröklését taglaló felmérésből kitűnik.⁵

Az 1912. évi svájci polgári törvénykönyv bevezetésével azt szerették volna elérni, hogy a családi gazdaságok életképes egységekként maradjanak fenn. Ennélfogva a luzerni törvényi szabályozás, amely előírta az örökösök közötti egyenlő bánásmódot, tetszés szerint elhagyható volt. A svájci polgári törvénykönyv életbe lépésével, különösen a paraszti öröklésre vonatkozó cikkelyei miatt, a tulajdonos gazda számára egyszerűbbé vált a családi gazdaság átruházása az általa kiválasztott

³ Azaz a fiúörökösök azon kiváltsága, hogy a gazdaságot az éves bevételen alapuló csökkentett felbecsült értéken vehessék át.

⁴ Ullmer 1878.

⁵ *Besitzwechsel* 1934: 78. Ha a családtagok közötti tulajdonátadásokat vesszük számításba (csak a főállású agrártermelőket véve figyelembe), akkor az *inter vivos* tranzakciók aránya 1900-ban 31,6%, 1901 és 1930 között 35,7% és 1931 és 1934 között 32,8% volt.

fiúörökösre vagy a törvényi folyamodás, hogy az egyik fiú nevére írják át a gazdaságot. A problémák azonban nem szűntek meg, ha a fiúk nem értettek egyet az örökös személyével. A törvény szerint az örökösnek kellett a leginkább alkalmasnak lennie a gazdaság átvételére, s a személyes tulajdonságok, mint a jellem, a jó hírnév, az egészség és a jó munkabírási fontosabbak voltak, mint az életkor vagy a születési sorrend, s nem volt szükségszerű, hogy arra a fiúra essen a választás, aki addig az apjával együtt dolgozott. Jóllehet magától értetődő volt, hogy csak azok a fiúk kerülhettek szóba, akik vállalták, hogy maguk is dolgoznak a családi gazdaságban.

Az örökösök közötti vitás esetekben a 20. század közepéig a fenti szempontokat vették figyelembe a Svájci Szövetségi Bíróság legtöbb döntésénél, és a törvényhozásban három alapvető követelményt emeltek ki.

Elsőként azt, hogy a családi gazdaság egységét fenn kell tartani, az nem forácsolható kisebb méretűre annál, mint amelyet az adott kanton törvénye meghatározott. A szabályozás, amely meghatározta az üzemképes családi gazdaság méretének minimumát, jelentős eltéréseket mutatott, mert ennek fontos politikai, társadalmi és gazdasági következményei voltak. Következésképpen a polgári törvénykönyv rendelkezéseit soha nem hajtották végre néhány hegyvidéki kantonban – mint például Valais és Grisons –, ahol a régi hagyományból következően az osztó öröklés maradt a norma. Ilyen hegyvidéki régiókban a rendszeres felosztást tartották az egyedüli lehetőségnek arra, hogy a következő generáció is megházasodhasson és új, független háztartást alapíthasson, itt néhány földdarab akár 60 négyzetméteres parcellákra is felosztható volt. Svájc középső részén azonban más volt a helyzet. Luzern kantonban a minimális méretet 3,6 hektárban, míg Nidwaldban 4 hektárban szabták meg a földhasználatától függően.

Másodszor, elkerülendő a nagymértékű eladósodást, a gazdaságot az éves hozam alapján kellett felértékelni (*valeur de rendement*), amely messze a piaci ár alatt volt. Ez arra szolgált, hogy megakadályozzák a már létező magas szintű eladósodottság további drasztikus növekedését, miután az örökös számára túlságosan költséges lett volna, hogy piaci áron vásárolja meg más családtagok örökrészét.

És végül fontos volt, hogy a gazdaság továbbra is családi kezelésben maradjon, mely feltétel hosszú időn keresztül hallgatólagosan érvényesült, de a 20. század közepi törvénynek már kinyilvánított célkitűzése volt.⁶

A TERMÉKENYSÉG MAGAS SZINTJÉNEK FENNMARADÁSA A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG ÉS ENNEK HATÁSA A GAZDÁLKODÁSRA ÉS A TULAJDONOS CSALÁDJÁRA

A 20. század közepéig Willisau-Land paraszti közösségénél a termékenység szintje egyike volt Svájcban a legmagasabbaknak. E faluközösség népessége nagyon lassan reagált a csecsemő- és gyermekhalandóság 19. század végén és a 20. század

⁶ Loi fédérale [...] 1951, különösen a 6–11. cikkelyek.

elején bekövetkező gyorsuló csökkenésére. Így a 19. század utolsó negyedében a családrekonstrukció eredményei azt mutatják, hogy a házasság első tíz évében a családokban még mindig átlagosan 5,12 gyermek volt, és így a demográfiai nyomáshoz való alkalmazkodás többnyire a házas nők arányának (nupcialitás) változásán és az elvándorlásban érhető tetten. Willisau kerületben a 45–49 éves férfiak 25,9%-a nem volt házas, a hasonló korú nőknek pedig a 18,2%-a volt hajadon 1910-ben. Egy ilyen korlátozó rendszerben, ahol a házasság és a családalapítás csak nagyon kevés testvér számára vált lehetővé, komplex háztartások jöttek létre, ahol egy házas fiú élt együtt a szüleivel és néhány házasulatlan fivérével és lánytestvérével.

Az igen magas házas termékenység rendkívüli állandósága, és a házasulatlanok nagy aránya a 20. század közepéig legfőképpen két tényezőnek tulajdonítható.⁷ Egyrészt a katolikus egyház mindvégig erőteljes hatása, amelyet az 1930-ban és 1940-ben született nemzedék még mindig felemlít, és amely eleve kizárta a születéskorlátozásról szóló eszmecserét és annak alkalmazását. Másrészt nem szabad megfeledkeznünk magának a társadalomnak a konzervatív beállítottságáról és arról a törekvésről, hogy a családi birtokot osztatlanul őrizték meg. A katolikus egyház hatása önmagában azonban nem lehet kielégítő magyarázat, ez jól lemérhető a protestáns földművesek demográfiai viselkedésén, akik az 1870–80-as években kezdtek bevándorolni a közeli protestáns Emmentalból. Az ő családjaik az 1930-as években majdnem olyan létszámúakká váltak, mint a katolikusokéi.

A nagy létszámú családok magától értetődően növelték a versengést a testvérek között, akik át kívánták venni a családi gazdaságot. Véletlen mintavétellel kiválasztott 22 családi gazdaság vizsgálata alapján – melyek 1870 és 1929 között cseréltek gazdát – a túlélő gyermekek átlagos száma az öröklés időpontjában 7,36 volt, az 1930 és 1972 között öröklődő 19 gazdaság mintájában az átlag 6,57 gyerek volt. Willisau-Land sajtóságos demográfiai struktúrája jól szemlélteti a problémát és a szükségességét azoknak a stratégiáknak, amelyek lehetővé tették, hogy a mezőgazdasági kisüzem egy egységként öröklődjön.

Félretéve a kulturális és vallási motivációkat, vizsgáljuk meg a kiterjedt család következményeit egy gazdálkodó házaspárra nézve a 20. század első felében, amikor már majdnem minden gyermek megérte a felnőttkort. A tulajdonos gazda szempontjából ekkor a következők számítottak pozitív tényezőnek. Nagyobb volt a valószínűsége, hogy sikerül megfelelő örökösöt kiválasztania. Miután a fiúk és lányok sok esetben egyáltalán nem számíthattak fizetésre, elegendő olcsó családi munkaerő állt rendelkezésére – összehasonlítva a bérmunka költségeivel. Különösen, ha a gazdaság nagy vagy legalább átlagos méretű volt, gyakori szokás volt a sok gyereket, de leginkább a fiúkat visszatartani, hogy a gazdaságban segítő családtagként dolgozzanak. Ha a gazdaság kicsi volt, 14–15 éves kortól arra kényszerültek, hogy máshol találjanak munkát, s bérüknek egy részével

⁷ Kevés olyan svájci régió van, ahol az osztatlan öröklés és tulajdonátadás volt érvényben, s a házas termékenység ilyen magas szintje és a házasságot nem kötők hasonlóan magas aránya lett volna jellemző a 20. század közepén.

hozzájáruljanak a családi birtok fenntartásához.⁸ A saját családi gazdaságban való munkavállalástól eltekintve kevés munkalehetőség volt: az 1920-as népszámlálásban szereplő háztartások közel 30%-ának mintája alapján mintegy harmaduk (33,9%) alkalmazott családtagokon kívüli segédmunkaerőt.

A nagy létszámú családok számos kulturális és pszichológiai sajátossággal jellemezhetők. A családszervezet patriarchálisabb formája tűnik ki az adatokból, amelyet a háztartásfő gazdák életkor szerinti bontása is alátámaszt (2. táblázat), valamint a rokon családtagok, a cselédek és néha a fogadott gyermekek jelenléte is megerősít.

2. táblázat

*A családi gazdaságok vezetőinek korcsoportonkénti megoszlása
(Willisau-Land, 1920)⁹*

Korcsoport	Ezrelék (%)
20–29	50
30–39	138
40–49	287
50–59	337
60–69	138
70 éves vagy több	50

Mintánkban egy családi gazdaságot működtető háztartás átlagosan 7,86 főt foglalt magába 1920-ban – és még mindig 6,52 főt, ha csak a szülőket és gyermekeiket vesszük figyelembe –, míg egy mezőgazdasági bérmunkás háztartása mindössze 3,27 főből állt átlagosan. A háztartások 23,1%-a volt kiterjesztett háztartás (extended household).

A sok gyermek egyúttal azt is jelentette, hogy a tulajdonos gazda el tudta halasztani a gazdaság irányításának átadását. Az apa és fiatalabb fiai közötti nagy korkülönbség szintén lehetőség biztosított az utódlás és a birtokátadás elhalasztására, mert fiatalabb gyermekeire még hosszabb ideig gondot kellett viselnie. Több oka is lehetett annak, hogy az apa vonakodott a visszavonulástól, elhalasztva a gazdaság átadását. Ez nem szükségszerűen a családi gazdaság irányításával volt összefüggésben, inkább azzal a felelősségérzettel, amelyet fiatalabb gyermekei felnevelése jelentett. Ebben az összefüggésben néhány szülő visszavonulási szerződése igen nyíltan fogalmaz: az örökösnek át kellett vállalnia fivéri és húgái oktatási költségeit 16 éves korukig, azzal a feltétellel, hogy ezt követően elhagyják a családi otthont. Végül, annak a valószínűsége, hogy az idős gazda és

⁸ Studer 1999: 44.

⁹ Forrás: 1920. évi népszámlálás (minta).

felesége egy jobb visszavonulási szerződést tud elérni, nagyobb volt, amikor számos örökös versengett a gazdaság átvételéért.

A fenti tényezők néhány nagyon fontos mellékhatása igen negatív következményekkel járt mind az örökösre, mind a gazdaságra nézve. A kései tulajdonátadás kihatással volt az egyéni életére csakúgy, mint a családi birtok gazdasági működőképességére. Az örökös házassági életkorának mintája alig változott az idők folyamán: későn házasodott, de miután a házastársa mindig néhány évvel fiatalabb volt, ezért ez alig befolyásolta jövőbeli családjának nagyságát. Az is egészen nyilvánvaló, hogy az örökös házassági életkorát gazdasági tényezők is befolyásolták, mint például az első világháború idején a mezőgazdasági termékek konjunktúrája s magas árai egyrésztől, s az 1930-as évek gazdasági válsága másrésztől (3. táblázat).

3. táblázat

Az első házasságkötés életkora a mezőgazdasági népesség körében (Willisau-Land)¹⁰

Időszak	Férfiak	Nők	Esetszám
1900	32.1	27.6	8
1918	28.7	27.4	14
1920–1922	31.8	25.0	22
1930	32.9	25.7	16
1936–1937	33.0	25.8	19
1959–1960	30.9	24.0	26

Az idős gazda csekély hajlandósága a birtok irányításának feladására csökkentette az ösztönzést a termelési módszerek megváltoztatására vagy a termelési szerkezet átalakítására. Egyúttal gátolhatta az örökös innovatív készségét is miután az már nem volt fiatal, amikor végül örökölte a gazdaságot. Ahogy az 1920-as adatokból látható, az idős tulajdonosok még mindig vonakodtak átadni a gazdaságot velük élő házas fiaiknak. A háromgenerációs háztartásokban, ahol az idős tulajdonos még élt, nyolcból csak kettő adta át a háztartás vezetését fiának. A hat tulajdonos gazda, akik nem vonultak vissza, életkora 55 és 75 év között (átlagosan 66,3) mozgott.

Lehetetlen megállapítani, hogy a gazdaság potenciális örököse képes volt-e befolyásolni a családi gazdaság vezetését mielőtt az ő irányítása jogszerűvé vált volna. Amennyire megfigyelhető, sohasem volt egy olyan átmeneti időszak, amikor a gazdaságot az apa és a fia együtt, családi társulás formájában irányította volna, legalábbis ennek nem maradt írásos nyoma. Az öröklésből kimaradó fiúk házasságkötési esélyei igen korlátozottak voltak, lévén, hogy nem rendelkeztek saját jövedelemmel.

¹⁰ Forrás: házassági anyakönyvek (Willisau-Land)

Ebben a régióban a 20. század közepéig nem szabad megfeledkeznünk a nagy létszámú, többgenerációs családok még egy társadalmilag jelentős vonásáról. A család legfiatalabb gyermekei számára kritikus helyzetet teremthetett az árvává válás lehetősége: e válságos élethelyzet annak a kockázatával is együtt járhatott, hogy a gyerekek nem rokon nevelőszülőkhöz kerülnek. Ha összehasonlítjuk Luzern kanton a szomszédos kantonokkal, ahol a családok átlagos mérete kisebb volt, azt tapasztaljuk, hogy Luzern kantonban 1920-ban 43 ezrelék volt a nevelőszülőkhöz kihelyezett gyermekek aránya, míg Aargau és Bern kantonokban egyaránt 32 ezrelék.

AZ ÖRÖKLÉS ÉS A BIRTOKÁTADÁS MINTÁI ÉS HATÁSUK A CSALÁD ÖSSZETÉTELÉRE

A vizsgált időszakban a gazdaságok túlnyomó többsége a családon belül öröklődött, és a parasztbirtokok több mint kétharmadát soha nem adták el családon kívüli személynek. Ez azt jelenti, hogy az örökös a tulajdonos gazda fia vagy a korábbi tulajdonos rokona volt. A termékenység magas szintjének fennmaradása azonban megakadályozta, hogy a gazdaságok tulajdonosainak fiai földhöz jussanak. Ebben az összefüggésben fontos hangsúlyozni a várható élettartam növekedését: az örökös személy testvérei közül többen érték meg a felnőttkort a 20. század kezdetén, és a gazdaság tulajdonosának átlagos életkora is megnőtt. Utóbbi számára gyakran szükségszerűvé vált, hogy alkalmazkodjon a körülményekhez és beleegyezzen a gazdaság életében történő (*inter vivos*) átadásába. A birtok nagysága azonban meghatározta az átadás, illetve az öröklés módját, a kisméretű gazdaságoknál a gazda halála utáni (*post mortem*) öröklés maradt a leggyakoribb formája a birtok átruházásának. Vegyük szemügyre a három jellemző mintát.

A post mortem öröklés a 19. század végén és a 20. század elején (a svájci polgári törvénykönyv életbe lépését megelőzően)

A 19. század végén és a 20. század elején gyakran olyan bonyolult helyzetek is kialakulhattak, amikor az apa halála után számos örökös volt jogosult a gazdaság átvételére, de az elhunyt gazda nem készített végrendeletet – ez gyakran előfordult ebben az időszakban –, hogy kijelölje utódját. Hosszadalmas – akár hús évig is elhúzódó – stratégiai egyezkedéseket folytattak, hogy sikerüljön egy tulajdonos személyében megállapodni. Az első szakaszban a fivérek a törvény előírásai szerint kivásárolták leánytestvéreik örökrészeit, ami általában néhány hónappal azután történt, hogy örökségükhöz hozzájutottak, de amint alább látni fogjuk, a lányok fivéreiknél rendszerint rosszabbul jártak. A következő szakasz egy hosszú folyamat volt, amely sok évig eltarthatott, s célja az egyetlen örökös kijelölése volt. Ha több 15 és 35 év közötti fivér élt a háztartásban, akik többsége

a családi gazdaságban dolgozott, s közös fedél alatt lakott, a post mortem öröklés igen összetett és vitás helyzeteket teremtett. Attól függően, hogy hány fiúörökös volt, többlépcsős folyamat vette kezdetét a gazdaság jövőbeli örökösének kiválasztására. Ha három és hat között alakult az örökösök száma – ami nem számított ritkának –, néhányan társultak, hogy folyamatosan felvásárolják azok részét, akik a legkevésbé hajlottak a gazdaság átvételére. A folyamat végén a fennmaradó „társak” közül csak egy maradt, aki végül átvette a gazdaság irányítását. A 20. század közepéig a rendelkezésre álló források alapján lehetetlen meghatározni a végső kiválasztás előtt, hogy melyik fivér lesz jogosult arra, hogy örökölje a családi gazdaságot.

Post mortem öröklés és a kisgazdaságok a 20. században

Az 1960-as évekig a post mortem öröklés sokkal gyakoribb volt a kisméretű gazdaságok esetében, mint a nagyméretűeknél, s ennek nyilvánvaló gazdasági okai vannak. A kisebb gazdaságok átadását gyakran szándékosan halasztották el, mert ezek nem voltak elég nyereségesek ahhoz, hogy a már visszavonult szülőket is el-tartsák, kis méretűknél fogva nem biztosították három generáció számára a megélhetést a családi gazdaságban. Így a gazdaság átadása gyakran csak a tulajdonos halála után történt meg. Ez a rendszer bizonyos hasonlóságot mutat Uri kanton hegyvidéki településeivel, ahol a gazdaság szintén csak a tulajdonos gazda halála után került az örökös irányítása alá, aki a legidősebb fiú volt (*majorat-elv*). Mindez nagyon magas házasságkötési kort eredményezett a mezőgazdaságból élő férfiak csoportjában. Uriban a férfiak átlagos házasságkötési életkora 1920 és 1939 között 31,7 és 34,0 év között, míg a nőknél 26,0 és 27,4 év között alakult; 1940 és 1959 között a férfiaknál 32,5 és 35,4 év, míg a nőknél 25,1 és 28,1 év volt az első házasságkötés átlagos életkora.¹¹

Egy tipikus példa M gazdaság Willisau-Landban, amelyik a 19. század végén 7,29 hektárt, 1956-ban pedig 8,28 hektárt foglalt magában. A mezőgazdasági kisüzem gazdasági helyzete és a gazdaságból élő családtagok sorsa jól szemlélteti a magas termékenységi arányszám következményeit. A nagy kiterjedésű családok számos súlyos korlátozást alkalmaztak saját családtagjaikkal szemben. Demográfiai szempontból a cölibátus vagy a nagyon kései házasság volt a norma. Társadalmi-gazdasági szempontból, miután a családtagok aligha tudtak bármilyen szakmát kitanulni, társadalmi integrációjuk gyakran az elvándorlás kényszerével kapcsolódott össze, hisz saját szülőhelyükön maradván jóformán semmilyen lehetőségük nem volt arra, hogy munkát kapjanak. M gazdaságban az első, a vizsgálatba bevont öröklés 1911-ben történt, miután a tulajdonos meghalt. Az örökösök a haszonélvezeti jogot élvező feleség és hat gyermeke voltak. A gazdaságot két fiúra ruházták át egy bizonyos – közelebről nem meghatározott – összegért.

¹¹ Pfenninger 1984: 79.

Az ingatlanon lévő jelzálogi teher ekkor 23 199 frankot tett ki. Mindegyik leány – kettő közülük már házas volt – 1500 frankot kapott kárpótlásként. Az idősebbik örökös, Alois, 1916-ban házasodott meg 44 éves korában (a felesége 34 éves volt), s házasságukból nyolc gyermekük született. Négy évvel az öröklés után, 1918-ban, a birtokot terhelő jelzáloghitel 25 402 frankra emelkedett. A fiatalabb fiúörökös, Xaver, úgy határozott, hogy saját örökrészét a birtokból eladja bátyjának 15 900 frankért. Ekkor 44 éves volt, s még mindig nőtlen. Az adásvételi szerződésben kikötötték, hogy az eladás után még legfeljebb egy évig joga volt a családi háznál és gazdaságnál maradni, s erre az időszakra a hátsó nappali szobát foglalhatta el. Később Xaver szintén megnősült, de életének későbbi szakaszáról nem sikerült forrásokat találni.

1943-ban a gazdaság tulajdonosa, Alois 71 éves korában meghalt, hátrahagyva 61 éves özvegyét és nyolc gyermekét, öt fiút és három lányt. A gazdaság átadását 1955-ig elhalasztották, és a földbirtok közös tulajdonban maradt, melynek okát feltehetően a nagymértékű eladósodásban kereshetjük. A gyerekek anyja jogosult volt a családi házban maradni. A gazdaság örököse apjuk halála után képtelen volt megfelelő kárpótlást nyújtani fivéreinek és leánytestvéreinek. 1955-ben a gazdaságot 50 202 frank jelzáloggal a második fiútestvér vette át, aki szintén a családi birtokon dolgozott. Az anya és a négy testvér 12 000 frank kompenzációt kapott, viszont a három legfiatalabb testvér ismeretlen okból nem kapott kárpótlást.

Ennek a kis mezőgazdasági üzemnek és tulajdonosainak a helyzete 1955-ben tipikusnak mondható a régióra, mind a tulajdonos családjának házassági lehetőségeit, mind azok ingatag társadalmi-gazdasági helyzetét tekintve. Akik nem voltak jogosultak a gazdaság megöröklésére, arra kényszerültek, hogy elhagyják a farmot és gyakran arra is, hogy elvándoroljanak szülőfalujukból. Olyan munkát kaptak, amely nem igényelt különösebb képzettséget és csak kevés távlatot jelentett a munkalehetőségek területén. Olykor az özvegynek is el kellett hagyni otthonát, s a családi gazdaságot, ha nem rendelkezett visszavonulási szerződéssel. Alois nyolc gyermeke közül egyedül az egyik leánya volt az, aki 1955-ben férjhez ment. A leszármazottak, valamint az özvegy foglalkozása és lakóhelye a következőképpen alakult (1955-ben): a legidősebb leány (40 éves) szakácsnőként dolgozott Solothurn kantonban, a második leány (39 éves) mezőgazdasági cselédként dolgozott Willisau-Landban, csakúgy mint legidősebb fiútestvére (38 éves), aki mezőgazdasági napszámosként kereste kenyerét. A negyedik gyermek (a második legidősebb fiú, 37 éves) vette át a gazdaság irányítását, az ötödik gyermek a házas leány volt (35 éves), aki Baselland kantonban élt, s aki gondozta anyját, amikor a gazdaságot az egyik fiú örökölte. A hatodik gyermek (egy 33 éves fiú) Luzernben volt gyári munkás; a hetedik gyermek (33 éves, az előbbi ikertestvére) Solothurn kantonban dolgozott mezőgazdasági napszámosként, míg a legfiatalabb gyermek (30 éves) kifutófiú volt Zürichben.

A családi gazdaság *inter vivos* átadása és ennek hatása az örökös testvéreire

Az *inter vivos* birtokátadás jellemzőbb volt a közepes és a nagyméretű gazdaságokra. A vizsgált időszakban ez gyakoribbá vált a tulajdonosok várható élettartamának megnövekedése és az idősebb gazdát helyettesíteni képes megfelelő munkaerő szükségessége miatt.¹² Az átadás módja megfelelt annak a követelménynek is, hogy az idős házaspár visszavonulását biztosítsa. Röviden meg fogjuk vizsgálni az *inter vivos* birtokátadás következményeit a család különböző tagjai számára, de először tekintsük át azok helyzetét, akik nem voltak képesek arra, hogy részesedjenek a családi gazdaság alapját jelentő földbirtokból.

A nem öröklő utódok helyzete számos hasonlóságot mutat a kisebb gazdaságokból kiszorulókkal lehetségeivel. Annak azonban jóval nagyobb volt a valószínűsége, hogy kielégítőbb módon integrálódjanak az agrártársadalomba, és esetükben az elvándorlás kényszere is kisebb volt. Akár azért, mert nem örökölték gazdaságot, akár azért, mert nem voltak képesek egy másikat szerezni, a testvérek nagy részének ez társadalmi státusa elvesztését jelentette. Az 1930-as évek jelentős változása, hogy körükben a házasulatlanok aránya csökkenő tendenciát mutatott. Sajnos nem állapítható meg bizonyossággal, hogy ezek a felnőtt utódok, akik mezőgazdasági cselédként vagy munkásként dolgoztak a szülői birtokon, és szüleik halála után is a családi gazdaságban maradtak, saját döntésük vagy a gazdasági szükségszerűség miatt nem házasodtak meg.

Valójában csak kevés fiú utód volt képes másik gazdaságot szerezni és azt továbbvinni. A legtöbb tulajdonos gazda számára a gazdaságban végzett munka, a nyereséges gazdálkodás szükségessége, a legeladósodottabb gazdaságokban hitelkamatok fizetésének kényszere, illetve az elegendő tőke hiánya nem tette lehetővé, hogy fiú utódjaiknak saját gazdaságot alapítsanak, illetve hogy a fiúk maguknak ilyet létrehozzanak.¹³ Három fő nehézséggel kellett szembenézniük azoknak a felnőtt fiú utódoknak, akik gazdaságra szerettek volna szert tenni, de apjuk haláláig a szülői birtokon dolgoztak. A szűkösen rendelkezésre álló föld miatt csak kevés gazdaság volt megvásárolható. Az örökös testvérei örökrészükért alacsony összegű kompenzációt kaptak, melyet el kellett adniuk annak a testvérüknek, akinek a gazdaságot átadták, s a nem megfelelő javadalmazás vagy annak hiánya miatt – amely a családi gazdaságokban tipikus volt – nem rendelkeztek elegendő megtakarítással.

A fő kérdés az, hogy a fiú utódok jelentős hányada miért dolgozott a családi gazdaságban annak ellenére, hogy nagyon kevés esélyük volt annak öröklésére, illetve apjuk halála után miért maradtak továbbra is ott mint testvérük cselédjei

¹² A gazdaságok tulajdonosainak legelterjedtebb felfogására az *inter vivos* örökléssel kapcsolatban az 1930-as és 1940-es években különböző svájci régiókban vö. Hauser 1984: 185. kk.

¹³ Volt azonban néhány feltűnő kivétel. Néhány, a 19. század végén bevándorolt tehető gazdának sikerült egymás után több gazdaságot felvásárolnia, melyeket a későbbiekben házasuló fiaiknak juttattak.

vagy munkásai. Több tényező játszhatott ebben szerepet. Egyszerűen lehetett egy bizonyos tehetetlenségi nyomaték, a hosszú megszokása annak, hogy csak ezt az életformát ismerték. Már iskolás koruktól fogva rendszeresen segíteniük kellett a családi gazdaságban, ami sok fárasztó feladattal járt együtt, az iskola befejezése után pedig elvárták tőlük, hogy folytassák korábbi szerepvállalásukat. Az első világháború előtt született és a két világháború közötti időszakban felnövekedett nemzedék számára ez egy recesszióval és a birtokok eladósodásával terhes, nehéz időszakot jelentett. Ekkor általános volt, hogy a teljes családi munkaerő-állományt mozgósították, hogy amennyire lehetséges elkerüljék külső bérmunkások alkalmazását.

Egy másik meghatározó tényező, hogy a mezőgazdaság erősen korlátozott foglalkozási lehetőségeket kínált, s ez inkább azt erősíti, hogy nem igazán volt más alternatíva a nem öröklő testvérek számára. Willisau-Landban kevés rendelkezésre álló munkalehetőség volt más gazdasági ágazatokban is. Az 1920-as népszámlálás szerint az aktív népesség több mint 70%-a még mindig a mezőgazdaságban dolgozott, és az összeírt háztartások mintegy 30%-os mintája alapján a háztartások 33,9%-a alkalmazott családon kívüli, nőtlen munkást. A második világháború előtt született generációk gyászjelentéseiből rekonstruálhatók az elhunytak életútjai, s ezek azt támasztják alá, hogy a tulajdonos gazdák fiainak és lányainak nem volt lehetőségük más szakmát tanulni, mint amelybe beleszülettek.

Miért nem kerestek a fiatal, nőtlen férfiak máshol munkalehetőséget? Vajon azért vonakodtak elhagyni a családi otthont, mert egészen addig, amíg apjuk át nem adta a birtokot egyik testvérüknek, továbbra is abban reménykedtek, hogy ők öröklik majd a gazdaságot? Azoknak a nős férfiaknak, akik nem kerültek be sem a gazdaság vezetői, sem annak potenciális örökösei közé, kicsi esélyük volt a megkapaszkodásra, sorsukat jól példázzák a mezőgazdasági napszamosok életútjai. Az anyagi források hiánya arra kényszerítette őket, hogy állandóan vándoroljanak a Willisau-Landot övező régióban megfelelő megélhetést keresve.¹⁴ Gyermekük különböző születési helyei tanúskodnak arról a bizonytalan megélhetésről és életformáról, amelyre családjukkal együtt kényszerültek, s melyet gyakran csak a közösségi segélyek révén tarthattak fenn. Az 1860-as években a helyi társadalom mintegy 30%-a szorult állandóan vagy ideiglenesen segélyezésre, többek között jelentős számú, átlagosan öt főből álló családok is. A 19. század utolsó évtizedében még mindig nagy volt a segélyre szoruló személyek aránya (mintegy 15%), és még az első világháború időszakában, valamint a húszas és harmincas években is 10–12%-ot tett ki. Ilyen körülmények között kérdéses, vajon azoknak a sorsa, akik elhagyták a családi gazdaságot és megházasodtak anélkül, hogy bármilyen birtokhoz juthattak volna, nem elbátortalanította-e inkább az otthon maradókat példájuk kövesétől.

Erre a lokális társadalomra az is jellemző volt, hogy a leányok sokkal inkább hajlandóak voltak elhagyni a települést, mint a nőtlen férfiak. A nemekre jellemző

¹⁴ Head-König 2005: 171. kk.

specifikus magatartásformák nagy egyensúlytalanságot okoztak a házassági piacon, és egyúttal magyarázatul is szolgálnak arra, hogy miért volt sokkal magasabb a 45–49 éves nőtlen férfiak aránya, mint a hasonló korcsoportbeli hajadonoké.

Feltehetjük azt a kérdést is, vajon azokat, akik nem örököltek, nem kezelték-e már a kezdetektől másként, és ez nem korlátozta-e munkalehetőségeiket és munkahelyválasztásukat? Két fontos szakasza volt a gazdaság öröklésének: az egyik, a szembetünőbb, a gazdaságnak és tartozékainak átadása, amely egy hosszú időszak tranzakcióival ért véget. De az öröklésnek volt egy megelőző szakasza is, amely a készségek, a tudás, a tapasztalat és az értékek átadását foglalta magában. Miután a gazdákkal nem készültek interjúk, nem tudjuk, hogy az idősödő tulajdonosok körében elterjedt volt-e, hogy az örököszt már életének korai szakaszában kiválasszák és felkészítsék a gazdaság vezetésére. A hivatalos szakképzés szintén szerepet játszhatott az örökös tudásának és képességeinek fejlesztésében. Vajon a szülők szívesebben küldték-e el a gazdaság jövőbeli tulajdonosát egy mezőgazdasági szakiskolába, mint azokat a fiú utódokat, akiknek a birtokon kellett maradni, hogy segítsenek apjuknak a gazdálkodásban? Természetesen egy ilyen döntés azt feltételezi, hogy az örököszt már idejekorán kiválasztják. A helyi mezőgazdasági szakiskola 1920 és 1943 közötti tanulóinak adatai megerősítik ezt a feltevést, még akkor is, ha a családi gyakorlatok jelentős eltérést mutattak. A 61 gazdasághoz tartozó 103 fiatal férfi harmadának fivére is szerepel az iskolai anyakönyvekben. Néhány esetben az összes fivér elvégezte az iskolát (hét fiútestvér volt a legtöbb). A gazdaságok kétharmadából azonban mindössze egy fiú járt a szakiskolába, ami arra utal, hogy az örökös kiválasztása már fiatal korában megtörtént és nem bízták a véletlenre, mint Svájc néhány más régiójában. Amdenben például (Szentgallen kanton) a gazdag parasztság körében a birtok átadásánál eléggé meglepő gyakorlatot követtek, melynek demográfiai következményei is voltak. A 20. század közepén még mindig az volt a szokás, hogy a szülők az utolsónak megházasodott fiuknak adták át a gazdaságot, melynek eredményeként nagy volt azoknak a férfiaknak az aránya, akik nem házasodtak meg. Ők voltak az úgynevezett „vénlegények” (*die Altledigen*), akik arra vártak – a szokások ismeretében kevésbé meglepő módon –, hogy utoljára ők házasodjanak meg és örököljenek. A nem házasulók aránya magas volt, és a férfiak átlagos első házasságkötési életkora az 1880–1900 közötti 28,9 évről az 1950–1970-es időszakra 32,5 évre emelkedett.¹⁵

A harmadik tényező, amely korlátozta annak a lehetőségét, hogy egy felnőtt gyermek függetlenné váljon, és önálló háztartást alapítson, az az apa gazdaságában végzett munka pénzbeli ellentételezésének nehézsége vagy hiánya volt. A svájci polgári törvénykönyv életbe lépését megelőzően már hosszú viták folytak azon felnőtt gyermekek érdekei biztosításának szükségességéről, akik a családi házban éltek, és munkájuk ellenértéke, az általuk megtermelt jövedelem a gazdaság költségeinek fedezését szolgálta. Az 1912. évi polgári törvénykönyvben súlyt helyeztek arra, hogy ezek az utódok némi kárpótlást kapjanak, az úgynevezett

¹⁵ Wegmann 1971: 35. kk.

*Lidlobmt.*¹⁶ A parlament belátta annak szükségességét, hogy ezt az összeget akkor fizessék ki, ha az apa/tulajdonos meghalt vagy ha a gazdaság csődbe jutott, de nem fogadta el azt a cikkelyt, hogy ez akkor is megillesse őket, ha a gazdaság tulajdonosa megváltozott. Ez a döntés ellentétes volt a polgári törvénykönyv atyja, Eugen Hubernek az ajánlásaival, aki kitartott amellett, hogy a kizsákmányolás gyakran megfigyelhető a mezőgazdasági régiók paraszti társadalmában. Voltak olyan esetek, amikor néhány gyermek a gazdaságban maradt, és minden kárpótlás és fizetség nélkül dolgozott, míg testvéreik egy része elment vagy megházasodott, ahogy az a leányoknál gyakori volt. Néha, amikor a tulajdonos apa közeledett a nyugalomba vonulás idejéhez, úgy döntött, hogy eladja a gazdaságot figyelmen kívül hagyva azokat a fiait, akik ott éltek és dolgoztak.¹⁷

A társadalmi következmények nyilvánvalóak voltak azon gyermekek számára, akik egy bizonyos ideig vagy élethossziglan a családi gazdaságban dolgoztak. Meg voltak fosztva attól a lehetőségtől, hogy önállósuljanak, hisz nem volt olyan szabályozás, amely egy vonakodó apát arra kényszeríthetett volna, hogy halála előtt kifizesse örökrészüket. Csak a két világháború közti időszak törvényhozása írta elő, hogy ezt a kompenzációt akkor is ki kell fizetni, ha a gazdaság az örökös (új tulajdonos) kezébe kerül, de a kifizetéskor figyelembe kellett venni a gazdaság anyagi helyzetét. A svájci gazdaszövetség több alkalommal is eredmény nélkül próbálta elérni, hogy azok a gazdafiúk, akik nagykorúvá válásuk után legalább 10 évet az apjuk gazdaságában dolgoztak, s a harmincas éveikben jártak, szintén kapjanak kárpótlást, hogy elhagyhassák a szülői gazdaságot, és önálló háztartást alakíthassanak.¹⁸ Miután a kompenzációt akkor kellett kifizetni, amikor a gazdaság az örökösre szállt, ezért ez gyakran a felnőtt gyermekek életének késői szakaszában történt meg, amikor az *inter vivos* birtokátadás már nem volt tovább halasztható. A fizetség azonban nem volt összehasonlítható a családi gazdaságon kívül végzett munkáéval, amelyet a „méltányos kárpótlás” néhány említése is tanúsít, s a lányokat megillető összeg mindig sokkal alacsonyabb volt, mint fivéreiké. Az érv, miszerint nem volt lehetséges elegendő tőkét felhalmozni egy gazdaság megvásárlásához, Willisau-Land példáján igazolható. Az 1860-as években a mezőgazdasági kisüzemi termelés, s a parasztgazdaságok még többnyire a helybeliek kezén voltak. De a nagyszámú csődbe jutott birtok miatt és az 1870-es és 1880-as évek mezőgazdasági reformjai nyomán a földbirtokpiac megélenkült, különösen a vállalkozó szellemű, fiatal emmentali gazdák hatására. A közeli Emmentali régióban a törzsöröklés volt gyakorlatban, és a gazdaságokat gyakran a legkisebb fiú örökölte, de az örökségből kizárt testvérek kárpótlására kifizetett összegek lényegesen nagyobbak voltak, így a fiatal emmentali férfiak

¹⁶ Egészen jól megvilágítja a fogalom tartalmát, hogy Ausztriában ugyanezt a kifejezést cselédek bérére alkalmazták. A francia fogalom – *indemnité equitable* – kevésbé pejoratív.

¹⁷ Message 1904: 42; valamint a törvényelőkészítés a polgári törvénykönyvhöz (342. és 627. cikkelyek).

¹⁸ *Die Entschuldung* 1934: 6.

meg tudták szerezni azokat a birtokokat Willisau-Landban, amelyek nem helybeli családok kezén öröklődtek.¹⁹

A GAZDASÁG POTENCIÁLIS ÖRÖKÖSÉNEK POZÍCIÓJA

Ameddig az előző tulajdonos – az apa – nem kötött adásvételi szerződést, mind-egyik potenciális örökös státusa törvényileg biztosítva volt. Miután ebben a régióban a helyi szokásjog alapján sem kényszerült arra a vonakodó apa, hogy a gazdaságot az egyik, vele együtt dolgozó fiának adja el, ezért a potenciális örökös alkupozíciója nem volt szükségszerűen kielégítő, különösen, ha több, még nőtlen fivére élt a szülői házban. Az apa mindig dönthetett úgy, hogy egy másik fiával egyezik meg vagy akár egy harmadik félnek is eladhatta a gazdaságot.

Másrésről a gazdaságnak biztosítania kellett az öreg gazdának és feleségének a – társadalmi helyzetüknek megfelelő – nyugalomba vonulás anyagi feltételeit a birtokon. Az 1970-es évekig, mindössze néhány kivétellel, az *inter vivos* öröklés tartalmazott egy nyugalomba vonulási szerződést, amelynek kedvezményezettje az idős pár vagy az özvegy szülő volt. Ezek a szerződések meghatározó befolyást gyakoroltak a családi kapcsolatrendszerre, hisz ki kellett elégíteni az idős pár igényeit, és ugyanakkor biztosítani az örökösnek és családjának az életképes gazdasági kisüzemet.

Feltehetjük a kérdést, hogy a potenciális örökös más foglalkozásra való felkészültségbeli hiányosságai nem szolgálhatnak-e magyarázatul arra az egyenlőtlen alkupozícióra, melyet a gazdaság tulajdonosa és örököse között olykor megfigyelhetünk, amikor a nyugalomba vonulási szerződést megfogalmazták; vagy az örökös azon hajlandóságára – még az 1960-as években is –, hogy elfogadja az aktuális feltételeket, még akkor is, ha azok némi bizonytalanságot tartalmaztak a gazdaság hosszú távú életképességének fenntarthatóságára vonatkozóan.

A GAZDASÁG ÖRÖKLÉSE ÉS A NŐK HELYZETE

Nagyon kevés szó esett eddig a nők helyzetéről a családi gazdaságban – jól indokolható okokból. Az esetek döntő többségében ugyanis a nők nem lehetnek a gazdaság tulajdonosai. Egy nő csak akkor örökölhette az apai birtokot, ha nem voltak fivérei vagy a fiútestvérek közül egy sem akarta a családi gazdaságot továbbvinni. Csak ezekben a ritka esetekben fordulhatott elő, hogy az asszonyok vagy férjeik bejelenthessék igényüket a gazdaságra, de a törvény hangsúlyozta, hogy ez csak akkor lehetséges, ha „képesek megfelelően vezetni azt”. Ez azt is jelenti, hogy az elhunyt gazda özvegye nem volt jogosult arra, hogy a gazdaság

¹⁹ Svájc sok más régiójában találhatunk gazdaságokat az emmentali *nem örökös utódok* kezén. (Head-König 2004: 106. kk.)

tulajdonosává váljon egészen addig, amíg a fiú vagy leány utódok képesek voltak a birtok irányítására.

Egy figyelemreméltó kivétel létezett azonban ez alól a szabály alól, és ez azokra a férfiakra vonatkozott, akik örökösüket vették feleségül. A mezőgazdasági sajtóban gyakran kihangsúlyozták, hogy egy nő, aki házasságának egész időtartama alatt a felesége – vagy az apósa – gazdaságában dolgozott, nem volt jogosult arra, hogy feleségének halála után a birtokot örökölje, s az örökös – saját gyermeke – kitehette a gazdaságból. Az ilyen özvegy férfi számára az egyedüli lehetőség, hogy továbbra is a családi gazdaságban maradjon, amikor más felnőtt leszármazottak voltak jogosultak a gazdaság öröklésére, az volt, ha az elhunyt tulajdonos végrendeletet készített a tulajdonlásból kizárt házastársa javára, amelyben biztosította számára a gazdaság hasznélvezetét. Hasonló helyzettel jellemezhető a túlélő özvegy is, de a törvény szerint ő a hasznélvezeti jognak csak a felére volt jogosult. Egy kivételt tettek ez alól a merev szabály alól, amikor is a tulajdonos halálakor az özvegyen maradt házastársnak még kiskorú gyermekei voltak. Ebben az esetben az özvegy férfi vagy az özvegy nő gazdasági és társadalmi okok miatt igényt tarthatott a gazdaságra. Úgy tartották, hogy ebben igen kockázatos lenne, ha az özvegyen maradt házastárs elegendő anyagi forrás nélkül maradna, hisz az elhunyt tulajdonosnak gyakran a kisgazdaság jelentette az egyedüli vagyonát, melyet olykor az éves bevétellel egyenértékű adósság terhelt. Két érvet szoktak felhozni az ilyen birtokátadás igazolására. Az első érv az volt, hogyha a gazdaságot az egyik gyermeknek juttatják, akkor a többiek feltehetően a település segélyére fognak szorulni. A másik érv szerint lehetetlen a gazdaság örökösének előírni, hogy vállalja fivérei és leánytestvérei eltartásának, s későbbi önállósításának költségeit.

Eltekintve ezektől a különleges helyzetektől, a nőket kevésbé tekintették lényegesnek a gazdaság vezetése szempontjából, mint fivéreiket. A nők tehát nagyobb számban vándoroltak el szülőhelyükről endogén vagy exogén okokból, ahogy az a nemek arányának egyensúlytalanságából is kitűnik (4. táblázat).

4. táblázat

*A nemi arányok egyensúlytalansága Willisau kerületben a 20. század elején*²⁰

Korcsoport	Ezer férfira eső nők száma	
	1900	1910
15–19 éves	875	849
20–29 éves	872	896
30–39 éves	941	888

Az endogén tényezők között kell megemlíteni, hogy a nők jelenlétét a gazdaságban nem feltétlenül nézték jó szemmel, amikor az örökös megházasodott.

²⁰ Forrás: szövetségi népszámlálások.

Fiatal korukban cselédként vagy napszámosként szolgáltak Willisau-Landban, de akik idősebbek voltak és hajadonok maradtak, nehezen találtak megfelelő munkát, s kisgazdaságok tulajdonosaival házasságot kötve, a korábbi cselédek és napszámosok élete a továbbiakban is kemény munkával telt.²¹ A női migráció tendenciáit befolyásoló exogén tényezők közé tartozott a kiterjedtebb munkaerőpiac – jöllehet még mindig a szolgáltatások szektorában –, amely jobb lehetőségeket is kínált a mezőgazdasági kisüzemben végzett munkánál, ebben a tekintetben különösen a városi munkát és a rendszeres bérfizetés lehetőségét kell kiemelnünk. Miután a helybeli munkalehetőségek korlátozottak voltak, jelentős számú, elsősorban hajadon nő inkább máshol keresett munkát, gyakran mint házicseléd Luzernben vagy a régió más kisvárosaiban. Még a közepes és a nagyméretű gazdaságok esetében is csak nagyon kevés leány maradt otthon. Lehetséges, hogy a család maga is ragaszkodott ahhoz, hogy munkát vállaljanak háztartási cselédként, mert így jövedelmüket felhasználhatták a családi gazdaság költségeinek kiegyenlítésénél.

Valószínűleg jól reprezentálja ezt a helyzetet egy gazdálkodó család, F. G. példája. Az apa, aki a 20. század elején vett egy gazdaságot Willisau-Landban, 1941-ben hunyt el, 61 éves korában. Özvegye és kilenc gyermeke, négy fia és öt leánya maradt halála után a településen. Azok a megfontolások, amelyek az örökös kiválasztására vonatkoztak, lehetővé teszik, hogy meghatározzuk az elhunyt apa leszármazottainak lakóhelyét, foglalkozását és családi állapotát. Az öt leány közül az örökös kiválasztásakor már egy sem élt Willisau-Landban. Két leány férjnél volt, az egyik (32 éves) egy szomszédos településen, a másik (28 éves) Bern kantonban. A legidősebb leány (33 éves) Luzernben volt cseléd, a két legfiatalabb (21 és 22 évesek) pedig Schwyz kantonban dolgozott cselédként, de különböző településeken laktak.

* * *

Willisau-Landban a kisüzemi termelés alapjául szolgáló mezőgazdasági birtok családon belül tartása a vizsgált időszakban feltételezi, hogy mindig volt elég fiú utód, aki át szerette volna venni a családi gazdaság irányítását. Azt is feltételezhetjük, hogy sok esetben a család mérete lehetővé tette a szülők számára, hogy kijelöljék azt az örökösöt, aki megítélésük szerint a legalkalmasabb volt arra, hogy átvegye a gazdaságot. De felhasználva Yvan Droz megfogalmazását, aki a Jura kantonbeli családi gazdaságokat elemezve azt találta, hogy a gazdaság családon belül tartása azt is jelenti, hogy a gazdaság kielégítő működéséhez szükség volt arra, hogy számíthassanak a család összes tagjának támogatására.²² Először is a családi gazdaság értékbecslésének tekintetében, hisz azt nagyon sok esetben alulértékelték. Szükség

²¹ A szövetségi kormányzatnak készült jelentésben még 1940-ben is azt a tényállást hangsúlyozták, hogy a kisgazdaságok tulajdonosai agyondolgozzák magukat, de ez még inkább igaz volt feleségeikre. („Le surmenage use prématurément les paysans, et notamment les femmes.”)

²² Droz 2002: 214.

volt a leánytestvérek hozzájárulására, vagyis inkább kettős pénzügyi áldozatára: amikor kárpótlásuk kérdése napirendre került, az ő érdekeiket alig vették figyelembe a második világháborúig, és több mint valószínű, hogy a családi gazdaságon kívüli keresetük egy részét a birtok költségeinek fedezésére fordították. A fivérek beleegyezését szintén meg kellett szerezni, hisz számukra a birtok örökléséről való lemondás igen szigorú társadalmi következményekkel járhatott, gyakran elveszítették korábbi társadalmi státusukat. Az öregedő gazda segítő szándékára is szükség volt, mert ragaszkodása egy túlságosan nagyvonalú visszavonulási szerződéshez megghiúsíthatta a gazdaság továbbörökítését. Ezek a tényezők megmagyarázzák, hogy miért kellett néhány gazdaságot eladni az 1930-as években, miután az örökös képtelen volt a felhalmozódó adósság kamatait kifizetni.

Az utóbbi harminc esztendő folyamán, ellentétben a fentebbiekben elemzett gazdasági-társadalmi helyzettel, számos alapvető változás történt az agrárgazdálkodók családi kapcsolatrendszerében. A növekvő mértékű állami beavatkozás azt jelenti, hogy ez már nem pusztán a gazdának és családjának a „magánügye” volt. Három különleges jelentőségű döntés említhető a családi kapcsolatrendszerrel összefüggésben. A szövetségi kormányzat azon döntése, hogy megszünteti mindazon mezőgazdasági tulajdonosok támogatását, akik 65 éves korukban nem vonulnak vissza, felgyorsította az *inter vivos* birtokátadás folyamatát. Jelentős változás az is, hogy kibővült a gazdaság potenciális örökösének köre, amely most már magában foglalja az özvegy házastársat, s figyelemreméltó módon az özvegyasszonyt is. Az 1970-es évekig a törvényhozás és a jogtudomány az özvegy férfiakat és még inkább az özvegyasszonyokat – amennyiben felnőtt gyermekeik is voltak – kizárta a gazdaság tulajdonlásából. Először az 1971-es törvényhozás erősítette meg az özvegy jogait a gazdaságra, és még azt is elismerte, hogy a korábbi szabályok „nagyon szigorúak és igazságtalanok” voltak.²³ A törvény hangsúlyozta, hogy „természetesen a képességet, az életkort és az özvegy házastársat, valamint más körülményeket szintén figyelembe kell venni”. És végül a fiatalabb generációnak a gazdaságban végzett munkájáért járó, a tulajdonos által fizetendő kárpótlást is módosította a törvény néhány fontos vonatkozásban. Egyrészt a kedvezményezett körét kiterjesztette az unokákra is, s így az már nemcsak a házaspár gyermekeire korlátozódott. Másrészt, s ez döntő különbség, a kárpótlást akkor is ki kellett fizetni, ha a kedvezményezett úgy döntött, hogy nem él a tulajdonossal közös háztartásban.

Nem szabad alábecsülnünk e a fenti jogi változások jelentőségét, annál is inkább, mert ezeket fontos változások követték a társadalombiztosítás rendszerében is. Az 1947-ben bevezetett állami öregségi nyugdíj következményeként a visszavonulási szerződés veszített valamennyit a jelentőségéből, még akkor is, ha az 1960-as években szerkesztett szerződéseknek néhány szakasza még mindig súlyos terhet rakott a fiatal gazdák és feleségeik vállára, különösen, ha figyelembe vesszük a megnövekedett várható élettartamot. E szerződések egy részében még

²³ Message complémentaire [...] 8 mars 1971: 764.

mindig szerepelt az örökös azon kötelezettsége, hogy „gondoskodjon szüleiről a könnyű és nehéz időszakokban egyaránt”, a betegség és a kórházi kezelés költségeit még az 1980-as években is neki és családjának kellett viselnie.

Manapság azonban az agrártársadalomra nehezedő gazdasági nyomás, a paraszti család átalakulása a hivatalos képzésben bekövetkezett változások és a kibővülő munkaerőpiac következményeként, és végül, de nem utolsósorban a családi kapcsolatrendszer megváltozása az állami beavatkozás következtében átalakította az öröklési kultúrát és a családi gazdaság szerepét. Napjainkban már nem az a kérdés, hogy melyik gyermek öröklí a gazdaságot, hanem az, hogy vajon van-e a gyermekek közül olyan, aki kész elkötelezni magát (legyen fiú vagy lány utód), hogy folytatja a gazdálkodást a családi birtokon, és vállalja az azzal járó felelősséget is,²⁴ valamint a svájci törvények követelményei szerint birtokában van a „képeség”-nek, azaz a megfelelő szakmai képzésnek.

Fordította: *Pozsgai Péter*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Besitzwechsel der landwirtschaftliche Grundstücke, 1934.* (Statistische Quellenwerke der Schweiz 78.) Bern, 1938.
- Champagne, Patrick 2002: *L'héritage refusé. La crise de la reproduction sociale de la campagne française 1950–2000.* Paris.
- Die Entschuldung der schweizerischen Landwirtschaft und die Festigung des bäuerlichen Grundbesitzes. Eingaben des Schweizerischen Bauernverbandes an die Eidgenössischen Behörden, Bereinigter Entwurf vom 16. Okt. 1934.* Bern, 1934.
- Droz, Yvan 2002: Du lait comme valeur. *Ethnologie des fermes jurassiennes. Ethnologie française* 37. 209–219.
- Droz, Yvan – Forney, Jérémie 2007: *Un métier sans avenir? La Grande Transformation de l'agriculture suisse romande.* Genève–Paris.
- Eidgenössische Betriebszählung, September 1965.* Landwirtschaft. I/2. Bern, 1967.
- Head-König, Anne-Lise 2005: Saturation de l'espace foncier et logiques migratoires dans la campagne lucernoise, 1850–1914. In: Lorenzetti, Lugi – Head-König, Anne-Lise – Goy Joseph (szerk.): *Marchés, migrations et logiques familiales dans les espaces français, canadien et suisse, 18e–20e siècles.* Bern, 167–182.
- Head-König, Anne-Lise 2004: Emigration bernoise, accès à la terre et insertion dans la société d'accueil en Thurgovie à la fin du XIXe siècle. In: Béaur, Gérard – Dessureault, Chistian – Goy, Joseph (szerk.): *Familles, Terres, Marchés. Logiques économiques et stratégies dans les milieux ruraux (XVIIe – XXe siècles).* Rennes, 105–117.

²⁴ Champagne 2002: 134. k.; Droz–Forney 2007: 83. kk.

- Hauser, Albert 1984: Der Familienbetrieb in der schweizerischen Landwirtschaft. Eine historische und sozio-ökonomische Analyse. In: Hauser, Albert: *Mit Waldschritten gemessen. Land und Leute des alten und neuen Schweiz*. Zürich–München, 174–208.
- “Loi fédérale sur le maintien de la propriété foncière rurale du 12 juin 1951.” *Feuille fédérale* (1951). 2. 391–406.
- “Message du Conseil fédéral du 28 mai 1904.” *Feuille Fédérale* (1904). Berne.
- “Message complémentaire du Conseil Fédéral à l’Assemblée fédérale à l’appui d’un projet [...] modifiant le droit civil rural (Du 8 mars 1971).” *Feuille Fédérale* (1971). Berne.
- Pfenninger, Hans 1984: *Die geographischen Heiratsbeziehungen in der Gemeinde Bürglen und im Schächental/UR als Ausdruck der Berggebietsproblematik*. (Dipl.-Arbeit, Geographisches Institut, Universität Zürich.) Zürich.
- Studer, Othmar 1999: *Knechte im bäuerlichen Familienbetrieb. Anpassungsformen und Handlungsspielräume landwirtschaftlicher Angestellten im Kanton Luzern in der Zwischenkriegszeit*. (Liz.-Arb. Historisches Seminar, Universität Zürich.) Zürich.
- Ullmer, Rudolf Eduard 1878: *Commentar zum privatrechtlichen Gesetzbuche des Kantons Zürich 2*. Zürich.
- Wegmann, Dieter 1971: *Agrar- und Siedlungsgeographische Beiträge zur Gemeinde Amden*, (Dipl.-Arbeit Geogr. Institut, Univ. Zürich.) Zürich.

Steven King

Öröklés, házasság és háztartás az angol szegények körében a 19. század elején

1924. január 28-án a Northampton Mercury napilap tudósítója a Northamptonshire megyei Sprattonból cikket írt a szegényházasságokról. Érdeemes hosszabb figyelmet szentelni az írásnak, mely „egy koldus menyegzőjéről” volt hivatott tudósítani:

„A különös és párfát ritkító esküvő Robert Colson és Margaret Wilson között kötött. A pár korábban napszámosként és szolgálólányként dolgozott, de mostanság a fent nevezett foglalkozásból [koldulás] él. A ceremónia alkalmából meghívták minden barátjukat, így a vendégsereg a következő tekintélyes személyekből állt: hat szépasszony, négy nagybani fakereskedő, három falábú, hat vak hegedűs, három víg küldönc, öt ugribugri haláruslány, és egyéb népek, akiket itt nem nevezek néven mert ezen híradásukkal már lekötözték személyemet. A ceremóniára, mint az szokásban van, a menyasszony és a vőlegény is meghívta korábbi kedvesét, amelynek okán a menyasszonyban szerelemföltés gerjedt. Főköztöiket cafatokra szaggatták, csakúgy mint gúnyjuk többi részét, és két perc sem telt bele, hogy az egyik annyi ruha sem maradt, hogy egy legyet elhessentsen a cukros sörről, míg a másikon nem volt még annyi sem, hogysem egy gyertyakanócot azzal megtisztítani tudott volna. De hathatós közbeavatkozásra szétválasztódtak és újra béke és egyetértés uralkodott köztük, amelynek hatására egymás ellenében kezdtek táncolni. Bár ruháikat a táncra rendbehozták, rövidesen úgy festettek megint mintha szél ellen szaladtak volna vagy lődöznének rájuk. Egy állítólagosan vak ember is részt vett a táncos mulatságban, kinek a felesége szintén féltékeny lett, és nem is minden ok nélkül, mert embere azt mondta, hogy habár vak, látja ő a szép leányokat, nem is egy szebbet, mint az ő felesége. A felesége ekkor félrevonta őt, hogy súgjon a fülébe, de úgy, hogy mindenki hallja: »Ma sem lesz más a szádban vacsorára mint a nyelved, lelkem, nem látod a szemem bogarát a fehérjéitől, s mégis egy csalafinta vén gazember vagy«. A gazdag lakoma a következőkből állott: hat font penészes sajt, tizenkét sózott hering, három birkafej és mindennemű belsőségek. Megegyeztek, hogy az egészet egybeteszik és sütnék egy nagy pástétomot, amiből fenséges lakoma kerekedett. A vacsora után a kompánia megegyezett, hogy táncoltassék hármas reel,^{*} mégpedig a három falábú által, amely jó mulatságnak indult, mert a falábúak megköszörülték a lábaikat, mint arató a kaszáját, ám sajnálatos módon mikor újra táncra perdültek, az egyik

* Cornwalli eredetű sztepptánc, amelyben a táncosok száma korlátozott volt, de nem feltétlenül három. (A Ford.)

faláb elrepült és eltörte a vőlegény mindkét sípcsontját. De ekkora már későre járt és ágyba dugták a nászpárt. A vőlegény oly ittas volt, hogy arca fekete volt a koromtól és zsírtól, így reggelre a menyasszony képe is ugyancsak tréfásan festett, mert a szája csupa mocskok lett, mint azoké, akik mindig káromkodnak.”¹

Ez a leírás természetesen paródia, mégpedig mind a koldusoké, mind az angol közép- és felsőbb osztályoké, akik a 19. századi malthusianus népesség-analízis és társadalmi békétlenségtől való állandó rettegés által táplálva (hasonlóan sorstársaikhoz a kontinensen) egyre növekvő aggodalommal szemlélték, hogy a szegényházasságok csak még több szegénységet szülnek.² Így a koldus-szegények nevetség tárgyaivá válnak mikor megkísérlik rongyaikat megfoltozni, és szertartásaikat hasonlóná tenni módosabb kortársaikéhoz. A pár és vendégeik (a vak, aki látja a széplányokat) becsülete is megkérdőjeleződik, viselkedésük és erkölcsük folytonos támadás alatt áll. A leírásban szereplő pár és vendégeik hajlamosak az ádáz veszekedésekre, szabadosságra és káromkodásra (a menyasszony száját a végén illemhelyhez teszik hasonlóná). A kolduspár és szertartásuk nevetségese. Ebben a nevetségességben felfedezhető a paródia másik oldala is, hiszen míg sokan a szegényházasságokban fenyegetést láttak a stabilitás és rend ellen, Spratton tudósítóját nem legyintette meg a pesszimizmus szele. A szegények leginkább gúnyos megvetést keltenek, nem pedig félelmet.³

A szegényházasságokkal kapcsolatos aggodalmak korabeli vitákban való gyakori előfordulásuk ellenére,⁴ majdnem az összes, a házassági motivációt és udvarlást a 18. és 19. századi Anglia kontextusában vizsgáló munka a független munkásosztályra, középosztályra és arisztokráciára korlátozódik. Különösen az angol munkásosztállyal kapcsolatban egyre fajsúlyosabb empirikus kutatási eredményekkel rendelkezünk a házassági motivációkról. Egy olyan jogrenddel a háttérben, amely nem szabályozta, hogy ki és milyen életkorban házasodhat (a házassági jog törvényi szabályozására tett tizenöt sikertelen próbálkozás után született Hardwick 1753/54. évi házassági rendelete, amely törvénybe iktatta, hogy *hogyan* és *hol* lehet házasodni, de azt nem hogy mikor).⁵ A kutatók kiemelten foglalkoztak az olyan döntést befolyásoló tényezőkkel, hogy mikor és kivel történjék a házasság, mint például az egyszerű véletlen,⁶ a proletarizálódás természete és sebessége,⁷ rokoni és baráti hálózatok,⁸ a gazdasági egymásrautaltság és a szerelem metszőpontja,⁹ a cselédkedés változó mintái,¹⁰ az udvarlási minták

¹ Northamptonshire Record Office (a továbbiakban NRO) ZB 68/1/306.

² Hollen Lees, 1998: 91–92; Wrigley–Souden 1986: 1–18.

³ Reiss 2006: 402–408.

⁴ Innes 1996.

⁵ Outhwaite 1995; Lemmings 1996: 351–353; Francis 2004: 301–304.

⁶ Levene 1982; King 1999; Gillis 1997: 1–23.

⁷ Seccombe 1992.

⁸ O’Hara 2000: 99–121; Tadmor 2001: 188–263; Frances, 2005.

⁹ Frances 2005.

¹⁰ Gillis 1985.

és gyakorlat átalakulása,¹¹ valamint a tartós házasság kultúrájának meggyökere-
sedése.¹² Ezekben ellenreakció érzékelhető Hajnal azon koncepciójával szemben,
miszerint a házassági piacra való belépés általában gazdasági tényezőkkel, külö-
nőképp a pár akkori vagy várható gazdasági helyzetével állt kölcsönhatásban.¹³
Angol források alapján legalábbis, nehéz meghatározni mi alkotta az emberek
bevételeit házasságuk előtt és után, és még nehezebb követni a változásokat azok-
nak a bevételi forrásoknak a szintjéig, amelyekre egy fiatal párnak szüksége volt
ahhoz, hogy megkezdhessék a hajnali koncepció szerinti gazdaságilag független
életüket. A legtöbb társadalmi közösség számára, úgy tűnik, nem állt rendel-
kezésre pontos elképzelés, hogy valójában mit jelent a „gazdasági függetlenség”
vagyonni szintje, a munka típusa vagy földingatlan mérete szempontjából. Ehe-
lyett, a házasság aktusa annak megerősítéseként szolgált, hogy elérték ezt a stá-
tuszt. Emellett, az öröklésnek a házassági döntésekben betöltött szerepe meg-
értését egyre inkább komplikálták a regionálisan árnyalt rekonstitúciós tanul-
mányok, amelyek kimutatták, hogy a felekezeti háttér, a szülők esetleges halála,
a migráns státusz és egyéb változók sokkal fontosabbak voltak a házassági kor
meghatározásában, mint a javakról való *ante-* és *post-mortem* rendelkezés, még
azon 20 százaléknyi vagy kisebb szegmensben is ahol az örökösödés bárminemű
relevanciával bírhatott.¹⁴

Mégis, habár úgy tűnik, egyre többet megismerünk az angol házassá-
gi piacról, kijelenthetjük, hogy keveset tudunk ennek a szegmentáltságáról.
Annak ellenére, hogy a korabeli kommentátorok túldimenzionálták a problémát,
különösen kevés ismeretünk van arról, hogy mi motiválta az angol társadalom
legszegényebb rétegébe tartozók házassági szándékát – azokat, akik jótékonyság-
ból vagy lokális szegénységi segélyből éltek. Ennek a csoportnak az elhanyagolása
bizonyos mértékig magyarázható a definíciók problematikájával, annak megérté-
sével, hogy ki tekinthető *szegénynek* a házasság pillanatában, és hogyan külön-
bözteszük meg a *szegényeket* olyan csoportoktól mint a koldusok és csavargók.
Voltak lelkészek, akik a parókia anyakönyvében ‘P’ [poor] jellel látták el azokat,
akiknek a szegénységi segély (és nem a jótékonykodás) nyújtott megélhetést, és
az anyakönyvek elemzése azt mutatja, hogy a házassulók nem egészen 5 százaléka
tartozott az ilyen anyagi függőségben élő szegények csoportjához.¹⁵ A szegénység
ilyen korlátozott definíciója azonban veszélyeket rejt. Ha helyett a 18. és 19. szá-
zad folyamán életkor szerinti lokális házassági kohorszokat képezzük, azokat az
egyéneket tekintve *szegénynek*, akiknek a családja részesült szegénységi segélyben
a házasság idején, az azt megelőző öt évben, vagy a házasság első hat éve alatt (ele-
gendő idő arra, hogy 2–4 gyermek szülessen, ezáltal biztosítva a háztartás gazda-
sági megalapozottságát), akkor az anyagi függőségben élő szegények kategóriájába

¹¹ Adair 1996.

¹² Hudson–King 2003: 38–57.

¹³ Hajnal 1965; Hajnal 1982.

¹⁴ Hudson–King 2003: 42–44.

¹⁵ Gillis 1984: 131–132.

tartozó vidéki házasodók aránya jelentősen megnövekszik. Míg a pontos szám az egyes közösségek társadalmi-gazdasági színezetének függvénye, valamint annak, hogy rekonstruálható-e, hogy ki részesült jótékonyági adományokban az intézményes szegénységi segély mellett vagy helyett. 1750 és 1830 között a vidéki egyházközségekben átlagosan a házasságok 32 százalékában tartozott legalább az egyik partner a *szegény* kategóriába. Ebben az arányban idővel jelentős emelkedés tapasztalható: az 1820-as évek elején az összes házasság 40 százalékában volt legalább az egyik partner szegény.¹⁶ A legszegényebbek házassági motivációiról alkotott elképzeléseink hiányosságai tehát nem elhanyagolhatók az angol udvarlási és házassági minták természetének és dinamikájának megértésében. Vizsgálatuk elengedhetetlenül fontos a teljes házassági rendszer átlátásában.

A segélyezett vidéki szegények házassági motivációjának empirikus és elméleti vizsgálata komplex képet tár elénk, különös tekintettel az angol társadalompolitikai és jogi rendszerre, amelyben a kontinenssel ellentétben az ilyen személyek házassága nem volt tiltható. Így ezek tulajdonképpen kívül állnak az olyan jellegű gazdasági hajtóerőkön, amelyek legalább részben befolyásolták más társadalmi-gazdasági csoportok házassági elhatározását. A segélyezett szegények keveset hoztak a házasságba és így keveset vesztek a házassággal. Ez a téma gyakran megihlette a korabeli pamfletirodalmat. Ezek az írások – különösen a dél- és közép-angliai vidékeken, ahol a törvény családi és bérjuttatásokat biztosított –, leggyakrabban az angol Régi Szegénytörvényt (Old Poor Law) vádolták azzal, hogy azáltal ösztönzi a szegények házasodását és az ebből következő szaporulatot, hogy megszünteti a fiatal párok kényszerét, hogy fenntartható gazdasági függetlenséget érjenek el az udvarlási szakasz folyamán. Malthus számára ez komoly aggodalmat jelentett, és habár javaslatait a szegénykérdés újragondolására vonatkozóan gyakran félreértelmezik és hibásan idézik, alapjában véve a szegénytörvényt ő is olyan intézménynek tekintette, amely előmozdítja a túlnépesedést és a nyomort.¹⁷ A mai napig kérdéses, hogy mennyire voltak helyesek a korabeli írók ezen elméletei.¹⁸ Miközben egyes kommentátorok szerint az anyagilag nem független szegényeknek állt leginkább módjában szerelmi házasságot kötni,¹⁹ az aggodalmak a gazdaságilag irracionális szegényházasságokat illetően a tizenhetedik században széles körben elterjedtek.²⁰ Mégis, ha tüzetesebben megvizsgáljuk a családrekonstrukciós adatokat az – elsősorban vidéki – angol egyházközségekben, általában azt találjuk, hogy a segélyből élő szegények nem házasodtak fiatalabb korban mint kortársaik a házassági piacon, ahol a házassági életkor alakulásának fontos tényezői voltak az olyan változók mint a migráns státusz, élő szülők és a felekezeti hovatartozás.²¹ Tehát az az elképzelés, hogy a szegények

¹⁶ King 2009.

¹⁷ Wrigley 1988.

¹⁸ Boyer 1990: 152–161; Williams 2004: 160–164.

¹⁹ Eustace 2001: 74–76; Ehmer 2002; Fauve-Chamoux 2002.

²⁰ Hindle 1998.

²¹ Hudson–King 2003: 48–50.

a Sprattonban feljegyzett önfeledséggel házasodhatnak nehezen igazolható. A szegények és a szegénytörvény értelmében az „illetőségükön” kívül eső személyeknek tartózkodási egyházközségükből letelepedési egyházközségükbe írt leveleiből némi betekintést nyerhetünk abba, hogy mi lehet ennek az oka.²² Egyetlen példa elegendő, hogy illusztrálja mind az ilyen levelek lehetséges forrásértékét, mind pedig a fiatal potenciális házasulandó szegényeket érintő párhuzamosan ható befolyásokat. Walter Keeling Hull városából írta levelét a staffordshire-i Colwich kicsiny falujába (Keeling letelepedési egyházközsége) 1795. november 10-én:²³

„Mr Turner Uram bátorkodom megint írni mert a Feleségem évek óta nagyon beteg és nem tud magáról gondoskodni és én is öregszen és béna vagyok a lábomra és az oldalra, ahol a beleimet Mr Cook-nál Martonban kiengedték ami nagyon fáradtságos nekem már öreg vagyok uram ha maga és a felügyelő urak volnának olyan jószágosak hogy küldenének egy guinea-t hogy a lakbéretem kifizessem ami e hónap 11-ik napján esedékes ha volnának olyan jók mert itt négy shillingbe kerül tizen-négy fontnyi liszt ha volnának olyan jók örökre hálás lennék maguknak mert nem kaptam pénzt maguktól sok éve *soha többé nem zavarnék mert a fiamnak épp most lejár az inas ideje amit már hetedik éve szolgál aki nagyon jó fiú* és uram ha volna olyan jó örökre áldanám érte.”*

Ez a levél ortográfiai és retorikai szerkezetét, valamint a problémák skáláját tekintve klasszikus példa,²⁴ de a legmélyén egy ígéretet is tartalmaz, miszerint Keeling, fia inasévei leteltével, ismét az anyagilag függetlenek közé fog tartozni. A név nélkül említett fiú így minden bizonnyal a saját, függetlenségre és házasságra irányuló vágyai, valamint apjának és családjának követelése között örlődött. Míg Goose 19. századi adatok alapján úgy tartja, hogy a bevételi források generációk közötti áramlása a szülők jelentősen előrehaladott elöregedéséig szilárdan az idősebbek irányából haladt a fiatalok felé, a generációk közötti feszültségek, amelyeket Goose általánosító megfigyelése elfed, és amelyek hatással lehettek a házasodási elhatározásra, ritkán válnak olyan láthatóvá mint Keeling esetében.²⁵ Az ilyen potenciális feszültségek miatt nem meglepő hogy a segélyezésre szoruló szegények ugyanabban az életkorban házasodtak mint kortársaik.

Mindezek ellenére, még akkor is ha a szegények ugyanolyan életkorban házasodtak mint kortársaik, házasodási motivációik nem voltak azonosak, és ennek fényében kell visszatérnünk a szegénytörvénynek a házasságokra gyakorolt lehetséges hatásaira. A Régi Szegénytörvény jóléti ráfordításai vagy a családi juttatások finanszírozására való hajlandósága és a szegény kedvezményezett

²² A letelepedésről lásd Snell 2007: 81–161.

²³ King–Nutt–Tomkins 2006: 146. (A kurzív szedés itt és a továbbiakban a Szerző kiemelése.)

²⁴ Sokoll 2001: 1–84; Sokoll 2006.

²⁵ Goose 2005.

* A magyar fordítás az eredeti levelek központozását, illetve annak hiányát igen, de az ortográfiai következetlenségeket nem tükrözi. (A Ford.)

házassági életkora és motivációi között nem csupán egyszerű ok-okozati viszony van. Nemzeti szinten, a nők házassági kora abban a harminc évben stabilizálódott, amikor a szegénységélyezési ráfordítások a leggyorsabb ütemben emelkedtek (1780–1810). Ugyanakkor a házassági életkor a leggyorsabban azokban a régiókban és közösségekben csökkent, ahol a legszűkmarkúbbak voltak a szegénytörvények. Emellett Williams fontos kritikával illeti azt az elméletet, hogy a szegénytörvény családi juttatási gyakorlata aktívan előmozdította volna a korai házasságokat és gyors gyermekvállalást.²⁶ Mindezek ellenére, a 19. század elejére a szegénytörvény gyakran a vidéki egyházközségek legfontosabb gazdasági intézményévé vált, és születtek rá kísérletek, hogy messzemenőbb jelentőséget tulajdonítsanak ennek a ténynek. Solar érvelése ennek szellemében feltételezi, hogy egy nemzeti, adóbevételekből finanszírozott és helyileg kezelt szegénységélyezési rendszer létezése a proletarizálódott munkások számára védőhálóként funkcionált, megkönnyítve a kontinens összehasonlítható országaihoz képest korábbi és intenzívebb regionális iparosodást.²⁷ Ehhez hasonlóan, más munkáimban feltártam a kapcsolatot a halálzási szint és a szegénytörvény ráfordításainak mértéke és természete között, kiemelve a szegénytörvény intézményének központi fontosságát a helyi demográfiai rendszerek természetének és hatóerőinek tekintetében. Így az az elgondolás, hogy a szegénytörvény nem gyakorolt hatást a házassági piacra valószínűleg nem tartható. Ennek ellenére, ha volna olyan kapcsolat a szegénységélyezés és házasság között, ami lényeges szerepet játszhatott mind a szegénység saját jogairól és közösségi kötelezettségeikről alkotott felfogásában a házassággal kapcsolatos elvárásaik kialakítása során, mind pedig a szegénytörvény mint biztonági intézmény szerepében, az nem a ráfordítások szintje, hanem a *típusa*.

Ez a komplex szituáció keretezi jelen tanulmányt, amelynek központjában a segélyezett szegények és házassági motivációik állnak. Az 1800–40 közti időszakra koncentrálna (a Régi Szegénytörvény úgynevezett „krízise” és az Új Szegénytörvény kezdete), forrásaim a helyi tisztségviselők (a szegényügyi felügyelők) elszámolásai, a helyi adófizetők gyűlésének (egyházközségi tanács) jegyzőkönyvei és az anyagilag nem független szegények segélyért folyamodó levelei, amelyeket három központi téma vizsgálatára használok: legelőször azt vizsgálom, hogy dacára a szegényházasságok iránti korabeli ellenérzéseknek, a helyi tisztségviselők számos olyan mechanizmust használtak, amelyek közvetlenül befolyásolhatták (és befolyásolták is) a szegényházassági piac természetét és a szegénység házassági motivációit. A kontinensstől eltérően és a korabeli pamfletírók aggodalmainak szöges ellentétéként, tevékenységük a szegényházasságokat inkább támogatni volt hivatott, mintsem megakadályozni. Másodsorban, vizsgálatom tárgyát képezi, hogy mivel az angol szegénytörvény nem ruházott meghatározott csoportokra segélyjogosultságot, a segélyezési stratégiákat és precedenseket, amelyek

²⁶ Williams 2004: 54–61; Blaug 1963.

²⁷ Solar 1995; Patriquin 2007: 151–191.

alapvetően befolyásolták, hogy a segélyre szoruló szegények hogyan tekintettek a házasságra és háztartásuk kialakításának kilátásaira, a szokások, az erkölcsi kötelesség és a szegénység saját érdekérvényesítési stratégiáinak kombinációja alakította. Jelen érvelésem szerint a szegénytörvény örökösödési mechanizmusként funkcionált azok számára, akiknek házassági terveiben a legkevesebb gazdasági megfontolás szerepelt – miközben akkumulációs képtelenségük valószínűleg túlzó álláspont.²⁸ Mint ahogy Snell megállapította, hogy a letelepedés meghatározható vagyoni eszköz, tulajdonképpen valuta volt, munkámban kifejtem, hogy az elfogadható kritériumok, amelyek alapján a szegények megkísérelték megkapni a szegénységi segélyre szóló jogosultságot, hatékonyabb hozománynak minősültek, mint bármi egyéb anyagi természetű vagyon, amelyet egy szegény család képes lehetett előteremteni.²⁹ Végül megállapítom, hogy a szegénytörvény működésének hatása sokkal fontosabb volt a vidéki szegénység számára mint a városiaknak. Munkámban elsősorban Berkshire és Northamptonshire vidéki megyéire koncentrálni vizsgálom a szegénytörvényt. (Lásd a térképet.) Miközben mindkét megye formailag ahhoz a széles szuprarégióhoz tartozott, amelyben a Speenhamland irányvonalat támogatták (a berkshire-i Speen egyházközségben az 1790-es évek végén bevezetett bérkiegészítő vagy a nagycsaládokat rendszeres családi juttatások formájában támogató segélyezés elnevezése),³⁰ könnyű el-túlozni ezen gyakorlat időbeli kiterjedését és intenzitását. Emellett úgy tűnik, hogy a levonandó tanulságok ezekben a megyékben szélesebb körű visszhangot keltettek más (és nem Speenhamland irányvonalú) angol vidéki területeken.³¹

KÖZVETLEN BEAVATKOZÁS A HÁZASSÁGI PIACON

Továbbra sem megoldott az a kérdés, hogy a 18. század végi és 19. század eleji vidéki szegénytörvény-politikák, mint például a Speenhamland, a roundsman (helyi farmokon foglalkoztatott alkalmi munkások, akiknek bérét részben az egyházközség, részben a föld tulajdonosa állta – a Ford.) és egyéb „munkahely-teremtő” programok által milyen mértékben gyakoroltak hatást az anyagilag nem független szegények elvárásaira, házassági motivációira, háztartásalapításuk tapasztalataira és termékenységükre. Williams véleménye szerint,³² az ilyen jellegű juttatások a családok nagy méretére adott válaszok voltak, nem pedig keletkezésük kiváltó okai. Mindemellett, egyre növekvő mennyiségű adat áll rendelkezésünkre annak alátámasztására, hogy az anyagilag nem független szegények családjainak mérete a legtöbb területen nem haladta meg a szélesebb népességét, sőt lehet, hogy gyakran kisebb is volt. Ebben pontosan az a tény tükröződik,

²⁸ Styles 2007: 1–30.

²⁹ Snell 2007: 81–90.

³⁰ Neuman 1982.

³¹ Patriquin 2007: 106–116.

³² Williams 2004.

hogy a szegénység hajlamosabb volt egy töredezetebb termékenységi szerkezetű életútra (például, ha a férj gyakrabban volt távol), mint az anyagilag független munkásosztály tagjai.

Bár ebben a kérdésben nyilvánvalóan több elemzésre van szükség, ha tágabb értelemben vesszük a szegénytörvény és a házassági piac közötti lehetséges kapcsolat értelmezését, nyilvánvalóvá válik, hogy a tisztségviselők pozitívan álltak hozzá a segélyre szoruló szegények házassági esélyeinek és a házasságok időzítésének kérdéséhez. A szegénytörvény által támogatott házasságok (és újraházasodások) képesek voltak azáltal csökkenteni a szegények egyénenkénti támogatásával a közösségre háruló jövőbeli nagy ráfordításokat, hogy az anyagilag nem független szegény jogi letelepedése másik egyházközségbe került, erősebb gazdasági egység jött létre, és a gyermekek feletti hosszú távú felelősségvállalás a közösség válláról az új családi egységre, valamint annak szélesebb rokoni és baráti hálózataira vándorolt. A szegénytörvény egyik korabeli bírálata szerint a felügyelők néha kifizették a jegygyűrűket, ruhát és ünneplést vagy készpénzben nyújtottak kezdő támogatást a házassághoz, hogy az egyedülálló szegény nők kiházasításával csökkentsék a rájuk nehezedő hosszú távú terheket. Voltak más olyan 18–19. századi európai közösségek, amelyek hasonló normákat követtek a terhek elosztásában és mozgatásában, habár legtöbbjük nem rendelkezett semmilyen aktív szegénytörvénnyel.

Erre a gyakorlatra rendelkezünk közvetlen bizonyítékokkal, például a Calverley vidéki iparosodott egyházközségében Nyugat-Yorkshire-ban, ahol 1763 augusztusában a felügyelő „három font négy shillinget fizetett William Nicholsonnak mikor elvette Rebecca Broadleyt”. Broadley ezt megelőzően többször részesült segélyben, és ez a meglehetősen nagy összeg nyilván jövőbeli további segélyek kifizetését volt hivatott megelőzni. Hasonlóképpen 1787 augusztusában a felügyelő feljegyezte, hogy „egy font 6 shilling adatott Hannah Armitage-nak, mikor megházasodott”. A 18. század vége fele Calverley-ben tizenkilenc hasonló, valószínűleg szegénytörvény által támogatott házasságról van adatunk.³³ A tisztségviselők a segélyre szoruló szegények házassági stratégiába való beavatkozása még elterjedtebb volt Northamptonshire-ben és Berkshire-ben. Például, Welton község felügyelője 1773 májusában egy pár cipőt fizetett Elizabeth Burrows számára, és az elszámolásban közvetlenül ez alatt szereplő bejegyzés szerint a kocsira is kapott pénzt, ami az esküvőjére vitte. A friss házas asszony egyházközségi támogatása 1774-ig tartott, amikor a felügyelő pénzt utalt ki számára olyan ruhaneműkre, amelyek természete arra mutat, hogy egy független, szegény munkásnő kelengyéjét képezték. Nagyon sok ilyen jellegű forrás áll a rendelkezésünkre. 1789 áprilisában például a weltoni felügyelő három font, kilenc shilling, 17 penny-t fizetett „Mary Benjamin esküvőjére és falujukba szállítására”. Hasonlóképpen, 1828 márciusában az egyházközségi tanács döntése alapján Thomas Woodsnak kiutaltak „egy pár cipőt és egy fontot a szomszédaik költségeire” az

³³ West Yorkshire Archive Service P17/83: *Memorandum and Account Book*.

esküvője napján.³⁴ Egész Northamptonshire területéről elszórtan számos hasonló adatunk van a felügyelők elszámolásai között. Visszatérve a cikkem elején szereplő paródiára, az egyetlen szereplő akiről nem esett szó a bohózatban az maga a felügyelő.

A felügyelők a segélyre szoruló házasságait illető közvetlen támogatásai a szegények típusainak teljes spektrumát lefedték, beleértve még az idősebbek újraházasodását is. Ennek ellenére a források arról árulkodnak, hogy gyakrabban avatkoztak bizonyos csoportok házasságába és újraházasodásába. A jelen cikkben vizsgált korszakban egyre nagyobb problémát jelentő törvénytelen gyermekek szüeleire például kiemelt figyelmet szenteltek,³⁵ hiszen az ilyen házasságoknak azonnali jótékony hatásuk volt azáltal, hogy csökkentették a közösség kiadásait, ráadásul a törvénytelen gyermek lakhelye is máshova kerülhetett. Erre példa a thrapstoni (Northamptonshire) Sarah Harber esete, aki Huntingdon St John egyházközségből (Huntingdonshire) származó John Swaine-től esett teherbe. Az egyházközség hirdetményt tett közzé Swaine elővezetésére, és felkutatása után arra kötelezték, hogy vegye feleségül Harbert vagy fizessen tartásdíjat. A thrapstoni felügyelők levelezése szerint Swaine a házasságot választotta.³⁶ A fizikailag vagy mentálisan hátrányos helyzetűek csoportja a vidéki felügyelők hasonlóan megkülönböztetett figyelmében részesült. 1833-ban a northamptonshire-i Crick falucskában a felügyelő Joseph Muscott-nak utalt ki pénzt, hogy egy John Hopkins nevű fiatalember gondját viselje. A felügyelő elszámolásának ugyanebben az évben tett későbbi bejegyzései (bilincsek, kényszerzubbony, ruházat, majd egy londoni elmeógyógyintézetbe szállítás) világosan jelzik, hogy Hopkins örült volt. Ennek ellenére, amikor 1834-ben kiengedték a Szent Lukács nevű intézményből, a felügyelő rövidesen pénzt utalt ki neki egy helyi asszonnyal kötendő házasságára.³⁷ Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a 18. és 19. századi házasságok nagy részét egyre növekvő arányban az újraházasodások tették ki. A felügyelők ezekben az esetekben is közvetlen és erős hatást gyakorolt. Például, hogy megkönnyítsék egy özvegyember és egy gyermekes özvegyasszony házasságát, a weltoni egyházközségi tanács határozata szerint „Thomas Townsend kérvénye lakbérre visszautasíttatik, kivéve, ha megengedi, hogy Baseley özvegy ott lakjon vele”. A pár 1820 decemberében összeházasodott.³⁸

A felügyelőknek alkalma volt arra is, hogy a friss házásoknak kiutalt különböző juttatásokkal befolyásolják a házasság idejét. Miközben kevés adatunk van az ilyen jellegű juttatásokról az egyházközségi tanács jegyzőkönyveiben és a felügyelők levelezésében, gyakran felbukkannak a felügyelők elszámolásaiban. Bizonyos, hogy ezek fontos részét képezték a segélyre szoruló tudatformálásának. Ezek a juttatások történhettek bizonyos árucikkek megvásárlásával vagy utazás

³⁴ NRO 356P/7.

³⁵ Levene–Nutt–Williams 2005: 1–17.

³⁶ NRO 325P/193.

³⁷ NRO 92P/132: *Crick Overseers account 1833–35*.

³⁸ NRO 356P/7.

kifizetésével, ezáltal a rászorulók el tudtak költözni egy másik (általában városi) egyházközségbe, így ez gyakorlatilag a közösség által finanszírozott örökségként funkcionált. Ez volt a sorsa a nem sokkal korábban újravezényezett mézeskalács-árus William Batemannek, akit saját egyházközségének tanácsa egy készlet mézeskaláccsal és útiköltséggel látott el, így támogatva, hogy elköltözzön családjával Thrapstonból és szerencsét próbáljon a suffolki Bury St Edmunds városában. 1826. március 20-án a következőket írta vissza, utolsó segélyért folyamodva:

„...mikor megérkeztem Bury-be [St Edmunds], a feleségem körülbelül tizennégy nap múltán gyermekágyas lett és mivel a ház teljesen új a gyerekszülés miatt sok szemet használtunk mert muszáj volt tüzelni mivel az idő hideg volt mire a feleségem felkelt két gyermekem [előző házasságából] megbetegedett és hetekig az ágyat nyomták nővért és orvost is kellett hívunk és mert *az üzlet lassú új eladóhelyen és én is idegen vagyok Bury-ben nagyon alacsony sorba kerültünk mivel a lakbérem március 25-én fizetendő és egyéb kifizetetlen számlák is amiket nem tudok kiegyenlíteni olyan helyzetbe kerültem, hogy kérem Thrapston egyházközség támogatását és Önnek felügyelő úrnak ajánlom magamat...*”

Azok számára akik házassági egyházközségükben maradtak, a felügyelő hajlandósága, hogy kifizesse az első lakbért vagy a lakbérhátralékokat, amelyek a házasság előtt halmozódtak fel az egyedülálló partnereknél, illetve hogy támogassa a gazdasági tevékenységet, például kis volumenű árusítást, döntő fontosságú volt abban, hogy elérik-e az anyagi függetlenséget vagy nem. Welton felügyelője ezért például a takaróktól kezdve, lábasokon és kanalakon át ágykeretekig, mindenféle háztartási eszközzel kistafírungozta a frissen házasodott, korábban szegényként nyilvántartott Ann Webbet. Hasonlóképpen, 1825 szeptemberében (és számos más esetben ebben az időszakban) a felügyelők kiutaltak a szintén friss házas Abraham Clarknak „10 shillinget hogy bőrt vegyen”, feltehetően, hogy lekerüljön a szegénységélyezési listáról.³⁹ Leggyakrabban ezek a kis beavatkozások kommentár nélkül maradtak, és elsikkadnak a részletek özönében, ami a jobb felügyelői elszámolások sajátja. Emiatt nehéz felbecsülni, hogy hány vidéki házasság részesült a szegénnytörvény által átmeneti támogatásban vagy annak reményében. Olykor az egyházközségi tisztségviselők nyíltan beszélnek stratégiáikról, mint például Joseph Sims a kis Bradden falu (Northamptonshire) egyházközségében. 1812 februárjában Sims így ír: „belefáradtam Elizabeth Hall szüntelen követeléseibe, nem fizethetnék egy házasságért neki, hogy megszabaduljunk ettől a nyűgtől?”⁴⁰ Kérdéses, hogy miért gondolták úgy a felügyelők, hogy a szegények jobban járnak, ha megházasodnak, mintha egyedül maradnak, mikor a kontinensen élő közösségek ennek szöges ellentétét állították. Az anyagilag nem független szegények nem házasodtak korábban mint kortársaik, és ebből

³⁹ NRO 356P/7.

⁴⁰ NRO 43P/15.

fakadóan a házassági piacba a szegénnytörvény alapján történő közvetlen beavatkozás hatása az lehetett, hogy megelőzze a későbbi házasságokat és lerövidítse az újraházasodás közötti szüneteket, nem pedig hogy a fiatalabb korban kötött házasságokat segítse elő. Mindemellett láthattuk, hogy nem voltak érzékelhetőek a szegénnytörvény alapján történő házassági piacba való beavatkozások hatásai a születésekre, így a felügyelők nem láthattak egy általános közvetlen összefüggést saját eljárásaik és a közösségben megnövekedett születési arány között. Ezt a megfigyelést tovább fokozza az a tény, hogy (amint az a szegények leveleiből alább kiderül) a vidéki felügyelők, úgy tűnik, elég sikeresen exportálták városi közösségekbe szegényeiket, különösen a friss házásokat. Végül fontos felismernünk, hogy az angol szegénység hevenyészett szükségmegoldások komplex gazdasági rendszerében élte életét, ahol a házasságról általánosan elfogadott nézet volt, hogy több lehetőséget nyújtott, mint az egyedül élés. Ezzel együtt azt is el kell ismernünk, hogy miközben a felügyelők tevékenysége demográfiai-gazdasági költségeket generált, a tevékenység hiánya is költségeket vetett fel, például a betegek, elmebetegek, törvénytelen gyermekek édesanyái, anya nélküli családok és hasonlók hosszú távú anyagi függése.

A HÁZASSÁGRA ÉS HÁZTARTÁSKIALAKÍTÁSRA GYAKOROLT KÖZVETETT HATÁSOK

Ezek fontos megfigyelések, de feltételezhető, hogy ami az emberek házasságról alkotott elvárásainak alakulását illeti, a szegénnytörvény és az anyagilag nem független szegények házassági motivációi közötti valós összekapcsolódás közvetettebb és kevésbé tudatos szinten mozgott. Például, mint ahogy más munkáimban kifejtettem, a szegénnytörvény növekvő hajlandósága az idősek ellátására a 18. század végén és 19. század elején lehetővé tette gyermekeik házasodását (mint például a korábban említett Walter Keeling esetében), hiszen ők e nélkül nem, vagy csak sokkal később, lettek volna képesek rá.⁴¹ Emellett forrásunk van arra is, hogy a késő 18. századi tisztviselők növekvő arányban utaltak ki támogatást nőknek, hogy másokat ellássonak az egyházközségen belül. Az ilyen (gyakorta folyamatos) támogatás képviselhette a különbséget egy a házasság után általánosságban fenntartható háztartás kialakítása és annak elmaradása között, és lehetséges, hogy szerepet játszott annak az elvárásszerkezetnek a kialakulásában, amely a női házassági elhatározást meghatározta a házasság időzítésének és a jövőbeli háztartáskialakítás típusának kérdésében.⁴² Amennyiben feltételezzük, hogy Moodie megjegyzése, miszerint az angol nők „akkor házasodtak, amikor alkalmuk volt rá, nem pedig amikor az számukra a legalkalmasabb lett volna” relevanciával bír a 18–19. századi élet vizsgálatában,⁴³ a szegénnytörvény az egyházközségek jelentős kisebbségét

⁴¹ Hudson–King 2003: 46.

⁴² Boulton 2007; Williams 2004.

⁴³ Moodie 1983: 142.

jelentő nőket segítő, kis tételű és folyamatos beavatkozásaira való kilátások fontos szerepet játszottak házasodási döntéshelyzetekben. Ennek ellenére a szegénnytörvény és az anyagilag nem független szegények házasodási motivációi és döntései között fennálló összefüggések egy további és még differenciáltabb aspektusa kíván mélyebb elemzést. Sem az 1601-es szegénnytörvény, sem pedig az 1834. évi hatályon kívül helyezésig felgyülemlett törvénymódosítások nem szabályozták a szegénységi segélyre való jogosultságot. Ehelyett az önellátásra képtelen („impotent”, később „deserving”, azaz rászoruló), az egyházközségekben jogilag letelepedettnek számító szegények segélyezése az illetékes egyházközségekre hárult, míg a segélyeknek sem mértéke, sem formái nem voltak meghatározva. Miközben számos jogi eszköz merült fel, hogy ki számít önellátásra képtelennek, például a munkaképtelen időskorúak vagy a rokkantak, a kategória sosem került pontos meghatározásra. Ez okból az egyházközségek döntése volt, hogy megállapítsák saját kritériumaikat, hogy ki és miben részesülhet. Ennek eredményeképpen alakult ki a szegénnytörvény hatáskörének és az egyes egyházközségek ráfordításainak regionális és intraregionális heterogenitása a szegénység elleni harcban.⁴⁴ Mindazonáltal ez a szabadság számos tényező hatására megfélemlődött. Ilyen tényező volt a szokásnormák létrejötte,⁴⁵ a bíróságok beavatkozásai,⁴⁶ és a legtöbb közösségben nem letelepedett szegények csoportjainak kialakulása,⁴⁷ valamint a jogosultság-felfogás széles játéktérének kialakulása, amelyen belül a szegények személyesen vagy írásban támogatásért folyamodhattak, a hivatalnokok pedig többé kevésbé kötelesek voltak reagálni. Jelen írás érvelése szerint mind a támogatásért való folyamodás, mind pedig a tisztségviselők által, a szegények tárgyalási taktikáira adott válaszok folyamán kialakított precedensek meghatározták az anyagilag nem független szegények házassági elhatározását befolyásoló elvárások szerkezetét.

Érvelésem alapját szegények által írt levelek kiterjedt korpusza képezi. A 18. század végétől ezek a narratívák meglehetősen elterjedtek voltak. Az Essexi és Westmorlandi kezdeti gyűjtések⁴⁸ hamarosan a Jéghegy csúcsának bizonyultak.⁴⁹ Míg mind az egyes levelek, mind pedig a szélesebb körű gyűjtemények komoly problémákat vetnek fel az ortográfia, reprezentativitás, tartalmi hitelesség és metodológia kérdéseiben, lehetséges, hogy ezek a felvételek helyenként erősen túlzóak.⁵⁰ Különösen könnyű azt feltételezni, hogy a levelek részigazságokat vagy egyenesen hazugságokat tartalmaznak. De a gyakorlatban a felügyelőknek gyakran még a legeldugottabb helyeken is komplex megfigyelői rendszer állt a rendelkezésére, beleértve ebbe a kollégáikat, származási helyükkel kapcsolatot ápoló kereskedőket, sőt még a befogadó egyházközségekben élő rokonsági hálózatot is.

⁴⁴ Hindle 2004: 1–14.

⁴⁵ Sokoll 2000.

⁴⁶ P. King 2004.

⁴⁷ King 2005: 164–171.

⁴⁸ Hitchcock–King–Sharpe 1997.

⁴⁹ King–Nutt–Tomkins 2006.

⁵⁰ Sokoll 2001; King 2005: 184–185.

A szegények ezt gyakran felismerték, és aktívan indítványozták letelepedési egyházközségük tisztségviselőinek ellenőrzését mintegy demonstrálva, hogy nincs rejtegetnivalójuk. A továbbiakban a tipikusnak mondható vidéki Northamptonshire és Berkshire egyházközségi levéltáraiban található 2576, szegények által írt levélből és az ezekkel kapcsolatos egyéb levelezésből kimutatható távlatokat vizsgálom. Kiemelt figyelmet szentelek két, az életkori skála szembenálló végein elhelyezkedő család tapasztalatainak és retorikai stratégiáinak. Életútjuk megtestesíteni látszik a szegénytörvény házassági elhatározásokban játszott lehetséges hatásait. Jelenleg nem állnak olyan levelek a rendelkezésünkre, amelyek kifejezetten magáról a házasságról tudósítanak, így esettanulmányaimban erre csak a család későbbi története és a család és háztartás retorikájának elemzése alapján következtetek. Míg ez formailag az elemzés egyik gyenge pontja, forrásaink elég gazdagok és sokrétűek ahhoz, hogy magabiztosan vonhassunk le következtetéseket a szegénytörvény és a házassági motivációk összekapcsolódásáról. Jakob és Sophia Curchin thrapstoni (Northamptonshire) illetőségűek voltak, de a vidéki Cambridgeshire Wisbech kerületében számos különböző laccímmel rendelkeztek. Legalább ötven levélből tudunk róluk, amelyeket vagy ők maguk vagy róluk írtak Thrapstonban és Wisbechben 1824 és 1830 között. A legelső levelek idején a pár még valószínűleg kevesebb mint négy éve volt házas, hiszen amint ez a későbbi felügyelői levelezésből kiderül, legidősebb gyermekük három év körüli lehetett a levélfolyam kezdetekor. Az életkorszála másik végén elhelyezkedő Francis és James Soundy ötven év körül lehettek, amikor 1818-ban levelezésbe kezdtek a berkshire-i Pangbourne (eredeti egyházközségük) falu tisztségviselőivel a Surrey-beli Battersea-ből. 1818 és 1831 között harminc levél született róluk vagy általuk. Az ilyen levelek bőséges bizonyítékkal szolgálnak arról, hogy a vidéki felügyelők milyen sikerrel exportálták szegényeiket.

A SZEGÉNYEK LEVELEI MINT FORRÁSOK

A Curchin házaspár esete először egy felügyelői levélben keltette fel a figyelmet. A levelet Thomas Wooton felügyelő írta a Wisbech melletti Walsokenből, a thrapstoni felügyelőnek 1824. június 14-én, hogy engedélyt kérjen a segélyezésükre. Wooton így ír: „úgy értesültem, hogy korábban részesült az Önök támogatásában, amikor Wisbeach-ben [sic] tartózkodtak”, és az összes erről szóló anyag áttekintése után megállapítható, hogy a thrapstoni szegénytörvény valóban támogatta a Curchin házaspárt a valószínűsíthetően 1821. vagy 1822. évi házasságkötésüktől kezdődően.⁵¹ A thrapstoni felügyelő kevéssé volt meghatva és 1824. június 17-én figyelmeztette Wootont, hogy „járjon el annak tudatában, hogy ez [Jacob Curchin] egy bajkeverő és tolakodó ember, ezért felkészültnek

⁵¹ NRO 325P/193/2.

kell lenni furmányos áskálódásai ellen”.⁵² Röviden, Curchin nyilvánvalóan beleillett a cikk elején idézett koldusmenyegző szereplői közé. Mindezek ellenére a felügyelő mégis engedélyezte a segély kifizetését. 1824. szeptember 26-án Jacob Curchin saját nevében írt folyamodványt a thrapstoni felügyelőnek, hogy lakbérét kifizesse, azzal az indoklással, hogy „a feleségem eléggé megnagyobbodott, mert más állapotban van, és kijelentem, hogy nincs egy ágyunk se amibe feküdné”.⁵³ Ez a negyedik gyermek volt a házasság majdnem ugyanennyi éve alatt, és a levél egyrészt arról tanúskodik, hogy ebben a viszonylag korai szakaszban a háztartásból hiányoztak a legalapvetőbb anyagi alapok (nincs ágy, melybe a szülő nő feküdné), másrészt arról a szürke területről a jogosultság kérdésében, amely a szokások (a gyermekáldás gyakran egyenlő volt a támogatásra jogosultsággal), az erkölcsi kötelesség (elnézné-e a felügyelő ahogy az asszony a földön fekvé szüli meg gyermekét?) és a gazdaságosság (kevesebbe kerül Curchinnek Wisbech-ben támogatást juttatni, mint hazahozatni) csomópontjában keletkezett. A felügyelő 1824. november 11-en válaszolt felhatalmazva wisbech-i kollégáját, hogy ágyat vásároljon.⁵⁴ Miközben a wisbech-i egyházközségi tanács nem utalt ki formális családi juttatásokat, nyilvánvalóan támogatták a családokat háztartáskialakításuk korai éveiben és gyermekáldás esetén. Érdekes kérdés azon elgondolkodni, hogy az ilyen támogatások elvárása mennyire volt része a köztudatnak az udvarlási szakaszban levő thrapstoni párok számára.

Jacob Curchinről legközelebb 1824 karácsonyán hallunk ismét, amikor is segélyt és lakbérhátralékának kifizetését kérvényezte.⁵⁵ Mint korábban, a folyamodvány megfogalmazásának központjában gyermekágyas felesége áll, valamint az, hogy a család nem képes megbirkózni ilyen problémákkal. „Nem volt egy shilling annyi sem, meg semmi a házban, meg nővér sem, úgyhogy ha nem küldenek a következő postával valamit, a feleségem biztos odaveszik... Nem mehetek Wisbeach-be mert a feleségem nagyon odavan és a szállásunk bérét ma kell fizetni.” Az anyagilag nem független szegények így módon úgy tűnik a szegénytörvényt bevételi forrásnak, a háztartáskialakításra adott támogatásnak, és a házasság előtti felhalmozást, illetve a házasság utáni egyéb támogatási formákat (családot, barátokat) helyettesítő intézménynek tekintették, méghozzá olyan bevételi forrásnak, amely erkölcsi és retorikai nyomás hatására vált elérhetővé, például az, hogy valaki „odavan” („is in a lost state”). Ez a tematika a legerősebben Jacob felesége, Sophia által írott levelek sorozatában érhető tetten. 1825. március 12-én Sophia megköszönte a felügyelőnek a lakbér karácsonyi kifizetését, ugyanakkor emlékeztette a következő részlet esedékességére (közvetlen bizonyíték a frissen alapított szegényháztartások anyagi sérülékenységére), kitért a család előrelátható anyagi csődjére,⁵⁶ valamint hozzátette, hogy „a szegény gyermekeim

⁵² NRO 325P/193/3.

⁵³ NRO 325P/193/22.

⁵⁴ NRO 325P/193/35.

⁵⁵ NRO 325P/193/42.

⁵⁶ NRO 325P/193/50.

majdnem meztelenek és bizonyos vagyok afelől, hogy erőnket meghaladja felruházni őket. Remélem tesz valamit, hogy a hidegtől megmeneküljenek”. A meztelen gyermekek képe erős retorikai eszköz. Sophia 1825. április 20-án ragadott újra tollat és levelében így panaszkodott:

„...*mit is tehetek* a megélhetésért négy olyan kicsiny gyermekkel mint az enyimek olyan fiatalok még hogy nem tudok a férjemnek sincs mit [dolgoznia] csak néhanap egy kis gyapjút balázni, néha egy hétig vagy kettőig egyáltalán semmi és aztán a pár shilling amit hazahoz olyan gyorsan elmegy hogy általában mire megint van mit csinálnia már *majdnem éhezünk hogy a lakbért ki tudjuk fizetni*.⁵⁷

Annak ellenére amit a thrapstoni felügyelő Sophiának írott levelében,⁵⁸ olvashatunk amely szerint „az egyházközségnek elege van az Ön folyamodványaiból és leveleiből”, valamint ahogy egy másik, augusztus 13-án kelt levél felveti,⁵⁹ „meg vagyunk győződve arról, hogy nagyon rosszul gazdálkodnak, vagy kicsapongóan élnek”. Thrapston mégis kifizette a lakbért és folyamatos segélyt folyósított az első házasságának alig ötödik évében járó pár részére. Az előrelátható éhezés, a gyermekek meztelensége, a háztartás gazdasági törékenysége a lakbér és más nagy összegű számlákkal szemben, valamint Jacob Curchin gazdasági hullámvölgyeknek való kiszolgáltatottsága és a segítségkérés utolsó pillanatra halasztásának retorikájával összefonódó témái a további levelekben is jelen vannak: például 1825. november 14-én és december 31-én, 1826. február 6-án és 15-én, amelyben Sophia megjegyzi,⁶⁰ hogy „a Férjemnek nincs munkája hogy egy fityinget is hazahozna és nem tudunk segíteni magunkon egy morzsányi enni-valónk nem sok annyi sincs vagy bármi amit akár egy hatosért eladnánk. Ha nem küld valamit a lehető leghamarabb mind éhenhalunk”. Thrapston válasza a készpénz volt, és az 1826. március 31-én és június 1-én kelt levelek szintén hasonló reakciót váltottak ki. 1826. június 26-án Sophia Curchin a társadalmi konvenciók kihangsúlyozásával pengette meg az erkölcsi kötelesség húrjait: „Remélem lesz magában annyi jószág hogy a lakbéremet kifizetné és segítene hetente egy picinykével többet a lebetegedésem idejére mert bárki akibe egy kis jóérzés szorult tarthatatlannak vélné hogy ilyen állapotban szükségét szenvedjek mert most már hamarosan mindenórás vagyok.” Sophia Curchin egyértelműen a szegénytörvényre való jogosultságnak azon szürke területére helyezte magát, ahol lehetővé volt a felügyelővel való egyezkedésre.

Mindezzel együtt a legerőteljesebb retorikai fogásokat a későbbi levelekre tartogatta. A felügyelő és az „egyházközség mint barát” tematika az 1826. július

⁵⁷ NRO 325P/193/61.

⁵⁸ NRO 325P/193/62.

⁵⁹ NRO 325P/193/83.

⁶⁰ NRO 325P/193/123.

18-án küldött levélben bukkan fel először,⁶¹ amelyben Sophia Curchin a következőket írja a felügyelőnek:

„...a ruházkodás ügyében sajnós azt kell mondanom, hogy egy váltás ruhánk sincs Negyedévi lakbérünk a nyakunkon és mindjárt eljön az időm a gyerekekkel és ha onnét nem kapok segítséget *úgy nincs egy barátom sem, hogy segítsen ott* de remélem hogy Ön *lesz olyan jóságos hogy segítsen és ne hagyjon ilyen szükségben engem* mert hazamegyek én ha azt az Önök jósága úgy ítéli jónak vagy ha közbejár hogy itt segítsenek vagy így vagy úgy de kell valami mert én nem tudok a magam erejéből megenni. Remélem Uram hogy tudassa velem hogy hogyan lett döntve mert ha haza kell mennem akkor gyorsan kell mert nem merek már útra kelni sajnálom hogy ilyen gyakran alkalmatlankodok és bárcsak ne kellene de sajnós azt kell mondanom jelenleg muszáj vagyok Uram hálás köszönetemet küldöm amit eddig kaptam és remélem egy időre fellélegezhetek mert most *csupa aggodás vagyok és boldogtalanabb mint azt bárki akár elképzelni tudná* annyi gondomat látom a jövőben de *remélem a Mindenható ad nekem jóbarátokat mert a barátok Thrapstonban már voltak jók velem és remélem ezt nem felejtik el.*”

Egyszóval a szegénytörvény Sophia számára egyfajta biztosítási kötvényként és a családi háttér pótlékeként funkcionált. Ebben a felfogásban, Sophia Curchin egyértelműen érezte és ápolta az egyházmegyéjével való személyre szabott kapcsolatot, amely feszültség esetén biztosította részére a retorikai és stratégiai mozgásteret a felügyelővel folytatott párbeszédben. 1828. május 11-én Sophia Curchin így érvelt a hazatérését sürgető egyházközségi tanács utasítása ellen: „úgy kívánják hogy jöjjünk haza de ez nem rajtunk múlik mert már közel az időm és így nem merek útnak indulni és Férjem és gyermekeim jobban vannak így hajlandóak vagyunk a segély nélkül lenni ha kifizetnék a lakbért és csak a gyermekágyam idejére küldenének egy kicsiny összeget ha a szükség úgy hozza”.⁶² Hasonlóképpen, 1829. november 29-én,⁶³ az egyházközségi tanács ismét hazarendelte a családot Thrapstonba, amelyre Sophia óvatosan azt felelte, hogy „bizonyos vagyok afelől hogy van annyi jóságuk irántunk hogy azonnal válaszoljanak és segítsenek mert bizonyos vagyok hogy mi mindent megteszünk hogy ne alkalmatlankodjunk de *tudniuk kell hogy nagy munka az öt gyerek és mi magunk ellátása*”. Az alkudozásba hajló nyelvezet és a mögötte meghúzódó fenyegetés ellenére a felügyelő nem volt képes egyszerűen visszautasítani az ügyet, és a Curchin család végül sosem tért haza. A hazatelepedés körül huzavona gyakran előfordul a szegények levelezésében, s ez a felügyelő és a szegények közötti közös hivatkozási alapként funkcionált. A Curchin házaspár esetében az egyházközség egyértelműen nem kívánta a hazatérésüket saját falujukba, hiszen addigra már sok pénzt fektettek az elköltöztetésükbe és visszaköltözésük nemcsak költséges

⁶¹ NRO 325P/194/1.

⁶² NRO 325P/194/121.

⁶³ NRO 325P/194/162.

lett volna, de a közösségre nézve bomlasztó is, mivel alig volt hátramaradt helyi rokonságuk vagy egyéb kapcsolatuk és a költözés kiragadta volna őket a helyi munkaerőpiaci és hitelezői hálózatból. Ennek ellenére a visszaköltözéssel való sakkban tartás hasznos eszköz volt arra, hogy arra kényszerítsék Jacob és Sophia Curchint, hogy alacsonyabb összegeket fogadjanak el, mint amennyit akkor kaptak volna, ha a saját egyházközségükben tartózkodtak volna, és mindeközben az egyházközség eleget tett hallgatolagos kötelezettségének, hogy támogassa a fiatal párt. Ugyanakkor a Curchin házaspár nem kívánt hazatérni és a fenyegetés, hogy tetemes költségeket okozva mégis megteszik, eszköz volt arra, hogy legalább valamennyi támogatást biztosítsanak maguknak. Számos szegények által írott levél tanúskodik erről a logikáról, és általánosságban véve az egyházközségükön kívül élő szegények számára történt kifizetések általában alacsonyabbak voltak, mint a hasonló helyzetű, egyházközségükben maradó sorstársaiké. Ennek ellenére kimutatható, hogy az egyházközségek által a máshol élő szegények részére kiutalt segélyek összege elérte a felnőtt helybeli szegény férfiak segélyezésére fordított összeg ötven százalékát.

Sophia utolsó, 1829. december 7-én kelt levelében jó néhányat megtalálunk ezekből a motívumokból, és levelét érdemes hosszabban idézni:

„Sajnálom, hogy oly gyakran kell alkalmatlankodnom de a gondjaim úgy megszaporo-
rodtak, hogy lehetetlen elviselni a terhet a gyermekeim oly kicsinyek oly számosak
oly fiatalok hogy nem tudnak semmit se még csinálni meg én sem miattuk a Fér-
jem mostanság betegeskedik de ha jól volna se volna munkája és barátok és pénz-
nek híján segítségünk sem akad hát így mit is tehetek én Nem tehetek mást csak
az Ön jóságáért folyamodni amit remélek megkapunk mert bizton vagyok abban
hogy a bánat a sírba visz engem azt mondja a férjem ahogy kicsit jobban lesz elmegy
munkát keresni és amíg nem kap valamit és értünk nem küld addig minékünk haza
kell menni. Így reménykedek az Ön jóságában hogy küld nekünk egy pár shilling-
get és akkor rögvest hazaindulunk de a Szegény gyermekeim oly szükségben vannak
ruhák terén amit el is felejtettem említeni az előbb remélem rendel valami kabát-
félét a hideg időkre vagy különben bizonyosan belehalnak egy ilyen hosszú utazásba
remélem azonnal válaszol.”⁶⁴

A levelezés lezárultáig Thrapston minden egyes házasságban eltöltött évük-
ben utalt támogatást a Curchin család háztartásgazdasága részére. Egyetlen egy-
szer sem ajánlott fel az egyházközség formális családi juttatást vagy bérkiegészítést
a speenhamlandi értelemben, ám ennek ellenére meglehetősen nagy összegeket
fordított arra, hogy a család fennmaradását lehetővé tegye a szélesebb gazdasági
kontextusban, amely magába foglalta a munkalehetőségeket, zálogot, barátokat
stb. Az egyházközség tisztviselői nem mindig fizettek örömmel, de a teljes
levelezés legmegdöbbentőbb aspektusa az, hogy habár Curchinék megítélésük

⁶⁴ NRO 325P/194/172.

szerint tunyák, alakoskodók és erkölcsileg romlottak, mégis rendelkezésükre állt egy olyan retorikai és stratégiai mozgástér, amelyben újra meg újra megkísérelhették jogosultságukat igazolni.

Nem világos, hogy a northamptonshire-i mintában pontosan hány más szegény folyamodványa került meghallgatásra a házasságuk után, leginkább mivel az ilyen jellegű támogatások gyakran betegségi támogatások álcája mögött rejtőznek. Durva becslés szerint mindazonáltal az egyes folyamodók legalább 24 százaléka azok közül került ki, akik feltételezhetően vagy házasuló korban voltak, nemrég házasodtak, vagy visszakerültek az újr házasodók piacára, valamint, hogy az ő leveleik az összes 1392 Northamptonshire-ből gyűjtött levél 22 százalékát tették ki.

A Curchinék által felhasznált erkölcsi és a retorikai eszközök más, szintén röviddel a házasságuk után segélyért folyamodók leveleiben is erősen jelen vannak, mind Thrapstonban, mind pedig más vidéki northamptonshire-i közösségben. Különösen azt a koncepciót alakították következetesen hogy a szegénytörvény barát/rokon-pótlékként funkcionáljon az anyagilag nem független szegények részére a házasság után. Ilyen körülmények között, valamint annak fényében, hogy a szegények folyamodványai általában meghallgatásra találtak az egyházközségekben, bizonyosan állítható, hogy az anyagilag nem független szegények házassági motivációihoz nem kötődött a tartós gazdasági függetlenség elérésének gondolata. A Curchin házaspár esetében, miután folyamodványaik szinte közvetlenül az esküvő után megindultak, nyilvánvaló, hogy elvárták, hogy a szegénytörvény teremtse meg házasságuk anyag alapjait, különösen nagyobb egyösszegű kifizetések formájában (pl. lakbér, ruházkodás, orvos céljára) a házassági életút lelegejtől. Ugyanez elmondható más frissen házasodott levélírókról is a northamptonshire-i mintában. Így elképzelhető, hogy általában alábecsüljük a szegénytörvény házassági motivációkra gyakorolt hatásának kiterjedését és nagyságát, különösen a segélyre szoruló szegények kérdésében. Ezek a megfigyelések segíthetnek abban, hogy a sprattoni koldusmenyegző kevésbé komikus fényben tűnjön fel.

Konklúzióinkban vissza fogunk térni ezekhez a témákhoz. Eközben azonban az életkori skála másik végétén elhelyezkedő más levélsorozatok írói további bizonyítékokkal szolgálnak a szegénytörvény és házasság más jellegű közvetett összefüggéseire. Ezen összefüggések természetének feltárására talán a Soudy család (John and Frances) levélfolyama a legalkalmasabb eszköz. Soudyék a surrey-i Battersea egyházközségben éltek, és a berkshire-i Pangbourne-nal álltak levelezésben segélyügyben. Jelen írásom egyik kulcskérdése, hogy a Soudy házaspár mi mindenre kiterjedőnek képzelte a kérhető támogatást, és milyen válaszokat kaptak folyamodványaikra az egyházközségtől. A családdal először 1818. december 22-én találkozunk, amikor Frances Soudy levelet küldött Pangbourne-ba, amelyben segélyért folyamodott miután egy családi veszekedést követően a férje elhagyta. Ebből a levélből kiderül,⁶⁵ hogy a Soudy családnak számos különböző korú gyermeke volt,

⁶⁵ Berkshire Record Office (a továbbiakban BRO): D/P 91/18/6.

egész kicsitől a fiatal felnőttig, amely tény központi fontossággal bír a levelezés folyamán alakuló narratívában. A közbevetőleges 1818. december 29-ei és 1819. január 4-ei levelek után a család újra felbukkan, ezúttal egy szomszéd levelében, amelyben arra kéri az egyházközséget, hogy küldjenek pénzt nekik ruhára, hogy az egyik Soundy fiú (John) el tudjon menni inasnak. 1823. szeptember 29-én Frances Soundy már saját nevében jelentkezett ez ügyben, amelyben kéréséhez hozzátette:

[azért nem tudja az inasnak állás és a ruházat költségét fedezni fia részére, mert megtakarított pénze elment] „...ügyvédre a szerencsétlenül járt testvérének [Charles] és más egyéb kiadásokra amelyek nagy terhet róttak rám mert nálunk lakott a felesége [Mary] és gyereke amióta csak eljöttek maguktól és a fiam bizonyosan éhenhalt volna a börtönbe ha mi nem támogatjuk a hat hónapig amíg benn volt és ez nagyon sokba került nekünk amiközben eladósodtunk és a mai napig erőnkön felüli volt hogy kikerüljünk belőle és amióta meg itthon van nem volt állandó állása és ezért muszáj vagyunk neki egy kicsit adni hogy ne haljon éhen.”⁶⁶

Röviden Frances Soundy otthont adott menyének és unokájának, mikor azok Battersea-be érkeztek, ami egyéb bizonyítékok szerint nem sokkal az esküvő után történt. A tényből, hogy Frances Soundy az együttlakás tényét egyrészt igénylése részének tekinti, másrészt pedig segélykérése indoklásában retorikai eszközként használja, arra következtethetünk, hogy Frances nem gondolta, hogy a felügyelők különösnek találnák, hogy a család támogassa a friss házасokat, vagy hogy ennek következtében egyházközségi támogatást igényeljenek a kiterjedt család megsegítésére.

1826. február 13-án (több köztes levél után) kiderül, hogy Charles és Mary Soundy és gyermekük ismételen hozzájuk költözött, és Frances Soundy az ennek következtében a családi gazdaságra nehezedő megnövekedett terhek miatt folyamodott újra támogatásért:

„...ha bármi kétsége lenne róla hogy a fiam nevében folyamodok önhöz és amit oly szívesen küldtek megtartottam magamnak, már tizenegy hete velünk laknak, hát ha úgy gondolja küldjön valakit hogy kivizsgálja úgy fogja találni uram, hogy még a felit sem mondtam el annak a gondnak amit az eltartásuk jelent mert próbálok magamban tartani amennyire lehet uram alázatosan esedezem hogy segítse meg őket egy kicsinyt és kerítsen neki ruhát mert jövő kedden vagy szerdán [Charles potenciális munkaadói] akarnak vele találkozni hogy megállapodjanak mikor veheti fel a munkát és nem mehet így el ha maga nem áll mellé barátjaként ami meg engem illet a maguk jóézésére bízom a dolgot uram.”⁶⁷

⁶⁶ BRO D/P 91/18/4.

⁶⁷ BRO D/P 91/18/4.

Itt ismét látható hogy a fiú segélye összefonódott Frances sajátjával, de ami itt a legfontosabb, hogy a gazdasági és lakhatási függetlenség peremén élő fiatal pár közvetett módon vette igénybe a szegénytörvényt. Ugyanúgy mint Thraps-ton és a Curchin házaspár esetében, a pangbourne-i szegénytörvény végrehajtói-tól elvárták, hogy barátként álljanak a Soundy család mellé, és becsületességüket és feddhetetlenségüket kihangsúlyozva kapacitálták a felügyelőket, hogy a család szavahihetőségét vizsgálják. 1826. november 16-áig nem érkezett válasz Pang-bourne-ból és ezért Frances újra tollat ragadott és megírta, hogy így a fiának haza kell térnie saját egyházközségébe, amely úgy tűnik mindkét család számára könnyebbséget jelentett volna. Egy munkaképtelen felnőtt visszatérése azonban szinte korlátlan mennyiségű jövődöbeli anyagi terhet rótt az egyházközségre.

A Soundy család továbbra sem hagyta a felügyelőket nyugodni. 1827. február 1-jén Frances ismét levelet fogalmazott, amelyben így ír: „a 2 font amit voltak szíves nekem küldeni számukra [Charles és Mary számára] abból egy font négy shilling ment a lakbérre és a holmijuk kiváltására [ti. a zálogból], és egy shilling tizenegy penny a postára a maradék 14 shilling egy pennyt meg nekik adtam, hogy segítsek és hazavittem őket magamhoz ami uram most már tíz hete volt és a fiam már öt hónapja munka nélkül van kivéve négy napot amikor furi-kolt a kertekben és uram pénzt teremteni a lakbérükre meg tüzelőre és a mindennapi ételmezt három embernek abból amit egy öreg ember ad haza, hát az a legnagyobb szegénységbe vitt bennünket”.⁶⁸ 1827. június 3-ára körülményeik tovább romlottak és Frances a következőket írta:

„...legutolsó levélben [valószínűleg elveszett] amit írtam [olvashatatlan] elmond-tam hogy a kisebbik fiam John Soundy és a felesége [Hannah] hozzám költözött segít-ség és otthon végett és hogy a felesége állapotos, és uram körülbelül március közepén jöttek és még annyi shillinget sem adott haza azóta amennyi hetet itt van már, és uram a nagyobbik fiam meg a felesége meg gyereke már huszadik hete annyi gondot hoz-nak rám hogy én még ennek a feleséginek a szülését is már nem bírom gondozni mert egyáltalában semmi kilátása munkára... adtam alájuk egy ágyat de uram nekem most nincs ágyam és nem futja nekem venni egyet úgyhát uram ha nem segít nekik akkor mikor az asszonyt [hiányzó szó] majd dologházba kell mennie mert nem állhatom hogy ilyen állapotban a földön háljon uram nekem kifogásom nincsen hogy ellássam és mindent amit tudok megtegyek értük de minden tekintetben gondoskodni nem tudok végig mert a legnagyobbik lányomnak nem mozog egy tagja sem a reumás láztól és most ő is itthon van és már jön ki belőle de nem tudom rendesen táplálni ahogy azt kellene, hogy visszatérjen belé az erő és megint mozogni bírjon.”

Habár arra nincs adatunk, hogy John Soundy (a korábbi levelekben inas-nak álló fiú) mikor házasodott, tudjuk, hogy 1823. októberében tizenöt éves volt, és a levél keltekor nem lehetett több tizenkilencnél, azaz valószínűleg friss

⁶⁸ BRO D/P 91/18/4.

házas volt. Nyilvánvalóan nem alakított ki működőképes gazdasági és lakóegységet, és elképzelhető, hogy az esküvője idején munkanélküli is volt. A cikk elején idézett koldusmenyegző paródiája legalább annyira illik John Soundy-ra, mint a tudósításból megismert vidéki sprattoniakra. A legfontosabb mozzanat ebben az esetben az, hogy Frances Soundy kötelességének érezte, hogy szobát, ágyat és ellátást biztosítson nekik és az egyházközséghez forduljon segítségért, ami így végeredményben a koldusmenyegző közvetett támogatásaként funkcionált. Még ennél is jelentősebb az a tény, hogy a felügyelő valóban kiutalt pénzt, ami arra enged következtetni, hogy ez a vidéki egyházközség nem talált benne kivetnivalót, hogy a segélyre szoruló szegények háztartásalapítását támogassa, még akkor sem, ha mint példánkban, ez tulajdonképpen egy idősebb házaspárnak ítélt segély által közvetve történt.

Frances 1828. június 7-én újra jelentkezett,⁶⁹ ezúttal részben azon okból folyamodott segélyért, mert „kicsiny leányunokám a fiunk Charles Soundytól aki a maguk egyházközségéből való és utoljára októberben volt lenn magunknál amikor uram el is mondta hogy nincs hol lakniuk azon kívül ami fedélt mi adtunk neki amíg ki nem stafiroztunk egy szobát a felesége állapotossága miatt ami miatt karácsony óta nyomja az ágyat és magas láz gyötri és a fiam keresete csak kilenc shilling egy hétre és mivel olyan kevés a pénzük könyörületből magunknál tartottuk a gyermeket”. Itt, mint mindahányszor, egyáltalán nem esik szó arról, hogy Charles Soundy-nak saját független gazdasági és lakóegységet kellene alakítania (vagy, hogy ezt valaki elvárna tőle). Ezzel szemben az ezt követő levelekben ismételen bebizonyosodik az összes Soundy gyerek gazdasági és lakásügyi sérülékenysége. 1828. szeptember 24-én például Frances így ír: „...az egyik gyereke [ti. Charles Soundy-é] már így is nálam van meg a másik fiam a felesége és gyereke és ebben az elmúlt három hónapban fedelet kaptak a fejük fölé és néha ellátást”⁷⁰ 1829. február 2-án ismét ír: „...nagyon nehéz így hogy két öreg ember ilyen nyomorba legyen és ennyi gondja legyen, hogy a gyermekeiknek otthont szerezzenek a fiam Charles Soundy aki volt lenn magunknál nem keresett egy shillinget sem mióta visszajött és már teljesen éhezésben van és mi nem segíthetjük semmivel kivéve hogy helyet adunk neki ahol lakjon”.⁷¹ 1829. november 14-ére a két házas fiú ellátásának terhe kezdett elviselhetetlenné válni: „El kellett küldenem a legnagyobb fiam Charles Soundy kislányát haza és a legkisebbik fiam John Soundy kisfiát az anyjához ami nagy szomorúság volt mert nagyon szegény az az asszony is csak két napot dolgozik egy héten de uram amennyi ideig csak tudtam otthont adtam nekik hogy ne legyen jó uramék terhére mivel a mi bajunk nem rossz életből származik hanem mert a gyermekeinknek otthont kell adjunk és mert a férjemnek nincsen munkája.”⁷² Végül 1831. október 11-én a következőket írta:

⁶⁹ BRO D/P 91/18/10.

⁷⁰ BRO D/P 91/18/10.

⁷¹ BRO D/P 91/18/10.

⁷² BRO D/P 91/18/7.

„...segítettük őket [Charles-t and Maryt] de *már nem tudunk mögöttük állani mint a jóbarátjuk* mert a férjemnek változatlan az egészsége és múlt télen is három vagy négy hónapot is segítettük őket és így magunknak sem volt semmink mert amíg nekik adni kellett mi nélkülöztünk mert nem állhatom nézni ahogy a gyermekeim éheznek de uram alázatosan reménykedek hogy figyelembe veszi kérésünket és küld nekik valami kis segílyt mert ha nem akkor az egyházközségükhöz kell folyamodniuk segílyért mert ha nem fizetik ki jövő hét keddig ami október 17-e akkor el kell adják mindenüket hogy ki tudja fizetni és akkor uram nekem nincs több helyem hogy a házamba fogadjam őket.”⁷³

Más szóval az egyházközség jobban jár, ha késlekedés nélkül kifizeti a lakbért és valamennyi segílyt, mintha az eladott családi javakat kellene később pótolni jóval nagyobb ráfordítással. Ezek a levelek tanúskodnak arról az informális támogatásról, amelyben fiatal párok (és Charles Soundy esetében az egyre kevésbé fiatalnak számítók is) szüleiken keresztül részesültek, és arról a kérelmezési apparátusról, amellyel ilyen esetekben szembesültek a felügyelők. Fontos kiemelni, hogy habár Pangbourne nem mindig fizetett annyit, amennyiért folyamodtak hozzájuk, illetve gyakran később vagy csak több kérelem után reagált támogatással, végeredményben általában mindig fizettek. A forrásként szolgáló 1184 berkshire-i felügyelők és szegények által írt levélben az összes egyéni kérelmező 28 százalékát házasuló korban lévő, friss házaspár vagy az újránházassági piacra visszakerülő személyek teszik ki. Ugyanúgy mint northamptonshire-i kortársaik, ezek a szegények retorikai, erkölcsi és stratégiai mozgásteret kaptak, hogy folyamatos támogatást kapjanak sérülékeny háztartásaik számára. A Soundy család leveleiből kimutatható, hogy a friss házaspároknak nyújtott támogatás érvényes jogalap volt arra, hogy a szülők vagy mások igazoltan rászorultaknak nyilvánítsák magukat. Miközben Berkshire-t gyakran (és valószínűleg tévesen) „Speenhamland megyének” tekintik,⁷⁴ a tisztségviselők az ilyen jellegű levelekre egyösszegű kifizetésekkel vagy más kisebb kifizetéssel reagálva támogatták az anyagilag rászoruló háztartásokat, nem pedig rendszeres családi juttatásokkal. Így tehát még Berkshire-ben is félreérthető és alábecsülhető a szegénytörvény házassági motivációkban betöltött szerepe.

ÖSSZEGZÉS

A rendelkezésünkre álló angol források semmilyen ponton nem elég részletesek ahhoz, hogy döntően meghatározhassuk az anyagilag rászoruló szegények arányát a házasság különböző csoportjaiban, vagy hogy részletes képet kapjunk a házassági motivációikról. Ennek ellenére, Northamptonshire és Berkshire megyékben kimutatható, hogy az összes házasság jelentős kisebbségében legalább

⁷³ BRO D/P 91/18/4.

⁷⁴ Neuman 1982.

az egyik házasodó fél a jelen írásban meghatározott „anyagilag nem független szegény” kategóriába tartozott. Továbbra is bizonytalan (vagy csak az olyan paródiákból következethető, amilyennel cikkemet kezdtem), hogy ezek az emberek, illetve partnerük milyen koncepcióval rendelkeztek a házasságot illetően, hogyan jutottak elhatározásra és hogyan éltek meg házasságuk kezdeti szakaszát. Mindemellett bizonyíték van rá, hogy a szegénytörvény végrehajtói közvetlenül beavatkoztak a házassági piac működésébe és a házassági döntéshozatalba, még akkor is, ha nem vesszük figyelembe a családi és bértámogatások és az anyagilag nem független szegények házassági elhatározása közötti kapcsolatot. Az ilyen jellegű beavatkozások fontossága az egyén szintjén nem tisztázott, de nyilvánvaló, hogy a tisztségviselők szerint a szegények jobban boldogultak házasságban, mint egyedül, hogy a beavatkozásaik születésekre gyakorolt hatása kimondatlanul maradt, és hogy a vidéki felügyelők alapján véve sikeresen exportálták döntéseik demográfiai következményeit városi közösségekbe.

Mindeközben a szegények leveleinek elemzése alapján feltételezhető, hogy az anyagilag nem független szegények által alapított háztartások mind anyagilag, mind a lakáshelyzetüket illetően sérülékenyek voltak, és rá voltak szorulva a szülők, szomszédok, „barátok”, és mindenekfelett a szegénytörvény támogatására. Ennek a függésnek a pontos nagyságát lehetetlen felmérni a családrekonstrukció és a szegénytörvényi adatok közötti nagykiterjedésű összefonódás feltérképezése nélkül, de a szegények által írott levelekből kiderül, hogy jelentős volt. Fontos megjegyezni azt is, hogy a frissen házasodottak, valamint a szegénytörvényt közvetett módon szegény friss házások támogatására használók (pl. szülők) kérvényezési retorikája az itt vizsgált vidéki közösségekben rendkívüli érzékenységgel bírt. Habár a segélyek nem voltak rendszeresek, éves kifizetések szintjén végeredményben elég nagy összegekre rúgtak, és ahhoz, hogy segélyt utaljanak ki a felügyelők elvárták, hogy a frissen házasodott szegények jelentkezzenek náluk érte. Még azokban az esetekben is kifizették a lakbért, ruházkodást, bútorok zálogból való kiváltását, orvosi számlákat és egyéb segélyeket, ahol a felügyelőknek valódi és tartós aggályaik voltak a szegények (mint pl. Jacob és Sophia Curchin) erkölcsével és háztartásvezetésével kapcsolatban. Miközben itt mindössze két szegény család levelezésére koncentráltunk, az alapvető feltételezés, hogy az új háztartások támogatása a kérvényezési retorika indokolt részét alkotta és az egyházközségi tisztségviselők azon mögöttes elvárása, hogy végül úgymint fizetésre került sor, kimutatható minden olyan levélből, amely friss házasságokkal vagy az őket támogatókkal kapcsolatos. Így, miközben nem nehéz alulbecsülni a szegénység házasság előtti vagyoni felhalmozását és a szegény családok képességét, hogy örökséget vagy hozomány típusú hozzájárulást nyújtsanak a fiatalabb családtagoknak, gyakori hiba, hogy nem vesszük figyelembe hogy ezeknek az embereknek a legfontosabb öröksége az egyházközségi illetőség és a szegénységi segélyre való jogosultság kialakítása. Szintén komplex probléma, hogy a szegénytörvénnyel való interakció elvárása hogyan alakította a házassági döntéshozatalot, de fontos megjegyeznünk, hogy ha összesítő táblázatot állítanánk fel a sikerességi rátáról, a szegények által írott

levelek itt vizsgált korpuszában talán csak a betegségi segélyért folyamodók voltak sikeresebbek, mint a friss házások és az őket támogatók. A szegénytörvény szinte örökségként, az egyházközségi illetőség pedig keményvalutaként funkcionált, és holott feltűnő, hogy a szegénytörvény nem szerepel a cikk elején idézett paródiában, a historiográfia jelenlegi állását tekintve nem meglepő.

Összegzésünket két további megjegyzéssel zárjuk. Elsőként, hogy a városi közösségekbe író szegények ritkán folyamodtak újonnan alapított háztartások segélyezéséért. Ez valószínűleg a városi területekről érkezők eltérő migrációs mintájának a jele, melyben például nagyobb számban távoztak a család helyzetének megszilárdulása után. Hasonlóképpen tükrözheti azonban a városi szegénytörvény iránti eltérő elvárásokat és tapasztalatokat. Ebben a kérdésben kétségtelenül több kutatásra van szükség. A másik megfigyelés, hogy a jelen elemzés gerincét képező narratíva típusa Európa más részein nagy mennyiségben lelhető fel.⁷⁵ Azokban az esetekben, ahol a legtöbb európai országhoz hasonlóan nincs elegendő információnk az anyagilag nem független, marginalizálódott vagy munkás szegénység házassági döntéshozatalának részletes vizsgálatához, a szegények által elbeszél narratívák mélyelemzése jelenthet megoldást. Anglia esetében kétségkívül létfontosságú kiegészítést nyújtanak a házassági motivációk azon vizsgálataihoz, amelyek a bérek és bérelvárások,⁷⁶ örökösödés, rendelkezésre álló földek, meggyökeresedett udvarlási minták, sőt akár a pusztá véletlen szerepét hangsúlyozzák. Még ha a szegény férfiak és nők merőben saját indokaik alapján és bárminemű formális örökség reménye nélkül is kötöttek házasságokat, a házassági elhatározás ettől függetlenül az angol Régi Szegénytörvény égisze alatt, és az ebből fakadóan elérhető források nyilvánvaló figyelembe vételével született. Az a gyakoriság amellyel általában a szegények, de különösen a betegek és a frissen házasodott szegények fordultak a szegénytörvény végrehajtó tisztségviselőihez, hogy „barátjukként” támogassák őket,⁷⁷ sokat elmond annak a felismerésnek a szükségszerűségéről, amelyben a szegénytörvény ugyanolyan örökölhető anyagi forrás mint az anyagi javak vagy egy aktív felhalmozó családi háttér.

Fordította: *Papp Zsuzsanna*

⁷⁵ Gestrich 2008: 1–19; Fontaine–Schlumbohm 2000: 1–16.

⁷⁶ Wrigley–Davies–Oeppen–Schofield 1997.

⁷⁷ Ebbe a kategóriába beleérthetjük a családot is: Tadmor 2001: 260–263.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adair, R. 1996: *Courtship, Illegitimacy and Marriage in Early Modern England*. Manchester University Press, Manchester.
- Blaug, Mark 1963: The myth of the old poor law and the making of the new. *Journal of Economic History* 23. 151–184.
- Boulton, J. 2007: Welfare systems and the parish nurse in early modern London, 1650–1725. *Family and Community History* 10. 127–152.
- Boyer, George 1990: *An Economic History of the English Poor Law, 1750–1850*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fauve-Chamoux, A. 2002: Marriage, widowhood and divorce. In: Kertzer, D. – Barbagli, M. (szerk.): *Family Life in Early Modern Times 1500–1789*. Yale, New Haven, 221–256.
- EHMER, Joseph 2002: Marriage. In: Kertzer, D. – Barbagli, M. (szerk.): *Family Life in the Long Nineteenth Century*. Yale, New Haven, 282–321 [284–290].
- Eustace, N. 2001: “The cornerstone of a copious work”: Love and power in eighteenth century courtship. *Journal of Social History* 34. 48–76.
- Fontaine, L. – Schlumbohm, J. (szerk.) 2000: *Household Strategies for Survival, 1600–2000*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Frances, C. 2005: Making marriages in early modern England: Rethinking the role of family and friends. In: Agren, M. – Erickson, A. (szerk.): *The Marital Economy in Scandinavia and Britain, 1400–1900*. Ashgate, Aldershot, 39–55.
- Francis, K. 2004: “An absurd, a cruel, a scandalous, and a wicked [bill]”: The Church of England and the [clandestine] marriage act of 1753. In: Trim, D. – Balderstone, P. (szerk.): *Cross, Crown and Community: Religion, Government and Culture in Early Modern England*. Peter Lang, Bern, 2004. 277–310.
- Gestrich, A. 2008: *The Dignity of the Poor*. Oxford University Press, Oxford.
- Gillis, J. 1984: Peasant, plebeian and proletarian marriage in Britain 1600–1900. In: Levine, D. (szerk.): *Proletarianization and Family History*. Academic Press, Orlando 1984. 121–148.
- Gillis, J. 1985: *For Better, For Worse: British Marriages 1600 to the Present*. Oxford University Press, Oxford.
- Gillis, J. 1997: *A World of Their own Making: A History of Myth and Ritual in Family Life*. Oxford University Press, Oxford.
- Goose, N. 2005: Poverty, old age and gender in nineteenth century England: The case of Hertfordshire. *Continuity and Change* 20. 1–34.
- Hajnal, J. 1965: European marriage patterns in perspective. In: Glass, David – Eversley, David (szerk.): *Population in History: Essays in Historical Demography*. Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, J. 1982: Two kinds of pre-industrial household formation systems. *Population and Development Review* 8. 449–94.
- Hindle, S. 1998: The problem of pauper marriages in seventeenth century England. *Transactions of the Royal Historical Society* 8. 71–89.

- Hindle, S. 2004: *On the Parish? The Micro-Politics of Poor Relief in Rural England 1550–1750*. Oxford University Press, Oxford.
- Hitchcock, T. – King, P. – Sharpe, P. (szerk.) 1997: *Chronicling Poverty: The Voices and Strategies of the English Poor 1640–1840*. Macmillan, Basingstoke.
- Hollen Lees, L. 1998: *The Solidarities of Strangers: The English Poor Laws and the People 1700–1949*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hudson, P. – King, S. 2003: Marriage in textile manufacturing townships in the eighteenth century. In: Duhamelle, C. – Schlumbohm, J. (szerk.): *Ebeschliesungen in Europa des 18. Und 19. Jahrhunderts: Muster und Strategien*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 27–59.
- Innes, J. 1996: “The mixed economy of welfare” in early modern England: Assessments of the options from Hale to Malthus (c.1683–1803). In: Daunton, Martin J. (szerk.): *Charity, Self-Interest and Welfare in the English Past*. UCL Press, London, 139–80.
- King, P. 2004: Social inequality, identity and the labouring poor in eighteenth century England. In: French, H. – Barry, J. (szerk.): *Identity and Agency in England, 1500–1800*. Palgrave, Basingstoke, 60–87.
- King, S. 1999: Chance encounters: Paths to household formation in early modern England. *International Review of Social History* 44. 23–46.
- King, S. 2005: “It is impossible for our vestry to judge his case into perfection from here”: Managing the distance dimensions of poor relief, 1800–40. *Rural History* 16. 161–89.
- King, S. 2006: Pauvrete et assistance: La politique locale de la mortalite dans l’Angleterre des XVIII et XIX siecles. *Annales* 61. 31–62.
- King, S. – Nutt, T. – Tomkins, A. 2006: *Narratives of the Poor in Eighteenth Century Britain*. Pickering and Chatto, London.
- King, S. 2009: *Sick, Poor and Dead: The English Poor 1750–1850*. (Megjelenés alatt, Palgrave.)
- Lemmings, D. 1996: Marriage and the law in the eighteenth century: Hardwicke’s marriage act of 1753. *Historical Journal* 39. 339–60.
- Levene, A. – Nutt, T. – Williams, S. (szerk.) 2005: *Illegitimacy in Britain, 1700–1920*. Palgrave, Basingstoke.
- Levine, D. 1982: “For their own reasons”: Individual marriage decisions and family life. *Journal of Family History* 7. 255–64.
- Moodie, Edward 1983: The population history of England: A review symposium. *Social History* 8. 139–68.
- Neuman, M. 1982: *The Speenhamland County: Poverty and the Poor Laws in Berkshire 1782–1834*. Garland, New York.
- O’Hara, D. 2000: *Courtship and Constraint: Rethinking the Making of Marriage in Tudor England*. Manchester University Press, Manchester.
- Outhwaite, B. 1995: *Clandestine Marriage in England 1500–1850*. Hambledon, London.
- Patriquin, L. 2007: *Agrarian Capitalism and Poor Relief in England 1500–1860*. Palgrave, Basingstoke.

- Reiss, M. 2006: The image of the poor and unemployed: The example of Punch, 1841–1939. In: Gestrich, A. – King, S. – Raphael, L. (szerk.): *Being Poor in Modern Europe*. Peter Lang, Bern, 389–416.
- Seccombe, W. 1992: *A Millenium of Family Change: Feudalism to Capitalism in North West Europe*. Verso, London.
- Snell, K. 2006: *Parish and Belonging: Community, Identity and Welfare in England and Wales, 1700–1950*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sokoll, T. 2000: Negotiating a living: Essex pauper letters from London, 1800–1834. In: Fontaine, L. – Schlumbohm, J. (szerk.): *Household Strategies for Survival 1600–2000*. Cambridge University Press, Cambridge, 19–46.
- Sokoll, T. 2001: *Essex Pauper Letters 1731–1837*. Oxford University Press, Oxford.
- Sokoll, T. 2006: Writing for relief: Rhetoric in English pauper letters 1800–1834. In: Gestrich, A. – King, S. – Raphael, L. (szerk.) 2006: *Being Poor in Modern Europe*. Peter Lang, Bern, 91–112.
- Solar, Peter 1995: Poor relief and English economic development before the industrial revolution. *Economic History Review* 48. 1–22.
- Styles, J. 2007: *The Dress of the People: Everyday Fashion in Eighteenth-Century England*. Yale, New Haven.
- Tadmor, N. 2001: *Family and Friends in Eighteenth Century England*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Williams, S. 2004: Malthus, marriage and poor law allowances revisited: A Bedfordshire case study 1770–1834. *Agricultural History Review* 52. 56–82.
- Williams, S. 2004: Caring for the sick poor: Poor law nurses in Bedfordshire c.1770–1834. In: Lane, P. – Raven, N. – Snell, K. (szerk.): *Women, Work and Wages in England, 1600–1850*. Boydell, Woodbridge, 141–169.
- Wrigley, E. A. 1988: Malthus on the prospects for the labouring poor. *Historical Journal* 31. 813–829.
- Wrigley, E. A. – Souden, D. 1986: *The Works of Thomas Robert Malthus*. Pickering and Chatto, London.
- Wrigley, E. A. – Davies, R. – Oeppen, J. – Schofield, R. 1997: *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*. Cambridge University Press, Cambridge.

Oláh Sándor

Földöröklés egy székely köznemesi családban a 18. század közepén

Mert végső soron mi a történelem, ha nem egy ember párbeszéde, négyszemközt beszélgetése azzal a kevéssel, ami a múltból megmaradt, egy találkozásból, abból a hangulatból, amit átértzett az elbeszélésdarabok, a részekre esett, széthullott, dadogó elbeszélés láttán, amelyet ezek a dokumentumok rejtjenek?

*Georges Duby*¹

Wellmann Imre a 18. századi agrárfejlődést kutató neves történész a népi írásbeliségről mint a történeti kutatás fontos forrásanyagáról, és e forrásanyag fennmaradásának esélyeiről írja: „Kedvezőbb helyzetnek örvend e tekintetben a Székelyföld, ahol részben a sokáig őrzött szabadság s a korán gyakorlatba jött írásbeliség a falutörvények és a jegyzőkönyvek egész sorát mentette meg a mai kutatás számára”.² A 18. századi íráshasználat társadalmi keretét történeti kutatás a Székelyföldön általában a *communitas*ban, a *faluban* mint rendtartó közösségi társadalmi formációban szokta megjelölni.³ Létezett ebben az időszakban azonban egy másik társadalmi mikroszint is, amelyben az íráshasználat teret kezdett hódítani: a család. Nemzedékek és családtagok közötti konfliktusok megoldásához, a fennálló társadalmi viszonyok megerősítéséhez, vagy megváltozásának rögzítéséhez a 18. században a szóbeliség mellett egyre elterjedtebb kommunikációs eszközzé vált az írás. Legalábbis ezt a jelenséget jelzik az egykori Udvarhelyszék falvaiban Homoródalmáson és Lövétén az említett korszakból fennmaradt, helyben készült írott források. A paraszti írásbeliségről Hajnal István megállapította: „Az írás, amely sok nomád népnél is megtalálható, itt nem áll meg varázslatos vagy politikai alkalmazásánál, lézengő írás-ügyeskedők kezében, hanem az ősök-ről való megemlékezés mellett gyakorlatias feljegyzésekre is használják...”⁴

Ebben a dolgozatban a gyakorlatias falusi íráshasználat egy 18. század közepén keletkezett darabja segítségével az ingatlanvagyon utódok közötti

¹ Duby 1993: 6.

² Wellmann 1988: 112–113.

³ Elég e helyen utalni Imreh Istvánnak a rendtartó és törvényhozó székely faluközösségekkel foglalkozó, közismert munkáira. (Lásd például Imreh 1973; 1979; 1983; 1999.)

⁴ Hajnal 1993: 271.

felosztásában, az örökösödés intézményében a szokásjog és a társadalmi kapcsolatok befolyását vizsgáljuk a gazdasági tranzakciókra vonatkozóan.

A homoródmási Gothárd család birtokmegosztásáról (1755) egy kézíratos, füzetszerűen összefűzött iratanyag tudósít, amely – bizonyára véletlenek közjátékának is köszönhetően – maradt fenn az említett falu egyik családi házánál.⁵ Az egykori alkotói és használói szerint (a vékony bőrborítóról) „bőrös könyv”-ként emlegetett családi iratköteg két nemzedék férfainak gazdasági jellegű feljegyzéseit tartalmazza a 18. század harmincas éveitől a 19. század elejéig.⁶ Legterjedelmesebbek a föld birtoklásával, öröklésével, zálogosításával kapcsolatos leírások. Rövid feljegyzések rögzítették a pénz- és gabonakölcsönzéseket, ezeket a rendszerint apró tételeket a kölcsönadók jegyezték fel, majd törlesztés után a feljegyzéseket áthúzták. Ugyancsak gyakoriak a zálogba vetett, illetve a vérségre megváltott földekről szóló feljegyzések. Gyakran maguk az elzálogosítók *tulajdon kezük* írásával ismerik el a Gothárd család bőrös könyvében, hogy a határ melyik részén, kiknek a földjeivel szomszédos parcellát vetették zálogba, hogy szorult helyzetükben pénzhez jussanak. A legterjedelmesebb összefüggő szöveg az 1755 májusában keletkezett örökösödési megegyezés, egy *Divisionalis* egyezség, amelyben három testvér vagyongosztását rögzítették maguk az osztozkodó felek, majd két tanú is megerősítette a testvérek megegyezésének hitelességét.

A szöveg alkalmas arra, hogy betekintsünk azokba a családi stratégiákba, amelyek alapján a 18. századi székely szabadoknál az örökösödés intézménye a gazdasági tranzakciókat szabályozta.

A SZŰKEBB TÁRSADALMI-GAZDASÁGI KONTEXTUSRÓL

Ismeretes, hogy a 18. század második fele Erdélyben az osztrák állami adminisztráció egyre hatékonyabb kiépülésének, működésének időszaka volt. 1754 és 1769 között háromszor dolgozták át az adózási rendszert, a korábban érvényes portális adózás helyett a föld mennyisége, minősége, a piacoktól való távolság és az állatállomány lett az adóalap. Nem véletlen, hogy forrásunkban az egyik örökös fiának, Gothárd Istvánnak feljegyzései között gyakran szerepel, hogy a falubelieknek kisebb összegeket adott „költsön adóba”. 1768-ban például hat helyi birtokosnak egy-öt német forint közötti összeget kölcsönzött adóik törlesztésére.

A terjeszkedő adminisztráció azonban még ekkor kevésbé tudott behatolni a helyi életvilágok szintjére. Az adókiteteskor például a falvakba érkező összeírók

⁵ A kézíratos füzetet Szabó Lászlóné Rigó Mária (sz. 1940) Főút 145. sz. alatti lakos adományozta a szerzőnek, melyért itt mondunk köszönetet.

⁶ A családi házaknál megőrzött iratanyag és az Unitárius Eklézsián az 1744-től vezetett *Libellus* III. kötetének tanúsága szerint az íráshasználat korábban terjedt el a férfiak, mint a nők körében. Ez a jelenség összefügg a nemek társadalmi szerepével. A leánygyermek iskoláztatásának a püspöki vizitációk jegyzőkönyvei szerint csak a század vége felé tulajdonítottak nagyobb fontosságot.

a falusbíró és az esküdtek közlései alapján állapították meg az adókat.⁷ Wellmann szerint „általában még hatástalanok maradtak a központi rendelkezések, melyek országszerte egységes mértékrendszert kívántak kötelezővé tenni”.⁸

A faluban a 18. század második felében 1100–1150 fő körüli volt a lakosság létszáma. Az 1721-es összeírásban a 197 gazdaságban élő népességet 12 nemesi, 37 jobbágy, 105 taksás szabados és egyéb társadalmi kategóriákba sorolták. 1750-ben a faluban „31 egytelkes nagyobbrészt armálissal rendelkező nemes család, 137 szabad székely-, 30 jobbágy-, és 5 zsellércsalád lakott”.⁹ Az 1818-as adótabellán a szabadok 212 gazdaság, a jobbágyok 41 gazdaság után adóztak. A gazdaságok átlagos birtoknagysága (szántó- és kaszálóterületek) az említett forrás szerint 8,7 köből volt a szabadoknál és 6,4 köből a jobbágyoknál.¹⁰ Ezeket az adatokat azonban fenntartásokkal kell kezelnünk részben épp az adóösszeírások említett gyakorlata miatt, másrészt nem lehet tudni, hogy a három fordulóban lévő szántók összességükben kerültek-e nyilvántartásba vagy csak az évente használatban lévők. A nyomáshatáron folyó rendszeres szántóművelés mellett az irtásföldeken, az ún. „külső határon” parlagoló rendszerű földművelés is gyakorlatban volt. A földek mérése ebben az időszakban inkább becslésen, hozzávetőleges számításokon alapult: a kaszálókat a rajta termelt széna mennyisége alapján („három buglyára való hely”), a szántóparcellákat a bevetéshez szükséges vetőmag mennyisége (véka) szerint mérték. Azért is tartható gyanúsán kevésnek az 1818-as adóösszeírásban szereplő birtoknagyság, mert néhány évtized múlva, 1879-ben kb. 25 holdnyira, tehát közel 50 köbölre tehető – az időközben szaporodó lakosságú faluban – az átlagos birtokméret (szántó- és kaszálóterület és kert együtt).¹¹

A szántók és kaszálók mellett a falu fontos gazdasági erőforrásai voltak a kiterjedt legelő- és erdőterületek: 1879-ben 5664 katasztrális hold legelőt és 7844 hold erdőt tartottak nyilván.¹²

A lakosság vegyes társadalmi helyzete meghatározta a helyi földpiaci tranzakciókat is. A földviták, konfliktusos helyzetek megoldására a széki tisztek vezette „feleltetések”-ben többször felmerült, hogy a vitás föld „szabad ágon forgó” vagy „jobbágyi ágon forgó” volt-e?

FÖLDHASZNÁLAT, MŰVELÉSI RENDSZEREK

A szóban forgó korszakban a földhasználati- és művelési rendszerek történeti fejlődési formáinak több változata párhuzamosan volt gyakorlatban. A falu körüli szántóterületeket három fordulóba – az *Abásfalva*, *Karácsonfalva* vagy a *Lok felé*

⁷ Csetri–Imreh 1980: 17.

⁸ Wellmann 1979: 73

⁹ Egyed 2000: 121.

¹⁰ Hermann 1993: 34.

¹¹ Zepezániér 1993: 12. (Számított adatok.)

¹² Zepezániér 1993: 12.

és a *Vargyas felé* – osztották (legkorábbi adatunk a fordulós határhasználatról 1738-ból való). Ezek a határrészekeken azonban ekkor nem teljesen összefüggő szántók terültek el, még imitt-amott, a vizenyősebb helyeken kisebb erdőfoltok, ciheresek is tarkították a szántóhatárt (többször olvasható a *Divisionálisban* a kisebb parcellák határainak leírásánál, hogy „vicinusa az eger” vagy műveletlen terület, a „falu szabadja”). A háromnyomásos rendszerű növénytermesztés alól kivételt képeztek a faluhoz közeli, illetve a falu belterületén lévő kertek (*Gödör kert, Malom kert, Csedő kert*), ahol a kevés öntéstalajon zöldséget termesztettek a kis parcellákra osztott földeken. Ugyancsak kimaradtak a nyomáskényszerből a falu melletti kenderföldek (*Szármány tövén, Bottelekében*).

A falu körüli nyomáshatáron kívül – ettől térben egy összefüggő erdős területtel és jelentős szintkülönbséggel is elválasztott – magas fennsíkok és dombhátak irtásföldjein, a Persány északi nyúlványán, a Vargyas és a Kishomoród közti vízválasztón 800–1000 m tengerszint feletti magasságon és a Hargita vulkáni plató déli peremén, hosszú távú parlagoló rendszerű növénytermesztés is folyt. Az irtásföldeken néhány év használat után, a kimerülő talajerő pótlására több évi pihentetési szakasz következett, de előfordulhatott, hogy ezeket a parcellákat évtizedekig nem szántották, hanem csak legeltették. Irtással, „orotással” hódítottak nemcsak szántót, hanem szénafű helyet is az erdőkből, szabad foglalással.

A megművelt területek mellett ekkor kiterjedt osztatlan közföldek voltak, s a falu szabadjai még a 19. század elején is nyílföldeket osztottak a falubelieknek, illetve pénzért árusították ki az igénylőknek. De szokásban volt a szabad foglalás is a falutól távoli, erdős területeken. A foglalások területét a falu előljárói időszakonként felbecsülték, és a megállapított értéket a foglalókkal megfizetteték, ezzel a foglalt föld a foglalók tulajdonába került. De el is vehette, és másnak adhatta a falu a korábbi évek foglalásait, ha nem jutottak megegyezésre. E helyszínelések alkalmával halmokat, határjeleket állítottak a falu földje és az új foglalások határaitra.

A többféle művelési és határhasználati forma együttélésében a tágas faluhatárnak, a belakható, kihasználható terület kiterjedtségének is szerepe lehetett. Wellmann Imre szerint „a tágas terület egyébként is mindig kedvező talaja volt a kezdetleges módszerek továbbélésének: a falu magjához közelebb már megindulhatott a közösségi rend kikristályosodása, mikor a külső széleken vagy a csatlakozó pusztákon még szabad birtoklás és használat (esetleg már közös jutatás alapján folytatott parlagolás) járta.”¹³

Az állattartáshoz szükséges *szénafűhelyek* nagy része a Vargyas-patak völgyében volt. A tehetősebb családoknak a nagyobb kaszálóin már ekkor *pajtáknak* nevezett szálláshelyek voltak, a nagy távolság miatt nem a faluban tárolták a téli takarmányt, hanem ezeken a téli szálláshelyeken tárolták és etették fel.

A családok használatában lévő beltelkek, szántók, kaszálók tulajdonba vagy időszakos használatba kerülésének eredete szerint *ős örökségek* és *szerzemény-*

¹³ Wellmann 1979: 53.

földek voltak. A különböző eredetű földparcellákra külön örökösödési szabályok vonatkoztak.

A CSALÁDRÓL

Forrásunk a „Nemes Udvarhely Székben Homoród Almáson Lako Nemes Személyek, azaz Gothárd János és Péter testvér Atyafiai Fiai Néhai Gothárd Istvánnak és Leánja Kovács Andrásné, Gothárd Judit” szülői örökségének megosztását részletezi.

A 18. század közepén már terebélyes, és a helyi viszonyok között jelentős birtokokkal rendelkező almási Gothárd családról első adataink az 1627., 1635., és az 1637. évi összeírásokból valók, mindhárom összeírásban feltehetően ugyanaz a személy, Gothárd János (*pedites veterani*: régi gyalog székely), illetve 1635-ben fiai Mihály és Pál szerepelnek.¹⁴ Pálmay József szerint a család valamikor a 17. század első felében került a faluba „...mert 1614-ben még ily nevű család H-Almáson nem lakott. 1655. július 6-án Gothárd János nyert homoródalmási előnévvel Rákóczi György fejedelemtől nemeslevelet.”¹⁵ A századok folyamán nemcsak helyi előjárók, hanem széki ülnökök is kikerültek a család tagjai közül. A szóban forgó időszakban már több ága volt a családnak a faluban, ezt bizonyítják a birtokok határainak leírásai és más, ebből az időszakból fennmaradt források.¹⁶ „Nagyobb Gothárt István”, akinek gyermekei 1755 májusában megosztottak az apai örökségen, a faluban tekintélyes ember lehetett, erre következtethetünk egy helyi peres ügy eligazításában játszott szerepéből 1731-ben.¹⁷ Örökölt vagyonát szerzéssel is gyarapította, földeket vásárolt, zálogos földeket váltott ki. 1714. február 26-án a faluban egy jószágot vásárolt Csáka Andrástól „a rajta lévő kis házal együtt... amelynek bontása alkalmatosságával pénzt is találtak”, és a „lett Pénzt is ell vitte”, ahogy a vásáros fél egyik utóda 1755 tavaszán állította. Később Gothárd István „mely jószágot cserébe adot azt ismét megvete zállogon s mind a kettőt birta mind maga s mind a fiai”.

¹⁴ Székely Oklevéltár, 1998: 724. Ezúton köszönöm meg Mihály Jánosnak, hogy átadta a homoródalmási Gothárd családra vonatkozó 17. századi adatokat.

¹⁵ Pálmay 1900: 84. Pálmay a homoródalmási Gothárd családot Csehétfalváról származtatja, de erre nem közöl bizonyítékokat.

¹⁶ Egy másik dolgozat témája lehet a 18. századi homoródalmási írásbeliség feldolgozása. Az Unitárius Eklézsia irattárában és a családi iratanyagokban több, helyben keletkezett dokumentum fennmaradt.

¹⁷ Részlet a dokumentumból: „Mü nemes Udvarhely Széki Homorod Almási Nagjob Gothárt István, Orbán Sigmund, Kiseb Kenyeres János es Mihaly Ferencz minyájan Nemes Személyek Jelentjük ez mü jelen valo levelünknek rendiben guad in hoc anno presenti 1731 die 14 Septembris Hozá nü nekünk fen megirt Szeki es Falubeli Orbán János Vice Király Biro Tkts Ns. Török Menyhárt Úr eo kglme pecsetit, melybenis eo kglme parancsol mü nekünk hogj mü elmennénk es Orbán János Úr es fia Orbán Ferencz közöt valo Controversiakot törvény szerint el igazitanok [...]”. A békéltető iratot Gothárd István saját kezüleg írta alá. (A szerző tulajdonában.)

Gothárd István idősebb fia, János már az örökség felosztása előtt „circiter 27 esztendőkkel”, vagyis 1728 körül házasodott, ekkor külön telekre költözött egy „minden nével nevezendő épületekkel felépült örökségre”, és megkapta használatra a családi földbirtok egyharmadát. Nem sokkal ezután a leánytestvér is – az osztozás előtt 25 esztendőkkel – 1730-ban „ki házasított”. Forrásunk hallgat arról, hogy ekkor milyen értékeket (pénz, ingó vagyon) kapott, milyen vagyontárgyakkal elégitették ki a szülők leánygyermeküket. A család földvagyona a leszármazottak között fiágon osztódott, de egyetlen beépítetlen beltelekből az újraosztáskor a leány is részesedett, s annak egyharmad részét kapta. Az osztozó testvérek feltehetően úgy gondolták, hogy ezzel kipótólják leánytestvérük kiházásítások kapott jussát. A leánytestvér nem vett részt az osztozkodásban, nem írta alá a *Divisionalist*.

A szülők az 1728-ban házasodott idősebb fiúnak a földbirtok egyharmadát adták használatra, a maradék kétharmadon maguk és a velük egy telken maradó kisebb fiú, Péter gazdálkodott, aki szintén családos volt, az osztozkodás idején három fiúgyermekéről tudunk. Közülük egyik „njomorék” volt, ami nagy valószínűséggel korlátozott munkaképességet jelenthetett. (Ezt a körülményt azért fontos megemlíteni, mert befolyással volt az örökölt földek elosztásának módjára is.) A külön telekre költöző Jánosnak a családi birtok harmadrészének használatba vétele csak használati- és nem tulajdonjogot jelentett, ez a birtok még nem volt végleges öröksége. A szülők a kisebbik fiú „gondviselése alatt takarítottak és temetettek el”. Ekkor János, a nagyobbik fiútestvér, mivel addig „mindenekben csak harmados volt kíván ujjlag megosztozni az östétől Gothárd Pétertől mindenekben az mikben illik...” A nagyobb testvér kívánsága az akkor érvényes jogszokások szerint bizonyosan jogos volt, mert ezzel nem ellenkezik a kisebbik sem, hanem „egy akarattól és értelemből” újraosztották az ingatlan örökséget.

A Nagyobb Gothárd István birtoka 138 különálló, kisebb-nagyobb parcellából állott. Ebben a korszakban a földterületek hivatalos mértékegysége a köből volt, de ez a mértékegység a vizsgált időben és helyen sem ment át a mindennapi gyakorlatba: a parcellák elosztásánál a testvérek egyetlen esetben sem jegyezték fel területi mértékegységeket. Nincs utalás arra – egyetlen beltelek felmérésén kívül –, hogy a földparcellákat az osztozáskor felmérték volna.

A birtokrészek közötti értékrangsort tükrözi a leírás sorrendje is. A legértékesebbek a falu belterületén lévő telkek voltak. Az *benvaló ős örökös jószág* négy darab volt, ebből kettő „házakkal, csűrrel, pajtákkal”, és két *tanorok*nak nevezett üres telek. *Benvaló zálogos jószág* a falu belterületén öt volt, ezek mind beépítetlen telkek voltak, s ezeken kívül egy hasonlót birtokolt a család a szomszédos Lövétén is.

A *szántóföldek* a határ három fordulójában a következőképpen oszlottak meg (a forduló elnevezésüket – elhelyezkedésük szerint – a szomszédos falvak, illetve a falu kaszálóterületének nevei után kapták). A külső határon a parlagoló rendszerű, nyomáskényszer nélküli földművelés folyt.

	<i>ősföld</i>	<i>zálogos</i>
a Vargyas felé fordulóban	13 parcella	16 parcella
a Karácsonfalva felé fordulóban	12 parcella	9 parcella
az Abásfalva felé fordulóban	14 parcella	2 parcella
a külső határon	10 parcella	4 parcella

A fentiekén kívül nem jegyezték fel 10, a külső határon lévő parcella birtoklási, használati formáját. Ez a nagyvonalúság egyetlen nyomáshatáron lévő parcella esetében sem fordult elő. A falutól távoli, ökörfogattal mintegy két és fél óra járásnyira lévő, a domborzati viszonyok miatt is trágyázhatatlan – csak pihentetéssel regenerálódó – irtásföldek minden bizonnyal értéktelenebbek voltak a faluhoz közelebb eső szántóknál. Szembeötlő az ősszántók arányos eloszlása a három fordulóban, és a zálogos parcellák nagymértékű szórtsága. Az ősföldek arányos eloszlása feltehetően azt jelzi, hogy az elődök gyakorlatában is fontos szempont lehetett az ugyanabban a fordulóban lévő ősföldek egyenlő elosztása, hogy minden termelési ciklusban legyen a gabonatermesztéshez elegendő szántó. A zálogos parcellák nagymértékű szórtsága a három fordulóban (9, 2, 4) ezek használatba vételének, kiváltásának alkalmoszerűségét jelzi.

A *kaszálók* szintén *ős* és *zálogos* szénafű helyek voltak: az *ős* 20 darabban, zálogos 18 helyen feküdt a Vargyas völgyében és a vízvázasztó dombhátak lankásabb részein.¹⁸ A családnak is volt pajtás helye a völgyteknőben, a *Kajmáca tövén*. A kaszálóterületek többsége az akkori határhasználat külső, perifériális részein volt, ez jelzi, hogy a család kései beköltözésekor már foglaltak voltak a faluhoz közelebbi részek.

A beltelkek, szántók és kaszálók mellett „a magunk cseréje”-ként emlegetett erdőt is birtokolt a család, de ez a testvérek között osztatlan maradt, más földdarabokkal együtt.

A megosztozás előtti örökség tehát összesen 10 beltelekből, 90 szántó- és 38 kaszálóparcellából állott. E parcellák térbeli elhelyezkedésének és határainak írásbeli rögzítéséhez 155 helynevet említenek és 215 esetben a szomszédos földparcellák tulajdonosainak nevét. Mivel nem jegyezték fel egyetlen esetben sem a parcellák méreteit, a birtoknagyság kérdésében – egy másik írásos forrás alapján – csak viszonyításokra, becslésekre szorítkozhatunk. 1811-ben szintén a homoródalmási Gothárd család egy másik ágán, Gothárd Dániel „Udvarhely Szék hűtös Assesora” hatvanéves korában feljegyezte – a „tszióbeli meg jedzések” és a „házi orvoság”-ok mellett – a családi birtok parcelláinak „ki vicinitasaban valo letit mekoraságát mi féle voltat” is. Ez a család 42 szántóparcellát és 12 szénafűhelyet birtokolt, a szántók közül 32 földdarabnak jegyezte le Gothárd Dániel a méreteit is. Mértékegységként a vékát használta (1 véka = 7 ár, kb. ekkora terület bevetéséhez szükséges egy véka vetőmag, ez a mértékegység

¹⁸ Ezen a területen a 20. század közepéig fennmaradt a 17. században is létező az erdei szállásokon, a pajtáknál folytatott, a nagyállattartást feltételező szénagazdaság. Erről lásd Márkos 1958.

a köznyelvben ritkán még ma is használatos a faluban, az ár és a hektár mellett). Az említett 32 parcella több mint háromnegyede három vékás vagy annál kisebb volt. Az ismert méretű földek esetében az átlagos parcellanagyság alig volt több mint 20 ár. A külső határon lévő parcellák többségének méretét – szintén nagyvonalúan – csak becslésekkel jelezte Gothárd Dániel: ma már aligha megállapítható területi különbségek lehettek az „egy darab”, „egy jó darab” és az „egy nagy darab” kiterjedésűnek leírt parcellák között. Ezek közül az egyetlen nagyobb föld – a 12 vékás – az erdős legelőn volt, eredete szerint „a falutól vö”.

Ennél is bizonytalanabb a kaszálóterületek kiterjedésének felbecsülése, az egyes szénafűhelyek méretére a fűtermés mennyiségével utalt Gothárd Dániel (pl. *hat szekérre való, két bugjára való* stb.).

Ha elfogadható feltételezés, hogy néhány évtizeddel korábban is hasonló méretű lehetett az átlagos birtoknagyság – nem ismeretesek jelentős helyi birtokmozgásokra utaló adatok –, az általunk vizsgált család szántóbirtoka hozzávetőlegesen 18–20 hektár körüli földterület lehetett.

A zálogos földekből a két fiútestvér nem egyformán részesedett. Az apa halála előtt „mint egy kevés üdővel mint egy testamentaliter meghagyta, hogy halála után a maga tulajdon keresménye”, vagyis a zálogos földekből egyharmad rész maradjon a kisebbik fia nyomorék gyermekének. A végrendelet valószínű szóbeli meghagyás volt. Tárkány Szücs Ernő szerint nem szabad megfeledkezni arról, hogy ebben az időben a végrendeleteknek csak egy kis hányadát foglalták írásba, de a szóbeli végrendeletet az örökösök éppen úgy megtartották, mint az írásbelit, különösen, ha az abban foglaltakat a helyi szokások is megerősítették.¹⁹

Az osztozó testvérek atyjuk kívánságát tiszteletben tartva a zálogos földeket minden esetben három részre osztották: két rész jutott a nyomorék fiú apjának Péternek és egy rész Jánosnak.

A továbbiakban az elosztás technikáját próbáljuk rekonstruálni, vagyis azt a bonyolult műveletsort, melynek eredményeként a falutól nagyon különböző távolságokra lévő, változatos minőségű és méretű parcellák egy részét kétfelé, más részét háromfelé osztották úgy, hogy munkájuk végeztével a felek elégedettek voltak: saját kezükkel aláírva erősítették meg, és két tanúval hitelesítették maguk és utódaik számára az osztozkodás örökkön való megmaradását és megmásíthatatlanságát.

A testvérek 22 parcella esetében (ebből 16 szántó: 9 ősi, 7 zálogos föld és 6 kaszáló) találták úgy, hogy azok darabonként egyenértékűek, egyenlően eloszthatók, anélkül, hogy más földekkel pótolni vagy kettéhasítani kellett volna. További 25 esetben „a földek oszolnak egyenlő részekre” úgy, hogy a parcellákat „ketté szakasztották”. Ezek kivétel nélkül ősföldek voltak – 18 szántó, 5 kaszáló és 2 *bennvaló* ősjószág. A méréssel történő elosztás módjára, mint említettük, csak egyetlen esetben történt utalás: a két beépített beltelek összehasonlításánál

¹⁹ Tárkány Szücs 1981: 731.

azokat egyenlő rudakkal mérték meg, majd a kisebb telket egy másik beltelek három részre osztásával pótolták, ebből juttattak egy részt a leánytestvérüknek.

18 esetben olyan helyzet állt elő, amikor a felek egy-egy parcellát két másik parcellával egyenlítették ki. De ez az eljárás nem a parcellák ily mértékű méretkülönbségeire, hanem éppen azonos kiterjedtségére utal, mert a legtöbb ilyen helyzet (15) a zálogos parcellák elosztásánál adódott, ahol a fennebb említett apai kívánság értelmében a megosztási arány 2:1 volt a kisebbik fiú javára. Ősföldeket csak három esetben egyenlítették ki a 2:1 arány szerint, három felé pedig egyetlen esetben, egy bennvaló helyet osztottak, egy harmadrész a már kiházasított leánytestvérüknek jutott. Ezek az adalékok is arra utalnak, hogy az örökséget nagyjából ugyanakkora területű parcellák alkották. Feltételezhető, hogy az örökölt ősföldeket az előző nemzedékek is hasonló elvek alapján osztották el, a méretazonosság azt is jelentheti, hogy ezek az ősföldek a falu szabadjaiból nyilas osztással vagy vásárlással kerülhettek a család tulajdonába.

A nagyobb területű zálogos földdarabokat és belteleket 12 esetben, a már említett megfontolásból, három egyenlő részre osztották, ezekből 7 szántó, 2 szénafűhely és 3 zálogos bennvaló hely volt. Fennebb már említettük, hogy nem minden esetben osztották el az örökölt földbirtokot, maradtak osztatlan parcellák is, sőt az apai ágról örökölt osztatlan földekre is volt példa: 4, a falutól távoli külső határon lévő szántóföld és 4 kaszáló (ezekből 3 ősi, 1 zálogos) már az apa nemzedékében is osztatlan apai örökség volt, továbbra is az osztozó felek nagybátyjával közös maradt. Gazdasági szempontú magyarázatként kínálkozhat, hogy az elosztáshoz nem találták meg a megfelelő cserearányokat, vagy hasznosabbnak látták az évenként váltogatott közös birtoklásformát, mint a falutól távoli földek három felé aprózását. De a nagycsaládi földhasználat szokásjogának maradványa is lehet ez az eljárás. Az osztozkodó testvérek az apai örökségből maguk között is újabb 5 parcella „közön maradó”, osztatlan földet hagytak, ezekből 4 darab ősföld és 1 zálogos szántó volt.

Az örökölt földek elosztása alkalom volt a testvérek közötti egyéb, vagyoni természetű egyenlőtlenségek rendezésére is. Gothárd Pétert 1752. február 3-án saját feljegyzése szerint „törvényre citáltatta” szomszédja, Boka Andrásné László Juditot, „ezen jóságért, meljben lakom”. Mivel a bennvaló hely fölötti közel három éves pereskedés a végleges megosztás előtt történt, ennek költsége a szokásjog szerint a testvéreket együtt terhelte. Gothárd Péter részletesen feljegyezte minden alkalommal milyen javakat („egy sajt, egy rud szappan, egy kövér lud, egy bárán, egy véka rozs”) és mennyi pénzt költött Udvarhelyen „a törvényre”, valamint a „maga és a lova fáradozásának, dolga múlásának” is a pénzértékét, majd amikor eljött a megosztás ideje ezeket a költségeket mind pontosan el lehetett számolni. A kiegyenlítés olyan módon történt, hogy egy beépítetlen ős jóságot a falu belterületén (tehát értékes földet) két részre osztottak, és az adós idősebb testvér a neki jutó rész használati jogát átengedte a törvénykezésre költő testvérnek mindaddig, amíg a költés felét – „ami megjen ab Flo: Hung 3, den: 65 id est három forint hatvan ött pénz” – ő vagy utódai meg nem térítik Gothárd Péternek.

Az örökség nemcsak haszonnal, kötelezettségekkel is járt: a földek és jószágok után „minden ős haza Fiának kötelessége a faluból kivezető utaknál a vetés kapuk és kertek csinálása, mikor az szer hozza”. A testvérek elosztották, hogy faluból mindhárom forduló felé kimenő utak mellett hány „karo kert és kapu tartása” jut egyik-egyik félnek.

A megosztás leírását egy morfológiailag is elkülönített szövegkorpusszal, a záradékkal fejezik be. Ennek funkciója, hogy az örökség elosztásával a két család között létrejött új vagyoni helyzet elfogadott, érvényes legyen az összes érintett (családtagok, utódok, szomszédok) számára. A záradék az új tulajdonlási és használati viszonyok sértetlenségét biztosító kötelezettségeket és szankciókat is tartalmazza:

„Ezen fen meg irt osztásban mind két felek mihez tartsuk és tartsák mind magunk mind posteritásaink magokat egymás között tóttünk ilyen örökös és megmásolhatatlan végezést

1mo Meg osztván két egyenlő részekre mind kün és benvaló örökségeket, azok közül az melyek in loko ketté hasítottak azoknak mekkorasága mindenütt egyenlő, ha a hatáiraik el tévejednek is a mekkorasága szerint kel mindenik résznek meg maradni, mivel egyik félnek együtt [egy helyen – O. S.], ha a job rész jutot, más osztásban annak az alab valo rész maradot.

2do Ha valamelyik félnek részében jutott örökséget valaki el akarna venni és károsítani akármi uton módon, az az megkárosodó Fél a más Félnek hirt tegyen és együtt tartozzanak oltalmazni mind törvénnyel költéssel és fárattással, es abol következő kár avagy haszon leszen egy aránt szenvedgyék. Ha penig a kárban forgó fél a más félnek hirt nem teszen vagy ha hirt teszen is és a más félnek akarattya ellen kezéből kibocsássa egyedül vallja maga kárát. De ha hirt teszen a más félnek és más fél vakmerőségtől és nem egyéb októl viseltetvén a megkárosodó felet semmi uton módon nem segíti oltalmazni a kártól a megkárosodott Félnek az ő kárát egészen tartozzék megfizetni a Vakmerő Fél még is az elkárosodott jószágért részében jutott jószagot tartozzék a káros Félel felosztani. Itt penig a Vakmerő Félen nem özvegy Árva vagy nyomorult erőtlen értessék hanem oly a ki a meg károsodó félnek oltalmazására elégséges ember.

Az zállogosokról egyeztünk ez szerént

Meg osztván a zállogosokat a fen meg irt mód szerént: egy rész Gothárd Jánosnak két rész Gothárd Péternek. Mely részére jutot zálagos jószágára oly gondviseléssel és vigyázással mind a két Fél a maga tulajdon részére és jussára hogy abbol következő kár avagy haszon leszen, mindenik fél maradgyon meg vele és egyiknek a másikon semi pretenciója ne legyen hanem mindenik fél a maga tullaajdon részit oda teheti az hova szinte szereti és akarja tenni.

Ezekben egyik a másiknak oltalommal ne is tartozzék, hanem ha valamelyik fél oly erőtlenségre vagy árvaságra maradna hogy a maga igazságában sem tudná magát a kártól oltalmazni ekkor a közelebb való nagyobb Atyafi tartozzék pártyát fogni a kártól a mennyibe lehet oltalmazni Az árvát mint Atyafi.

Mely egységből lött osztozódásunknak és végezésünknek örökösön való megmaradására s megmásolhatatlanságára mű két fél osztozó atyafiak a magunk munkánkot magunk tulajdon kezünk írásával is megerősítettük meg bírálván ezen dologban az ide aláb meg irt személyeket kéz be adással Sub pena Calumnia hogy a fen meg irt dolognak megállói leszünk ad posteritates mind két felek.

Gothárd Péter mp
Gothárd János mp”

Más jellegű kézírással következnek a tanúk igazoló sorai:

„Münköt ez ide aláb meg irt Személyeket ezen fen megirt osztozodo két fél Atyafiak ugy mint Gothárd János és Péter urunk kéz be adással meg bírálának sub pena Calumnia ut Supra hogy ezen fen megirt osztozodásoknak és végzéseknak megállói lesznek in perpetum mind magok mind pedig posteritások, mely dologról atestálunk fide nostra mediante petsetünkkel meg erősítjük és tulajdon kezünk írásával mű Nemes Udvarhely Széki Homorod Almáson lako Nemes Személyek

Kinyeres Istan mp
Kinyeres András mp”

ÖSSZEGZÉS

Az örökség elosztása egy összefüggésrendszerben szemlélhető: a testvérek közötti gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek harmonizálására kezdeményezett és véghezvitt megegyezés. Az osztozók tekintettel voltak a parcellák nagyságára, a változó talajminőségre, családjaik helyzetére, régebbi kiegyenlítetlen vagyoni viszonyaikra is. A testvérek ugyan elosztották, és külön-külön birtokolták ezeket a földdarabokat, a föld birtoklása azonban nem jelentett a mai értelemben vett, teljesen individualizált tulajdonlást. Az örökölt ősföld az elosztás után is szoros társadalmi kötelezettségeket rótt a megosztott örökösökre. Nem minden örökölt földet osztottak el, sőt örököltek és maguk között is hagytak osztatlan földdarabokat. A „végezés” a vérségi kapcsolatban lévő leszármazottak között megerősítette a jövőre nézve is a családi ősrökség közösségi, integráló, összekötő funkcióját. Az ősföld olyan összekapcsoló intézmény, amely fenntartja a társadalmi kohéziót: szabályozza a cselekvésmódokat, kötelezettségeket rögzít az egyéni és társadalmi biztonság érdekében.

A zálogos földek egyéni szerzeménynek minősültek, ezek fölött teljes rendelkezési joga volt a földek használójának mindaddig, amíg az elzálogosító személy vagy ennek valamelyik rokona szintén az ősiség jogán mint „közelebbi vér” vissza nem váltotta a földet. A zálogos földek fölötti rendelkezés az individualizált magántulajdoni használathoz állt közelebb, ezek védelmére a testvéreknek nem voltak szigorú kötelezettségeik.

Összefoglalásként elmondható, hogy a kismemesi család társadalmi, vagyoni viszonyaiban a nemzeti-nagycsaládi vagyonszövetség és az elkülönült családi tulajdonlás kezdeti formái párhuzamosan gyakorlatban voltak. A generációk közötti ingatlanvagyon átadásában a fiági öröklés volt jellemző, a leányoknak kiházásukkor ingó vagyont adtak. De előfordult, hogy valamennyi ingatlanrészt is kaphattak. Még létezett a vérség előjoga, a testvéri osztatlanság, a külön birtoklás mellett az ősiségen alapuló közös kötelezettségek. „Az ősiség elve, azaz az örökölt birtokok csak fiágon való öröklése és a birtoknak az öröklésben részesedő rokonok (beleértve az oldalági családtagokat is) kárára való elidegenítésének tilalma alapjaiban határozta meg a nemesi társadalom formálódását a középkortól kezdve egészen a 19. századig. Ez a meglehetősen merev öröklési rendszer egyfelől védelmet nyújtott a nemesi – elsősorban a köznemesi – családoknak azáltal, hogy biztosította a család minden tagja számára a földbirtok és az ezzel összefüggő nemesi státusz megőrzését, másfelől viszont komoly problémákat is okozott, minthogy az összes férfi leszármazó általi öröklés a születések számának függvényében folyamatos birtokaprózódáshoz, és így a családok elszegényedéséhez vezetett.”²⁰

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Banyó Péter 2000: Birtoköröklés és leánynegyed. *Aetas* XV. 3. 75–92.
- Csetri Elek – Imreh István 1980: Erdély változó társadalma 1767–1821. Bukarest.
- Duby, George: A történelem írása. *Collegium Budapest*. 1993. Public Lectures. 3.
- Egyed Ákos 2000: A Homoród mente társadalma a 17–18. században. In: *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Csíkszereda.
- Hajnal István 1993: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (Szerk.: Glatz Ferenc.) Budapest, 243–298.
- Hermann Gusztáv Mihály 1993: *Kishomoródmente*. (Kézirat.)
- Imreh István 1973: *A rendtartó székely falu*. Bukarest.
- Imreh István 1979: *Erdélyi hétköznapok*. Bukarest.
- Imreh István 1983: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest.
- Imreh István 1999: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850)*. Budapest–Kolozsvár.
- Márkos András 1958: Homoródalmási szállások. *Ethnographia* LXIX. 3. 437–477.
- Pálmay József 1900: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székely-Udvarhelyt.
- Székely Oklevéltár, 1998 = *Székely Oklevéltár*, Új sorozat. IV. köt. Kolozsvár 1998.
- Tárkány Szücs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- Wellmann Imre 1979: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században, 1660–1830*. (Agrár-történeti tanulmányok 6.) Budapest.
- Wellmann Imre 1988: Erdély népessége és agrárfejlődése. In: Rác István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen, 100–116.
- Zepezsáner Jenő 1993: *A Kishomoród mente gazdaságtörténeti vázlat*. (Kézirat.)

²⁰ Banyó 2000.

Pozsgai Péter

„Helybeliek” és „idegenek”

Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján

Torna megye 19. századi településállományáról, négy település kivételével fennmaradtak az 1869. évi népszámlálás nominális háztartási lajstromai (Borzova és Szilice lajstromai az Alsó járásból, Barka és Hárskút *felvételi ívei* pedig a Felső járásból nem kerültek elő), így Torna mezőváros és 37 falu elemzése végezhető el a forráscsoport alapján. A Kassai Állami Körzeti Levéltárban (Štátny Oblastny Archív v Košiciach) őrzött népszámlálási háztartási lajstromok nagyon különböző összeírói teljesítményt mutatnak.¹ A népszámlálási biztosok számára a legproblematisabb rovatok közé tartozott a *jelenléte-távolléte* rovat, a jelenlevő *idegenek* és a távollévő *helybeliek* megállapítása.² A zavart láthatóan a *tényleges népesség* számbavételének kívánalma és ezzel egyidejűleg a *jogi népesség* (helybeli vagy idegen) kimutatása okozta. (A lajstrom felépítésére lásd a Mellékletet.)

A népszámlálás egyik legfontosabb jellegzetessége, amely a lebonyolítás színvonalát és a szolgáltatott adatok minőségét döntően befolyásolta, hogy nem a kormány által fizetett ügynökök, hanem választott számlálóbizottságok és az

¹ Štátny Oblastny Archív v Košiciach (a továbbiakban: ŠOBA KE), Torna megye levéltára, 1860–1882 (Turnianska župa, 1860–1882 – a továbbiakban TŽ II). Správne orgány župy, podžupan, všeobecne spisy: Sčítanie Ludu v r. 1869. ltsz. 193. (kr. 115–123.) az adatbázisról részletesebben lásd Pozsgai 2000a, 2006, 2007 és Heilig 2000a, 2000b.

² Az 1869. évi népszámlálás lajstromán („Fölvételi ív a népesség és háziállatok számlálására az 1869. évi december 31-diki állapot szerint”) a következő, a 10–12. rovatokat különítették el a honosság és a jelenlét-távollét számbavételére: 10. honossága: helybeli / idegen; 11. jelenléte: „egy hónapon innen ideiglen” („péld. mint átutazó, vendég, látogató stb.”) / „egy hónapon túl huzamosan”; 12. távolléte: „egy hónapon innen ideiglen” („péld. mint utazó stb.”) / „egy hónapon túl huzamosan” („péld. mint cseléd, tanuló, vándorlás, katonaságnál stb.”). A lajstrom felzetén lévő *Jegyzetben* a következő utasítások olvashatók: „1. A fölvételi ívbe felveendő még nem önálló családbeli egyének akkor is bevezetendők, ha az ország határain belül vagy kívül, valamely osztrák tartományban vagy külföldön, vagy a rendes katonaságnál lévő tetteges szolgálatban ideiglen vagy huzamosan távol vannak. Ellenben a családhoz nem tartozó, bár rendszeren ott lakó, de az országban bárhol tartózkodók – kétszeres összeírás kikerülése végett, miután tartózkodási helyükön fognak számbavetetni – itt csak akkor irandók be, ha például utazáson, börtönben stb. ideiglen távol vannak. Ha távollétük huzamos, itt semikép be nem irandók. 2. A rendes katonasághoz tartozó lakfélének csak családja, hozzátartozói, azontul pedig szolgálai vagy lakói irandók be a fölvételi ívbe. Mindazonáltal ranggal kilépett, ideiglen vagy végleg nyugdíjazott katonatisztek, katonai felek és hivatalnokok, szabadságon lévő altisztek és közlegények, továbbá tartalékosok és póttartalékosok, hadagastyánok és hozzátartozóik, valamint elhunyt tisztek özvegyei és árvái szintén beírandók a fölvételi ívbe.” (ŠOBA KE, TŽ II, Sčítanie Ludu v r. 1869.) Lásd még Népszámlálás 1869: 15; Thirring 1983; valamint Pozsgai 2000a, 2006.

általuk delegált népszámlálási biztosok hajtották végre.³ Az országos Magyar Statisztikai Tanács 1868. május 13-ai ülésén született döntések közül a következők voltak a fontosabbak a népszámlálás alapelveire és lebonyolítására nézve. A népszámlálás tárgyát *tényleges népességben határozták meg*, de kiegészítették az *illetékes (jogi) népesség* számbavételével is.⁴ A honosság kérdésében ugyan a Népszámlálási Bizottság 1867-ben még arra az álláspontra helyezkedett – a honossági és községi törvény hiányában⁵ –, hogy az illetékes (jogi) népességet mellőzi, és csak a „tényleges népesség megszámlálására szorítkozik”. Itt hivatkoztak a nemzetközi statisztikai kongresszusok vitáira, amelyekből kiderült, hogy a „népszámlálás helyén *tényleg jelen levő akár benszülött akár idegen népesség* számbavétele az államra nézve a legfontosabb”. A szempontoknak az egy évvel későbbi „elegyítést” a következőképpen magyarázták a Tanács ülésén:

„De míg 1867-ben csak az ország lakosságának számbavételéről volt szó, addig 1868-ban a népszámlálás a Monarchia minden tartományára ki fog terjedni tehát »sehogy sem indokolható oly munkálatnak a javaslása, mely összes népességi viszonyaink összehasonlítását akár a lajtántúli országok és tartományok, akár más mívelt külállamok hasonló viszonyaival nehezíti vagy éppen lehetetlenné teszi.« [...] „Az *illetékesség* kérdését ezért meg kellett oldani, s a bizottság úgy vélt legcélszerűbben

³ A továbbiakban a népszámlálásra mindig az „1869. évi népszámlálás” megjelölést alkalmazom. Az összeírást ugyan az 1870. év elején hajtották végre – s ez a publikált kötet címében is így jelent meg –, de a népszámlálás eszmei időpontja 1869. december 31-e volt. A demográfiai, statisztikai és társadalomtudományi elnevezés hagyománya is az „1869-es” évszám mellett szól, az 1869/70-es megjelölést pedig szerettem volna elkerülni, hisz az 1870-es végrehajtás ténye egyébként is ismeretes, a népszámlálás meghatározásánál pedig a *vonatkozási időszak* a fontosabb.

⁴ *Hivatalos Statisztikai Közlemények* (= HSK) I (1868): 222.

⁵ A honosság („illetőség”) kérdését az 1871. évi községi törvényben szabályozták részletesen, melyben az 1869. évi népszámlálás során felmerülő kérdéseket is szabályozni igyekeztek. A II. fejezetben („A községi hatóságról és illetőségéről”) határozták meg (8. §.) a nők házassági lakóhelyváltásával járó új illetőségét: „A nő a házassági kapcsolat tényleges tartama alatt férje községi illetőségét követi, s megtartja azt az özvegy is, a menyiben a 10. §. A) pontja értelme szerint illetősége meg nem változik.” A törvény 10. §. a) pontjában a honpolgár illetőségéhez szükséges állandó helyben lakásának időbeli mértékét, a b) pont alatt pedig a távollevők és idegenek illetőségét szabályozták: „a) a honpolgár azon községhez tartozik, a melyben legalább két év óta állandóan lakik és adót fizet; b) oly egyénekre nézve, kik az a) pont alatti szabály alá nem vonhatók, és a községből, melyben születtek, eltávoztak a nélkül, hogy más község illetőségébe felvétettek volna, a szülők, illetőleg az anya községi illetősége határoz...” (*Magyar Törvénytár* 1871: XVIII. tc. „A községek rendezéséről”). Az 1886. évi községi törvény alapja az 1871. évi törvény volt, amely jóllehet kisebb módosításokat tartalmazott és a községi illetőség megszerzésének módját tovább részletezték, lényegében csak finomított a szabályozáson. (*Magyar Törvénytár* 1886: XXII. tc. „A községekről”). A két törvény nagymértékben hozzájárult a századvég és a századelő precízebb terminológiai alapokon nyugvó, már nem háztartási lajstromokkal, hanem egyéni számlálólapokkal végrehajtott népszámlálásainak megbízhatóbb adatszolgáltatásához. A községi illetőség szabályozására, a gyermekek és nők illetőségére, valamint a betelepüléssel történő illetőségszerzésre áttekintően lásd még Pomogyi 2001. 19–50. A városi illetőség, a városi polgárjog megszerzésére a 18. század végén és a 19. század első felében Kassa példáján lásd Czoch 1997, 1998. Az *idegen legények* mester- és polgárjogszerzésének korlátozására a szabad királyi városokban lásd pl. Eperjessy 1988: 181–183.

eljárni, ha a f. é. május hóban a ház asztalára tett honosítási törvényjavaslat szellemében, mely a honossági jogot bizonyos idejű (10 évi) ittartózkodástól teszi függővé: *a községbeli honosságot*, helyesebben *illetékességet* is a letelepülés bizonyos ideje után számítja, s e tekintetben *egyévet* állapít meg, mely az 1848. XIII. t.cz. 6. par. *a* és *b* pontja értelmében, például, a választói jogot is biztosítja a városokban és községekben. Ezek alapján az illető oktatásban és utasításban a »honosság« rovatának betöltésére megjegyzendő, hogy *helybelinek* mindaz tekintendő, a ki a községben egy év óta le van telepedve s abban állandóan lakik; azonkívül pedig más községbe való illetékességét a számlálás alkalmával ki nem mutathatja.”⁶

A kormánynak a népszámlálás végrehajtásáról szóló felhívásában megyei és városi népszámlálási bizottságok létrehozását rendelték el, a „számlálás tényleges eszközlését pedig a lehető legszűkebbre szabott számláló kerületekben *az értelmiségből kijelölendő egyes bizottsági tagokra*” ruházták, akik ennek a *fölvételi ívek* betöltésével kellett, hogy eleget tegyenek. A „*közreműködést az illetők hazafias buzgalmtól*” várta el a kormányzat, s az úti költségeken kívül pusztán a „mellőzhetetlen írásbeli segédmunkálatok díjazására” mutatkozott hajlandónak.⁷

Városokban ún. *bejelentési ívekkel*, falvakban és vidéki kisebb településeken *fölvételi ívekkel* történt az összeírás. A bejelentési íveket a háztartásfő vagy a háztulajdonos, a fölvételi íveket viszont a számláló ügynök töltötte ki, bár a célkitűzések között szerepelt a minél nagyobb fokú *önszámlálás*. Ezt visszatekintve teljesen megalapozatlan és illuzórikus elképzelésnek kell minősítenünk, mely a Pest-Budán kívüli helyi viszonyokkal kapcsolatban nagy tájékozatlanságról árulkodott. A két ív szerkezete teljesen megegyező volt, de míg a bejelentési ívekből háztartásonként vagy lakásonként külön-külön felhasználtak egyet, addig a fölvételi ívbe a számlálóbiztos sorban vezette be a házban lakókat, mindössze egy vízszintes vonallal különítve el a lakásokat, illetve háztartásokat.⁸

Az 1869. évi népszámlálás Torna megyei végrehajtása jól példázza az első magyar statisztikai census *központi elképzelései és a megvalósulás közti szakadékot*. Az erények, a népszámlálás megtervezésének korabeli viszonyokhoz mért szakszerűsége, s a sokszor emberfeletti adminisztratív, majd szerkesztési munka mellett, a legnagyobb hibájául azt róhatjuk fel Keletinek, s a nemzetközi statisztikai kongresszusok irányelveit ismerő munkatársainak, hogy a számlálás végrehajtását nem a kormányzat által megbízott, kiképzett és fizetett ügynökökre bízták, hanem a helyi közigazgatás képviselőinek és az értelmiségieknek a *hazafias buzgalma*ra alapozták, amely megfelelő felkészítés hiányában minden alapot nélkülözött.

⁶ HSKI, 1868: 223.

⁷ HSKI, 1868: 224.

⁸ Bokor 1896; Pozsgai 2000a, 2001a.

TÁVOLLEVŐ HELYBELIEK

A Függelék adataiból látható, hogy a *honos (helybeli)* és a *jelenlevő (tényleges)* népesség között figyelemreméltó különbség van néhány település esetében. A honos népesség nyilvántartása párhuzamosan a jelenlét és távollét kimutatásával, azaz a *jelenlevő népesség* megállapításával, az összeírók egy részénél gondot okozott, melyet a lajstromok bejegyzései híven visszatükröznek. A Torna mezővárosi összeíró maga is ebbe a csoportba tartozott, de rajta kívül is akadtak még, akik nem tudtak megbirkózni a feladattal.

A Felső járásban Lucska, Méhész és Torna mezőváros az, ahol jelentősebb arányú (4,5–5,7%) távollevő honos népességet mutattak ki.⁹ (Lásd a Függelék adatait.) Lucskán a 28 fő létszámot túlnyomórészt a máshová szegődött szolgálólányok és szolgák, valamint néhány inas és legény teszi ki. Feltűnő, hogy többségük, hat szolgáló és két szolga Szomolnokon (Szepes megye) cselédkedett a népszámlálás időpontjában. Ez a Felső járás, különösen a Csermosnya-völgy településeinek igen szoros szomolnoki kapcsolatrendszerére utal, melyet egy évszázaddal korábban, az úrbérrendezés során feljegyzett kilenc pontra adott válaszok is megerősítettek.¹⁰ Rajtuk kívül az uradalmi tisztek Rozsnyón és Dobsinán tanuló gyermekei vannak még érdemleges számban ebben a csoportban (az előbbiben gimnáziumba, az utóbbiban pedig elemi iskolába jártak). Tornán is elsősorban a szolgálók, szolgák és – itt lényegesen nagyobb arányban – a mesterlegények, inasok teszik ki a huzamosan távollevő 58 fő nagy részét. A néhány iskoláson, tanulón kívül a katonáskodók száma jelentősebb még a mezővárosban. (Lásd a 3. táblázatot.) Méhészen két családból tevődik össze a távollevők fele. A 6. számú házból az Elek testvérpárt, Erzsébetet (1848) és Andrást (1853) utólag törölte az összeíró mint távollevőket. Vizner Márton zsidó kocsmáros és Zeisler Erzsébet három gyermekéről (Anna, Bertalan, Mária) csak annyit jegyzett be az összeíró mindegyiküknél, hogy „a lakástól távol van”, de a lajstrom rovatait nagyjából kitöltetlenül hagyta. Három esetben az összeíró azt is feltüntette, hogy hol tartózkodnak: a már említett 17 éves Elek András és három évvel fiatalabb rokona, Jakab Ferenc Szepsiben (Abaúj megye) voltak, feltehetően szolgálóként; egy 15 éves fiú pedig Nagyváradon volt az összeírás időpontjában. Két hajadonnál és egy 10 éves fiúnál csak annyi szerepel bejegyzésként, hogy a „lakástól távol van”, illetve „az ország más részében távol van”; a 21 éves Seregély Dániel pedig Bécsben a „rendes katonaságnál” szolgált mint közlegény. Jelentékenyebb számban még Almásról (Szádalmás), Szádelőről és Udvarnokról (Szádudvarnok)

⁹ Derenken idegennek írták össze azokat, akik nem Derenken születtek, függetlenül attól, hogy mióta laktak a településen, s őket ráadásul *ideiglenesen távollevőnek* tüntette fel az összeíró (a 94 személy közül 90-et). A távollevők számának megállapításánál hasonló nagyságrendű hiba nem fordult elő. A jelenlevő népesség számának megállapításánál a derenki ideiglenesen távollevőket jelenlevőknek tekintettem. (Lásd Függelék.)

¹⁰ A Felső járás és a Csermosnya-völgy falvainak a szomolnoki kincstári rézvállalathoz és bányákhoz fűződő munkakapcsolatairól részletesebben lásd Pozsgai 2006, 2008.

1. táblázat

A húzamosan távollévő helybeliek megyén belüli és megyék közötti megoszlása

Járások	Szomszéd település	Torna m. Felső járás	Torna m. Alsó járás	Abauj járás	Borsod Gömör megye	Szepes megye	Zemplén megye	Az országban másol	Osztrák-Magyar Monarchia	Külföld	Ismeretlen hely	Összesen	
Felső járás	11	6	4	33	6	11	15	3	7	13	1	67	177
Alsó járás	13	16	5	12	16	6	3	7	7	5	–	65	155
Összesen	24	22	9	45	22	17	18	10	14	18	1	132	332

2. táblázat

Torna megye húzamosan távollévő honos népességének megoszlása a települések típusa szerint

Járások	Torna megyei község	Torna mezőváros	Szomszédos megye községe	Szomszédos megye mezővárosa	Kassa	Rozsnyó	Miskolc	Szepsi	Jászó	Mecenzéf	Szendrő	Szenpéter	Dobsina	Szomolnok	Igló	Löcse	Sárospatak	Pest	Község	Mező-város	Város	Bécs	Osztrák-Magyar Monarchia	Külföld	Ismeretlen hely	Összesen
Felső járás	17	4	10	3	17	8	2	5	2	2	–	–	2	9	2	–	2	2	3	–	3	4	9	1	67	177
Alsó járás	22	12	9	4	4	3	3	6	–	–	4	2	–	–	–	2	6	1	1	1	5	1	4	–	65	155
Összesen	39	16	19	7	21	11	5	11	2	2	4	2	2	9	2	2	8	4	4	1	6	5	13	1	132	332

írtak össze távollevőket (1,8–2,8%). Az almási távollevők (13 fő) több mint fele két zsidó családból került ki. Az alamizsnából élő Braun Dávid és Groszman Zsuzsanna (40. számú ház) gyermekei közül öten is távol voltak a népszámlálás időpontjában: Sámuel és Mária Disznóshorvátton (ma: Izsófalva) Borsod megyében, József Bécsben, Herman Krasznahorkaváralján, Salamon pedig Restén (Abauj megye), de távollétük okát nem tüntették fel. A 71. számú házból Feldman Mózes alamizsnából élő koldus és Schwarz Fáni két összeírt gyermeke is távol volt: Ábrahám közember volt az „ezrednél”, Dávid pedig évi bérért tanítóskodott Jászómindszenten. A többi távollevő részben inasként és cselédként, illetve katonaként volt távol. Szádelőn nem figyelhető meg felekezeti közötti különbség a vándorlási hajlandóságban, hisz itt mind a 8 fő református volt. A három katona és egy fogoly távollevő mellett még két inast (Miskolcon és Rozsnyón tanulták az ipart) és két szolgát írtak össze. Az udvarnoki huzamosan távollevő 10 fő között is magas volt a katonáskodók száma: hárman Lembergben, egy őrmester pedig Kassán szolgált. A maradék 6 fő távollétének okát is feltüntette az összeíró: négyen cselédkedtek (két nőtlen szolga és két hajadon szolgáló), egy ifjú juhászbojtár volt Görgön, egy pedig csizmadia inas Jászón.

3. táblázat

A huzamosan távollevőként összeírt népesség foglalkozási megoszlása

Járások	Kézműves			Kereskedő	Értelemiségi	Tanuló		Cseléd		Pásztor	Katonaság		Egyéb		Külön megjelölés nélkül		Összesen
	inas	legény	mester			iskolás	hallgató	férfi	nő		férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
Felső járás	14	10	6	2	1	19	4	9	29	1	45	4	–	18	15	177	
Alsó járás	5	7	–	5	2	11	5	22	26	3	33	10	1	13	12	155	
Összesen	19	17	6	7	3	30	9	31	55	4	78	14	1	31	27	332	

Az Alsó járásban Barakonyban (3%), Becskeházán (5,1%), Lenkén (8,2%), Perkupán (3,8%), Teresztenyén (4,1%) és Varbócon (3,2%) mondható magasnak a távollevő honosok aránya. Barakonyban, Lenkén (Bódvalenke) és Becskeházán az *összeírt népesség* alapján még ennél is lényegesen magasabb volt arányszámuk. E három faluban a távol cselédkedő szolgákon és szolgálólányokon, valamint inasokon, tanulókon kívül a máshová házasodott nőket is *távollevő honosként* jegyezte be a népszámlálási biztos függetlenül attól, hogy mikor költöztek el a faluból férjük családjához. Ez a gyakorlat feltehetően egy összeírónak a számlájára írható, aki a három település adatait a lajstromokba bevezette. Miután e házas nőket férjük lakóhelyén jelenlevőnek tüntették fel, ezért a kettős számbavételt elkerülendő – ugyanis mintegy harmaduknál csak a „jegyzet” rovat feljegyzéseiből derült ki, hogy elköltöztek a településről, távollevőként nem tüntették fel őket – korrigálni

kellett a Torna megyei népességszámot. (Lásd a 11. táblázat „korrigált népességszám” oszlopát.) A lenkei arányszám azonban még így is igen magas, s a lelkiismeretes összeíró minden esetben bejegyezte a távollét okát és helyét is, amikor tudomást szerzett róla. A lenkeiek Torna megyén kívül elsősorban Kassán, Sárospatakon, illetve Miskolcon és Szepsiben tartózkodtak huzamosabban: az előbbieken tanulmányokat folytattak, az utóbbiakban pedig részben cselédkedtek, részben pedig a mesterséget tanulták. A perkupai távollévő helybeliekről (32 fő) azonban már kétharmad részben nem tudjuk meg sem távollétük helyét, sem okát („a lakástól távol van”, illetve „a háztól távol van”), mindössze egy cselédről közlik, hogy Szentjakabra (Borsod megye) szegődött, négy esetben a katonai szolgálatot jelölték meg a jegyzet rovatban, néhány távollévónél pedig a települést tüntették fel (Szin, Komjáti, Szepsi, Szendrő). A hiányos adatközlés perkupai gyakorlata figyelhető meg Teresztenye és Varbóc esetében is, ahol a Torna megyei településeken kívül két fontos Borsod megyei mezővárost, Szendrőt és Sajószentpétert tüntették fel többször a távollét helyszíneként.

4. táblázat

A huzamosan távollévő helybeliek korcsoportonkénti megoszlása 1869-ben

Korcsoport	Huzamosan távollévő helybeliek (létszám)						Huzamosan távollévő helybeliek (%)					
	Felső járás		Alsó járás		Összesen		Felső járás		Alsó járás		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
0–9	3	2	4	2	7	4	1,7	1,1	2,6	1,3	2,1	1,2
10–14	19	7	11	6	30	13	10,7	4,0	7,1	3,9	9,0	3,9
15–19	26	20	22	20	48	40	14,7	11,3	14,2	12,9	14,5	12,0
20–24	45	10	39	6	84	16	25,4	5,6	25,2	3,9	25,3	4,8
25–29	13	2	11	4	24	6	7,3	1,1	7,1	2,6	7,2	1,8
30–34	7	–	4	3	11	3	4,0	–	2,6	1,9	3,3	0,9
35–39	6	1	6	1	12	2	3,4	0,6	3,9	0,6	3,6	0,6
40–	4	2	4	–	8	2	2,3	1,1	2,6	–	2,4	0,6
sz. é. n.*	7	3	12	–	19	3	4,0	1,7	7,7	–	5,7	0,9
Összesen	130	47	113	42	243	89	73,4	26,6	72,9	27,1	73,2	26,8

* sz. é. n. = születési év feltüntetése nélkül

A huzamosan távollévő helybeliek korcsoportonkénti megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy a távollévőként összeírt férfiak száma minden korcsoportban meghaladta a nőkéét (4. táblázat). A 10–14, 15–19 és a 20–24 évesek korcsoportjainak létszáma a férfiaknál a távollévőök 2/3-át, a nőknél pedig közel 4/5-ét teszi ki, amely a házasságot megelőző szolgálatvállalás, cselédkedés szerepét támasztja alá mindkét nemnél, a férfiak esetében még ehhez hozzá kell számítani

a kézműves inasokat, vándorláson lévő legényeket, iskoláztatás és tanulmányok miatt távollevőket (jóllehet a lucskai vasgyári sáfár, tekintetes Szojka Lajos a fián kívül két leányát is iskoláztatta Dobsinán), s a katonai szolgálatot teljesítőket mint legnagyobb létszámú csoportot (3. táblázat).¹¹ A legkiegyenlítettebb megoszlást a 15–19 évesek kohorszáának távollevő férfi és női népessége között mutathatjuk ki (88 fő), amelyben csak nőtlen férfiak és hajadon leányok voltak, s a női cselédek férfi szolgálókkal szembeni létszámbeli fölényét a kézműves inasok és legények száma ellensúlyozza (3. és 4. táblázat). A 20–24 évesek – legnagyobb létszámú – kohorszában a férfiak igen jelentős túlsúlyát már nagyobb-részt a hadseregnél (és kisebb részben a honvédségnél) szolgálatot teljesítők nagy száma magyarázza (legalább 49 fő, akiről bejegyzés szerepel a „jegyzet” rovatban), amely tehát legkevesebb mintegy 60%-át teszi ki a távollevő férfiaknak. A 25–29 évesek korcsoportjában is a katonáskodó férfiak dominálnak, a távollevő nők száma már csak negyede a férfiakénak, s közülük már csak egy a hajadon, akin kívül mindössze még egy házas nőt írtak össze szolgálóként, a többiek már nem a szolgálatvállalás miatt voltak távol. Az idősebb korcsoportokhoz tartozók kis létszáma jól szemlélteti, hogy a falusi társadalomnak a legmobilabb *honos illetőségű* csoportjai a 30 év alatti kohorszokhoz tartoztak, és legnagyobb-részt (78,6%) a nőtlenek és hajadonok köréből kerültek ki (5. táblázat).

A huzamosan távollevők felekezeti és nemi megoszlását áttekintve (6. táblázat) megállapítható, hogy a római katolikus, a református és a görög katolikus felekezetek aránya valamelyest alulreprezentált, míg az evangélikusok aránya (2,4%) több mint kétszeresen, az izraelita felekezethez tartozóké pedig több mint háromszorosan (12,3%) felülreprezentált volt a megyén belüli felekezeti arányokhoz képest.¹² A legkevésbé mobil csoportot a református és a görög katolikus nők alkották, de a helybeli izraelita nők is csak kevesebb mint harmadrészét jelentik a távollevők között az izraelita férfiaknak (6. táblázat).

Az 1. és 2. táblázatból az is látható, hogy a távollevők csak valamivel több mint negyede (27,5%) tartózkodott Torna megyében (figyelmen kívül hagyva azokat, akiknek hollétéről nem szereztek az összeírók tudomást). A két járás közül a Felső járás játszott kiemelt szerepet, s ez különösen Torna mezőváros szerepére vezethető vissza, mely egymaga a megyében távollevők majdnem harmadát tömörítette. A távollevők városi és mezővárosi településekhez való kötődése jól szemléltethető Abaúj megye példáján, ahol a tornaiak 22,5%-a tartózkodott (45 fő), akiknek 80%-a Kassán (21 fő), illetve abaúji mezővárosokban, Szepsiben, Jászón és (Alsó-) Mecenzéfen volt (15 fő). A szomszédos megyékben (Abaúj, Borsod, Gömör, Szepes) volt a huzamosan távollevők mintegy fele (51%), ahol a városok szerepe szintén igen hangsúlyosnak mondható, hisz Borsod megyében Miskolc, Szendrő és

¹¹ Rendkívül fiatal gyerekeket is elszegődtek cselédnek: Becskeházaról a 8 éves Nagy Veron Hidvérgárdón szolgált, a 9 éves Gál Lajos pedig a Borsod megyei Szentjakabon volt „szolgálatban”. Másrésztől nem volt ritka az sem, hogy a hajadon/nőtlen szolgálatvállalás időszaka kitolódott a cselédkedők 20-as éveinek második felére.

¹² Az egyes vallásfelekezetekhez tartozók Torna megyén belüli arányára lásd Pozsgai 2007: 57.

5. táblázat

A huzamosan távollévő helybeliek és a huzamosan jelenlevő idegenek családi állapotuk szerint

Csoportok az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján	Nem házas		Házias		Özvegy		Egyéb		Nincs adat		Összesen (%)					
	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi		nő				
Távollévők	190	71	78,6	29	8	11,1	1	3	1,2	0	3	0,9	23	4	8,1	332
Idegenek	217	198	45,6	199	220	46,0	8	54	6,8	2	8	1,1	2	3	0,5	911

6. táblázat

A huzamosan távollévő helybeliek és a huzamosan jelenlevő idegenek felekezeti és nemi megoszlása

Csoportok az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján	Római katolikus		Református		Görög katolikus		Evangélikus		Izraelita		Nincs adat		Összesen (%)						
	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)							
Távollévők	93	45	41,6	88	29	35,2	7	2	2,7	5	3	2,4	32	9	12,3	18	1	5,7	332
Idegenek	282	293	63,1	62	117	19,6	3	4	0,8	18	13	3,4	63	56	13,0	-	-	-	911

Sajószentpéter a távollevők 50%-át, Gömörben Rozsnyó, Dobsina és Krasznahorkaváralja 82%-át, Szepesben Szomolnok, Igló, Lócse, Stósz és Szepesváralja pedig 83%-át tömörítette. A szomszédos megyék városai közül mindenképpen kiemelkedik Kassa jelentősége, s kisebb mértékben Rozsnyó, Szepsi, Szomolnok, Miskolc és Szendrő vonzó hatása érvényesült. Zemplén megyében elsősorban Sárospatakon tartózkodtak tanulmányi céllal Torna megyei ifjak. Az országban máshol igen csekély arányban mutatható ki Torna megyeiek jelenléte a népszámlálás időpontjában.¹³ Az Osztrák-Magyar Monarchiában és külföldön együttesen is csak mintegy 10%-a tartózkodott a huzamosan távollevőknek.¹⁴

Összességében a megye településein a távollevők átlagosan 2%-os (1,74%) aránya – a Felső járásban 1,66%, az Alsó járásban 1,83% – nem tekinthető kiugróan magas értéknek, de az országos átlagot kis mértékben így is meghaladja.¹⁵ A távollevők feltüntetése azonban nem egységes gyakorlat szerint történt, s a honosság megállapítása mellett olykor el is sikkadt, így az e kategóriába sorolt

¹³ Közülük azonban négyen Pesten voltak: a nyitrai származású Torna megyei pénztárnok, Rácskay Ferenc 13 éves fia, Sándor „deák”-ként, a körtvélyesi birtokos nemesi családból származó Lükő Sándor kereskedőként, a Lükőkkel atyafiságot tartó körtvélyesi Reisz Andor „joggyakornok”-ként, a szögligeti Groszman Dániel (az alábbi Mihály öccse) pedig „kelner”-ként tartózkodott Pesten.

¹⁴ A Magyarországon kívül, de az Osztrák-Magyar Monarchiában távollevők többnyire katonai szolgálatukat töltötték idegenben, kivéve Bécsset, ahol vagy ipart űztek és mesterséget tanultak, vagy tanulmányokat folytattak: kézművesként: Tánczos Rudolf Torna mezővárosi lakatos Bécsben folytatta mesterségét – akinek az öccse Egyiptomban, Kairóban volt asztalos mesterként ekkor – és Bordás József Torna mezővárosi szabó mester fia, István, aki szabó legényként volt Bécsben vándorlóan; egyetemi hallgatóként: a mezővárosi Stuller Ignác megyei főpénztárnok fia, Gyula és Groszman Péter szögligeti földbérlő fia, Mihály, akik orvosi egyetemre jártak; az almási Braun József bécsi tartózkodásának célját nem ismerjük.

¹⁵ Az 1869. évi népszámlálás során az országon belül (Erdély, Fiume, Horvátország, Szlavónia és a Határőrvidék nélkül) távollevők száma 179 950 fő, azaz az ország népességének 1,62% volt. (Népszámlálás 1869: 103.) Keleti elismerte ugyanakkor, hogy „a távollevők kitüntetésére ezáltal talán kisebb gond fordított, mint 1857-ben, a *tényleges* népességre levén fektetve a súly, mint az [...] az idegenek feltűnő nagy számából is látszik.” (Népszámlálás 1869: 103–104. – Kiemelés az eredetiben.) Ezt a beismerést megerősíti, hogy „az országon belül távol volt helybeli” fenti számának majdnem két és félszerese, 438 531 fő „jelen volt az ország más községébe való idegen” Magyarországon (3,94%). A két abszolút szám között – a külföldiek kizárásával – fennálló igen jelentős különbség valóban csak az adatfelvétel végrehajtási utasítására és gyakorlati véghez vitelének, az egyes kategóriák összeírói értelmezésének eltéréseire vezethető vissza. A II. József-féle népszámlálás idején a *jogi népesség* és a *tényleges népesség* különbsége országos szinten elhanyagolható volt: a vármegyékben 17059 fővel kisebb volt a *tényleges* népesség a *honos* népességnél, míg a városokban ez 12731 fővel több volt a *honos* lakosságnál, a kettő különbözete 4328 fő volt. Csak Magyarországon a távollevők 45715-en, az idegenek pedig 45217-en voltak. Abaúj-Torna megyében a távollevők száma 375 fővel meghaladta a jelenlevő idegenek számát, míg az előbbieket 1652-en, az utóbbiak 1277-en voltak. (Thirring 1938: 34, 80; a részletes adatokra lásd Pozsgai 2004.) Az 1857. évi népszámlálásnál az idegenek aránya országosan már meghaladta a távollevő honosokét, de nem jelentősen, s ez is leginkább a városok jelenlevő idegen népességének nagy arányára vezethető vissza. A Kassai kerületben a következőképpen alakult arányuk a *jogi* népesség százalékában: a városokból távollevők: 9,5%, a községekből távollevők: 4,5%; a városokban jelenlevő idegenek: 29,6%, a községekben jelenlevő idegenek: 2,9%. (Dányi 1993: 32–33.)

személyek vizsgálata csak korlátozott érvényű következtetések levonását teszi lehetővé a migrációra vonatkozóan.¹⁶

JELENLEVŐ IDEGENEK

A huzamosan és ideiglenesen *jelenlevő idegenek* együttes aránya 4,7% volt a Felső járásban, illetve 4,8% az Alsó járásban az 1869-es népszámlálás lajstromai szerint, amely már nem elhanyagolható létszámot tett ki járásonként: közülük a huzamosan jelenlevő idegenek száma a Felső járásban 497 fő, az Alsó járásban pedig 414 fő volt.¹⁷ (Lásd a Függelékét.) Amint látható, az ideiglenesen jelenlevő idegenek száma (33 fő, illetve 23 fő) nem számottevő (5,8%), s mindössze néhány összeíró használta ezt a rovatot, ezért figyelmünket a továbbiakban elsősorban a huzamosan jelenlevő idegenek vizsgálatának szenteljük.

A Felső járásban Almás 12,7%-os, Derenk 20,8%-os és Szádelő 11,8%-os aránya kiugróan magasnak tekinthető, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a migráns kézművesek legnagyobb megyebeli gyűjtőhelyén, Tornán mindössze 6% volt a jelenlevő idegenek együttes aránya, s ez abszolút számban is elmaradt (84 fő) az almási 103 fős létszámtól, mely megközelítőleg 1/5-ét jelentette az egész járásban összeírt idegeneknek.¹⁸ A Függelékből látható, hogy rajtuk kívül még Falucska, Görgő, Udvarnok és Zsarnó jelenlevő idegeneinek arányszáma említésre méltó a Felső járásban (5%-ot megközelítő vagy meghaladó aránnyal).

Mielőtt településenként vizsgálnánk meg, hogy az összeírók mennyire tartották be a népszámlálási utasításokat, milyen volt a gyakorlatuk a helybeliek és az idegenek elkülönítésére, tekintsük át a Torna megyei idegeneket születési hely, foglalkozás, életkor és vallásfelekezet szerint. Figyelmünket itt is a huzamosan jelenlevő idegenekre fordítjuk (911 fő), akiket a népszámlálási biztosok többsége – ha különböző elvek szerint is – regisztrált a népszámlálási lajstromon szemben az ideiglenesen jelenlevő idegenekkel (56 fő), akiket csak az összeírók negyede különböztetett meg a huzamosan jelenlevőktől. A Függelékből látható, hogy kilenc településen egyáltalán nem tüntettek fel jelenlevő idegeneket, másik kilencnél mind a huzamosan, mind az ideiglenesen jelenlevőket kimutatták, négyenél csak az ideiglenesen jelenlevőket, 16 településnél viszont csak a huzamosan jelenlevőket jegyezték be a lajstrom rovataiba. A két járás összeírói közötti különbségre, a honosság megítélésének eltérő gyakorlatára már abból is gyanakodhatunk, hogy míg a Felső járásban nyolc településnél, addig az Alsó járásban mindössze egynél különböztették meg a huzamosan és az ideiglenesen jelenlevő

¹⁶ A bizonytalanságot jól tükrözi, hogy több összeíró először bejegyezte a lajstromba, majd áthúzta a távollevők egy részét, különösen a katonai szolgálaton levőket.

¹⁷ Ez azonban az országos átlaggal szintén megegyezett. Lásd Népszámlálás 1869: 74.

¹⁸ A mezővárosi migráns kézművesekre, a jelenlevő inasokra és mesterlegényekre lásd Pozsgai 2001b.

idegeneket, s míg a Felső járásban összesen két településnél nem mutattak ki jelenlevő idegeneket, addig az Alsó járásban már hét ilyen település volt.

A 7. táblázatban a huzamosan jelenlevő idegenek születési hely szerinti megoszlását tekinthetjük át megyénként és nemenként. Az idegenek több mint fele, 520 fő Torna megyében született (57,1%), esetükben tehát részben szomszédos települések közötti, részben pedig megyén belüli területi mobilitásról beszélhetünk, melynek meghatározó részét jelentette a házassági mobilitás. Mint látni fogjuk, az ebbe a csoportba tartozó „idegenek” jelentős része már a népszámlálási utasítás szerint sem lett volna idegennek tekinthető, de az összeírói gyakorlat ebben a tekintetben igen nagy eltéréseket mutatott. A szomszédos megyékből (Abaúj, Borsod, Gömör, Szepes) származó Torna megyei idegenek az összes jelenlevő idegen 34,9%-át jelentették (318 fő). A távollevő honosokkal ellentétben mind a Torna megyei származású idegeneknél, mind a szomszédos megyebeliekénél – a Szepes megyében születettek kivételével – nőtöbbség figyelhető meg, mely nemcsak a nők házassági mobilitásban játszott jelentősebb szerepét, s a domináns patrilocális megtelepedést támasztja alá, de a házasságként betelepülő nők eltérő összeírói megítélésére is utal. Az idegenek származási helyének vizsgálata az intraregionális migráció – Torna megye és a szomszédos megyék – súlyát mutatja (92%), amely kiegészülve Sáros és Zemplén megyével már 96%-os arányt képvisel. Az északkeleti országrészen kívülről származók tehát elenyésző arányban szerepelnek az idegenként összeírtak között, s az Osztrák-Magyar Monarchiából érkezők is csak alig több mint 3%-os részarányt képviseltek (29 fő).

A 8. táblázat az idegenek foglalkozási megoszlását mutatja az egyes háztartások háztartásfőinek foglalkozási főcsoportjai szerint. Legnagyobb részarányt a földműves háztartásokba sorolt idegenek képviselik (34%), akik közül 172 főt írtak össze tulajdonos gazda háztartásaiban (közülük nemesi földbirtokoséiban 16-ot), 138 főt pedig zsellér háztartásokban. A második legnépesebb foglalkozási csoportot a községi és uradalmi pásztorok csoportja alkotta, akiket többnyire községi vagy uradalmi cselédként tüntettek fel a „foglalkozási viszonya” rovatban, de sajátos társadalmi vonásaik, életformájuk miatt célszerűnek látszott elkülöníteni őket a többi szegődményes cselédtől (béresektől, kerülőktől, hajdúktól, kocsisoktól stb.). A pásztorok és a községi meg az uradalmi cselédek együttesen 277 fős tábora majdnem a harmadát teszi ki a Torna megyei idegeneknek (30,4%). Ez a két réteg hagyományosan a legmobilabb társadalmi csoportok közé tartozott, s az ide tartozó cseléd és pásztor háztartásfők kivétel nélkül házas férfiak voltak. A 24 kézműves háztartásában összeírt 114 idegen valamivel több mint egytizedét (12,5%), a 18 kereskedő háztartásában feltüntetett 82 idegen pedig valamivel kevesebb mint az egytizedét (9%) jelenti az összes huzamosan jelenlevő idegennek.

Az idegenként bejegyzett kézműves és kereskedő háztartásfőknek több mint fele Torna megyében született, rajtuk kívül jelentősebb számban kézművesek Abaúj megyéből, kereskedők pedig Abaújból és Borsodból érkeztek Torna megyei településekre. A 10 értelmiségi (tanító, pap) háztartásban összeírt 45 fő és a 8 (állami, megyei, községi, illetve uradalmi) tisztviselő háztartásában

7. táblázat

A Torna megyei huzamosan jelenlevő „idegenek” születési hely szerinti megoszlása

Járások	Torna megye		Abauj megye		Borsod megye		Gömör megye		Szepes megye		Sáros megye		Zemplén megye		Más megye		Osztrák-Magyar Monarchia		Külföld		Nincs adat		Összesen			
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		férfi	nő	
Felső járás	125	158	34	32	17	15	31	30	16	9	3	3	5	1	6	4	2	-	-	2	2	2	2	241	256	
Alsó járás	95	142	9	17	25	31	18	25	6	3	1	1	1	3	5	4	26	1	-	-	-	1	-	187	227	
Összesen	220	300	43	49	42	46	49	55	22	12	4	4	6	4	11	8	28	1	-	2	3	2	3	2	428	483

8. táblázat

Huzamosan jelenlevő idegenek foglalkozási megoszlása a Torna megyei háztartásokban a népszámlálási lejtromok szerint

Járások	földműves		kézműves	kereskedő	értelmiségi	tisztviselő	gyári munkás	cseléd	pásztor	egyéb	összesen
	gazda	zsellér									
Felső járás	80	67	64	51	28	26	15	61	87	18	497
Alsó járás	92	71	50	31	17	13	-	45	84	11	414
Összesen	172	138	114	82	45	39	15	106	171	29	911

Háztartások osztályozása a háztartásfő foglalkozása szerint

lajstromba vett 39 fő együttesen is csak kevesebb mint egytizedét adja (9,2%) a Torna megyei népszámlálási íveken feltüntetett idegeneknek. A 10. táblázatban azokat a cselédeket, kézműves legényeket és inasokat, illetve bojtárokat mutatam ki, akik fiatalon, nőtlenként, illetve hajadonként szegődtek el, és idegenként írták össze őket egy-egy földműves, kézműves, kereskedő vagy éppen tisztviselő háztartásában. Közülük a szolgálók, a női cselédek túlsúlya a meghatározó, akik több mint felét adják (68 fő) az ide sorolható idegeneknek.

Az idegenek korcsoportonkénti megoszlása érthetően nem mutat olyan nagyfokú aránytalanságokat, mint a távollevő helybelieké. A 9. táblázatban jársonként tüntettem fel az egyes korcsoportok létszámát és járáson belüli nemenkénti arányát. A huzamosan jelenlevő idegenek közül a 20 év alatti korcsoportok együttesen mintegy 35%-át teszik ki az összes idegennek, amely már jól mutatja, hogy az idegenként összeírt migráns népesség jelentős részénél a vándorlás családi stratégia volt, ellentétben azokkal, akiket távollevő helybeliekként tüntettek fel. Még így is mintegy 10%-os az eltérés a teljes jelenlevő népesség 20 év alatti (0–19 éves) korcsoportjainak arányához (44,3%) viszonyítva, amely az idegenek összetételének specifikus jellegzetességeire mutat. A 15–19 és a 20–24 évesek korcsoportjaiban jól látható a nők átlagosan kétszeres aránya, amely részben annak a következménye, hogy amint láttuk a hajadon női cselédek száma az idegenek között lényegesen felülmúlta a nőtlen férfiakét, részben pedig annak, hogy a fiatal beházasodó nőket több összeíró idegenként jegyezte be a lajstromba függetlenül attól, hogy mikor költözött férje családjához. A 25–29 évesek kohorszában a nőtöbbség megszűnik, de a következő korcsoportban megint nőtöbbség mutatható ki mindkét járásban. A legnagyobb létszámú 5 éves kohorszban, a 35–39 évesek között pedig viszonylag jelentős férfitöbbség látható mind a Felső, mind az Alsó járásban. Ebben a korcsoportban a nők között hajadonok már nem voltak, viszont négyen már megözvegyültek, a férfiaknál pedig kilencen még nőtlenek voltak, tehát részben a demográfiai viselkedés eltéréseire vezethető vissza a különbség. A családi állapot nemenkénti megoszlása kiegyenlített képet mutat a házasulatlan és a házas idegenek között (5. táblázat), az özvegyeknél pedig illeszkedik ahhoz a megyei viselkedési mintához, amely szerint a nők csak kisebb mértékben, a férfiak viszont túlnyomó részben újrarázasodtak.¹⁹

A jelenlevő idegenek felekezeti megoszlását a 11. táblázatban, a huzamosan jelenlevő idegenek felekezeti és nemi megoszlását pedig a 6. táblázatban mutatom be. Utóbbiak esetében a római katolikus felekezethez tartozók mindkét nem részéről meghaladták e felekezet megyei arányszámát, a reformátusok és a görög katolikusok lényegesen elmaradtak megyei képviselési arányuktól, míg az evangélikusok és az izraeliták mintegy háromszorosan haladták azt meg. Szembetűnő a református férfiak és nők igen jelentős létszámbeli különbsége (62 férfi és 117 nő), amely a református nők nagyobb arányú beházasodásával és a fiatal házaspárok patrilocális megtelepedésével magyarázható.

¹⁹ Erre részletesebben lásd a jelen szám tematikai blokkjában szereplő tanulmányomban foglaltakat.

9. táblázat

A huzamosan jelenlevő idegenek korcsoportonkénti megoszlása 1869-ben

Korcsoport	Huzamosan jelenlevő idegenek (létszám)						Huzamosan jelenlevő idegenek (%)					
	Felső járás		Alsó járás		összesen		Felső járás		Alsó járás		összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
0–9	44	39	24	29	68	68	8,9	7,8	5,8	7,0	7,5	7,5
10–14	28	26	25	18	53	44	5,6	5,2	6,0	4,3	5,8	4,8
15–19	17	36	10	23	27	59	3,4	7,2	2,4	5,6	3,0	6,5
20–24	20	39	13	18	33	57	4,0	7,8	3,1	4,3	3,6	6,3
25–29	34	20	18	17	52	37	6,8	4,0	4,3	4,1	5,7	4,1
30–34	22	29	11	19	33	48	4,4	5,8	2,7	4,6	3,6	5,3
35–39	28	18	31	23	59	41	5,6	3,6	7,5	5,6	6,5	4,5
40–49	27	22	26	36	53	58	5,4	4,4	6,3	8,7	5,8	6,4
50–59	14	17	19	25	33	42	2,8	3,4	4,6	6,0	3,6	4,6
60–	7	10	10	19	17	29	1,4	2,0	2,4	4,6	1,9	3,2
Összesen	241	256	187	227	428	483	48,5	51,5	45,2	54,8	47,0	53,0

10. táblázat

A házasulatlan „idegen” segédmunkaerő a Torna megyei háztartásokban

Járások	Idegenként összeírt nőtlen, illetve hajadon nem rokon szolga- és segédzemélyzet a háztartásokban					
	kézműves		cseléd		pásztor	összesen
	legény	inas	férfi	nő	bojtár	
Felső járás	6	6	20	52	4	88
Alsó járás	2	1	6	16	6	31
Összesen	8	7	26	68	10	119

Az 1857. évi népszámlálással csak arányaiban tudjuk összevetni az 1869. évi távollévő honosokat és a jelenlevő idegeneket, mert Barka, Dernő, Hárskút, Kovácsi és Lucska anyaga hiányzik a községsoros kimutatásból (37 település).²⁰ Ekkor 1199 főt (férfit és nőt együttesen) mutattak ki távollévő honosként (...*abwesenden männlichen und weiblichen Einheimischen*), amely a teljes honos népesség 6,4%-a volt, míg az idegenek (...*Fremden*) száma 766 fő volt, mely a honosok (18647 fő a 37 településen) arányában 4,1%-ot tett ki. A két időpont adatainak összevetése után megállapítható, hogy 1857-ben éppen ellentétes tendencia mutatható ki a távollévők és az idegenek arányában, mint 1869-ben, azaz a távollévők száma és aránya a 37 Torna megyei településen lényegesen felülmúlta a jelenlevő idegenekét.

²⁰ ŠOBA KE, TŽ II.: hlavný župan, kráľovský komisár písomnosti, 7/1862 (kr. 1.).

A következőkben megpróbálom feltárni az okait a különbségnek, s megvizsgálni a Torna megyei számlálóbiztosok gyakorlatát a honosság megítélésében. A fő kérdés az, hogy valóban ennyire megváltozott-e a 18. század vége és a 19. század közepe után arányában a távollevő helybeliek és az idegenek aránya, azaz a területi mobilitás irányainak és formáinak átalakulásáról van-e szó, vagy pedig a fogalomhasználat különbözősége okozza az adatok jelentős eltérését? Az 1857. évi népszámlálás utatitása kellően tág teret adott az összeíróknak:

„A helységben honos lakosság, melyhez számítanak mindazon személyek kiknek a fölvételi iv szerkesztésekor valamely más községhez tartozása be nem bizonyítatik, a fölvételi ivékbe iktatandó.”²¹

11. táblázat

Torna megye népességének „honosság szerinti” felekezeti megoszlása 1869-ben

Felekezetek	Összeírt népesség	Korrigált népességszám	Helybeli népesség	Távollevő helybeli	Összeírt idegen	Jelenlevő idegen	Jelenlevő népesség
Római katolikus	10595	10586	9947	145	638	613	10415
Református	8067	8040	7848	120	192	188	7916
Görög katolikus	1079	1062	1055	9	7	7	1053
Evangélikus	215	215	184	8	31	31	207
Izraelita	959	958	820	45	138	121	896
Nincs adat	33	31	20	18	11	7	9
Összesen	20948	20892	19874	345	1017	967	20496

TELEPÜLÉSI SZINTŰ ÖSSZEHAISONLÍTÁS A HONOSSÁG MEGÍTÉLÉSÉNEK NÉPSZÁMLÁLÁSI GYAKORLATÁRÓL

Vegyük szemügyre először az almási *idegeneket*. A 103 főből a legnagyobb arányt az összeírt zsidóság képviselte (44 fő, akik közül négyen huzamosan távol voltak, így 40 fő jelenlevő, de *idegenként* összeírt zsidó volt Almáson), akik közül három háztartásfő önálló kereskedő (egy bőr- és két hajkereskedő), három önálló kocsmáros, egy suszter, egy asztalos, s egy pedig metsző volt. Ez a szám az almási jelenlevő zsidóságnak (77 fő) több mint a felét jelentette. Az 1869. évi

²¹ Közölte Dányi 1993: 102. Az 1857. évi népszámlálás során a honosság problematikus voltát a szerkesztési elveket és íveket kidolgozó tervezők is beismerték: „a honosság nehéz és bonyolult kérdését a népszámlálási biztosok vagy közegek az összeírás során nem fontolgathatják”, mindenkit be kellett viszont sorolniuk a *honos* vagy az *idegen* kategóriák valamelyikébe, mert „minden osztrák állampolgárnak valahová tartoznia kell”. (Idézi Dányi 1993: 31.)

népszámlálás utasítása szerint azokat kellett *honos*nak tekinteni, akik legalább egy év óta letelepedtek vagy helyben laktak.²² Ezek szerint az almási zsidóságnak a több mint felét kitevő *idegenek* egy éven belül költöztek volna a településre. Ezt azonban a születési év és hely adatai nem támasztják alá: a 40 fő több mint negyede, 11 gyermek ugyanis már Almáson született (lásd az 1. ábrát), s közülük csak hárman voltak (Großmann Miksa és Schäfer Erzsi 1868-ban, Schäfer Anna 1869-ben született, utóbbiak a 144. számú házban), akiknek a családjára a népszámlálási utasítás ráillett volna, a többiek mind 1868 előtt születtek Almáson.

1. ábra

Groszman Sámuel családjával Almáson 1869-ben²³

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
37	1	1	Groszman	Sámuel	f 1824	z	hs	bőr-kereskedő	önálló	Borsod	Szalonna	i	h
37	1	2	Guttman	Fáni	n 1826	z	hs			Abaúj	Devecser	i	h
37	1	3	Groszman	József	f 1845	z	nt	bőr-kereskedő	önálló	Torna	Görgö	i	h
37	1	4	Groszman	Dávid	f 1847	z	nt	haj-kereskedő	önálló	Torna	Görgö	i	h
37	1	5	<i>Groszman Mária</i>		<i>n 1862</i>	<i>z</i>	<i>hd</i>			<i>Torna</i>	<i>Almás</i>	<i>i</i>	<i>h</i>
111	1	1	Groszman	Dávid	f 1814	z	hs	asztalos	önálló	Torna	Petri	i	h
111	1	2	Groszman	Fáni	n 1833	z	hs			Borsod	Sajószentpéter	i	h
111	1	3	Groszman	Mózes	f 1848	z	nt	gyűrűs		Torna	Jabloncza	i	h
111	1	4	Groszman	Józsi	f 1854	z	nt			Torna	Szilicze	i	h
111	1	5	<i>Groszman Samu</i>		<i>f 1863</i>	<i>z</i>	<i>nt</i>			<i>Torna</i>	<i>Almás</i>	<i>i</i>	<i>h</i>
111	1	6	Groszman	Miksa	f 1868	z	nt			Torna	Almás	i	h

Az Almáson született 11 gyermeken kívül 18-an Torna megye egy másik településén, négyen Abaújban, négyen Borsodban, egy fő Sáros megyében, egy

²² A népszámlálási utasítás III. 13. §-a így rendelkezett: „A helybeli (illetékes) lakossághoz számítandó nemcsak a helyben született, hanem az engedélylyel bármikor, *a nélkül pedig legalább egy év óta letelepedett vagy állandóan ott lakó egyén is, kinek más helyen való illetékessége ki nem deríthető...*” (Népszámlálás 1869: 73–74.)

²³ Rövidítések az 1. és a további ábrákhoz, amelyeket Torna megye nominális történeti adatbázisából emeltem ki szemléltetésként: hsz = házszám, lf = lakófelek (háztartások) folyó száma, lsz = lakó személyek folyó száma; csal.név = családnév, ker.név = keresztnév; n = nem: f = férfi, n = nő; sz.év = születési év; f = felekezet (k = római katolikus, r = református, g = görög katolikus, e = evangélikus, z = izraelita); st = családi állapot (hs = házas, nt = nőtlen, hd = hajadon, öz = özvegy); hivatás = foglalkozás eredeti megjelölése, foglalk. = foglalkozási, illetve munkaviszony eredeti bejegyzése; szh1 = születési hely (megye, illetve ország), szh2 = születési hely (település); hon = honossága (h = helybeli, i = idegen), jel = jelenléte (h = huzamos, i = ideiglenes), táv = távolléte (h = huzamos, i = ideiglenes). Szimpla vonallal a háztartásokat (lakófeleket), dupla vonallal a házakat különítettem el egymástól.

Zemplénben, egy pedig Gömörben született az idegennek összeírt almási zsidók közül.²⁴ Több mint negyedük tehát bizonyosan nem lett volna *idegennek* tekinthető a népszámlálási utasítás szerint. Ez illeszkedik az összeírói gyakorlat azon vonulatába, melyet az összesített ívek aggregát adatainál már nem lehet felfejteni, s nagy mértékben torzíthatják a publikált eredményeken alapuló vizsgálatokat.²⁵

2. ábra

Zsolner Endre néptanító családjával Almáson²⁶

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n	sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel	táv
29	1	1	Zsolner	Endre	f	1827	k	hs	nép-tanító	évi bér	Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	2	Simon	Terézia	n	1825	k	hs		háztartás	Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	3	Zsolner	András	f	1849	k	nt	kovács- mesterség	kovács legény	Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	4	Zsolner	Mária	n	1853	k	hd			Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	5	Zsolner	Mihály	f	1855	k	nt	kerék- gyártó	inas	Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	6	Zsolner	Anna	n	1856	k	hd			Abaúj	Jánok	i	h	
29	1	7	Zsolner	Ignác	f	1860	k	nt			Abaúj	Jánok	i	h	
29	1	8	Zsolner	Zsuzsanna	n	1864	k	hd			Torna	Almás	i	h	

Az almási idegenek fennmaradó, mintegy 60 fős csoportjában a cselédek, pásztorok, napszámosok és a kézművesek adják a túlnyomó többséget, de egy hivatalnokkal (postamester) és egy értelmiséggel is találkozunk (néptanító), akiket a rovatban idegenként tüntettek fel. Az utóbbi, Zsolner Endre jászói majd jánoki (Abaúj megye) tanítóskodás után érkezett tornai állomáshelyére (2. ábra). Hat gyermeke közül három a szülővárosában, Jászón született, akik a népszámlálás időpontjában „huzamosan távol” voltak (a két fiú Krasznahorkaváralján tanulta a mesterséget, Mária pedig Rozsnyón volt, de az összeíró „Jegyzet”-eiből nem derül ki, hogy tanulóként-e vagy sem). A negyedik és ötödik gyermeke, Anna és Ignác már Jánokon született, Anna 1856-ban, Ignác 1860-ban; a legkisebb gyermeke Zsuzsanna pedig 1864-ben már Almáson. Valamikor Ignác és

²⁴ A lukai (Bodroghalom, Zemplén m.) zsidóság *regionális honosságára*, valamint korábbi *accola* (nem honos) státusuk következményeire lásd Tóth Z. 1996: 13–14, 2000: 949–950.

²⁵ A népszámlálóbiztosok nem voltak központilag felkészítve, s nem csoda, hogy a terminológiai zűrzavar keltette tanácstalanság közepette (háztartás, lakófél, konyha, előszoba stb.) az utasítás néhány egyéb pontja is elsikkadt az adatfelvétel során. Az egy év egyébként is csak a népszámlálás időszakára bevezetett „honosság” kritériuma volt, s ez a korábbi rendi jogi hagyományhoz nem illeszkedett, azonban a *létező viszonyokhoz* és a szabad királyi városok képviselőválasztásáról szóló törvényhez (1848. XXIII. tc.) igazodott. (Népszámlálás 1869: 73.)

²⁶ Az intergenerációs mobilitás szempontjából is érdekes és viszonylag ritka, hogy Zsolner Endre néptanító két fia is a kézművességre adta fejét. (Az összeíró Jászt következtesen Gömör megyei településként tüntette fel, melyet az adatbázis korrigált változatában javítottam, s itt is így közlöm.)

Zsuzsanna születése között telepedtek le a Torna megyei településen, s az 1870. év elején, amikor a megyét összeírták, már legalább hat éve Almáson laktak, de a népszámlálási utasítással ellentétben még mindig idegenként voltak feltüntetve. Nyilvánvaló, hogy aggregát szinten az *idegenek* kategóriájában már nem lehet elkülöníteni azokat, akiket a népszámlálási utasításnak megfelelően írtak össze, azoktól, akiket az összeíró saját megítélése szerint minősített idegennek.

Szádelő összeírásakor nem követtek el oly mértékű hibákat, mint Almáson, s a szádelői lajstromokon kimutatott idegenek – 37 huzamosan és egy ideiglenesen volt jelen – mintegy tárházat jelentik a legmobilabb társadalmi csoportoknak. A *községi cselédek*, a község által felfogadott pásztorok és családtagjaik alkották a legnépesebb csoportot (16 fő), akik mind a falu tulajdonában lévő, 28. számú házban laktak.²⁷ (Az összeíró négy háztartást különített el, a házban azonban csak két szoba és egy konyha volt, tehát feltehetően két-két család osztozott egy-egy szobán.) Két helyben született gyermeket már *honosnak* jegyzett be a lajstromba az összeíró: Galambosi András 1867-ben, Novák Mária pedig 1865-ben született. Érthetetlen viszont, hogy Novák Józsefet, aki 1866-ban szintén Szádelőn született, miért az idegenekhez sorolta a biztos? (Lásd a 3. ábrát.) Nem állapítható meg biztosan, de gyaníthatóan a helyben születésen kívül itt is még legalább 3–5 év volt a *honosság megszerzésének* (önkéntes) „összeírói kritériuma”. A második legnépesebb csoport a szolgálók és szolgálk 9 fős csoportja volt Szádelőn, akik mind közeli Torna megyei településeken születtek: két-két fő a szomszédos Udvarnokon és Barkán, egy-egy fő pedig Almáson, Ájon, Görgön, Jabloncán és Tornán. Eltekintve a népszámlálás időpontjában már 60. életévét betöltött özvegyasszonytól, a görögői születésű Tóth Sárától, aki a rozsnyói származású fiatal református lelkésznél, Kerekes Károlynál volt szakácsné, valamint a 30 éves Rubó Jánostól, aki Ungár Sámuel kocsmáros és haszonbérelő kocsisa volt ekkor,²⁸ a maradék hét szolga (hat szolgálólány és egy szolga) 16 és 25 év közötti hajadon, illetve nőtlen volt (közülük a jabloncai Szabó Máriát megesett hajadonként jegyezték be a Korcsmáros Mihály földműves háztartását kimutató lajstromba). A szádelői haszonbérlők és a háztartásukban összeírt segédek, inasok, illetve bérlők szintén jelentős hányadát adták az idegeneknek: a már említett Ungár Sámuel kocsmáros segédje, Zeisler Lajos, lakója Edenburg Sámuel tanító, valamint szolgálójuk (1. sz. ház); Gedeon János malmának bérlője (2. sz. ház), Tirol István molnár és felesége (valamint szolgálóleányuk), Kurczi István edelényi származású molnár *tanulója*, a szintén edelényi születésű Kollár Antal és szolgálójuk, a 17 éves tornai Görcsös Katalin tartoztak ebbe a csoportba. A már említett udvarnoki kocsis, Rubó János feleségét és két leányát pedig a helybeli szülésznő házában vették fel a lajstromba. Meg kell még

²⁷ A háztulajdon megállapítására lásd a neoabszolutizmus időszakának épület-összeírását: ŠOBA KE, TŽ I.: közigazgatási iratok, 8: adóügyek, adóösszeírások (kr. Szádelő): *Verzeichnisz [!] allen Häuser obiger Gemeinde nach dem Haus-Nummern, Eigenthümern, Wohnungen und Bauarten – für d. K. K. Grundbuch (Gemeinde Szádelő, 1859).*

²⁸ Ungár Sámuel – akit az 1868-as közmunka-összeírásban először *gazdának*, majd *házatlan zselérnek* írtak össze – Gedeon János földbirtokostól bérelte az épületet „bormérésre”.

említeni a megye társadalmának egyik legmobilabb etnikai csoportját, a cigányságot, melyet Szádelőn az almási születésű Kóré József *cigánykovács* négy fős családja képviselt (felesége a lucskai Dancso Eszter, gyermekeik pedig József és Károly, akik szintén Almáson születtek).²⁹

3. ábra

A szádelői községi pásztorok és családjaik a 28. számú házban

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n	sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
28	1	1	Galambosi	András	f	1835	k	hs	pásztor-ság	pásztor	Gömör	Rudna	i	h
28	1	2	Kerekes	Rozália	n	1831	k	hs	nap-szám	nap-számos	Torna	Dernő	i	h
28	1	3	Galambosi	Rozália	n	1863	k	hd			Torna	Barka	i	h
28	1	4	Galambosi	András	f	1867	k	nt			Torna	Szádelő	h	h
28	2	1	Malik	János	f	1827	k	hs	juhász	juhász	Szepes	Uhorna	i	h
28	2	2	Szaszák	Zsófia	n	1833	k	hs		nap-számos	Szepes	Uhorna	i	h
28	2	3	Szaszák	Mihály	f	1859	k	nt	szolgá-lat	juhász bojtár	Szepes	Uhorna	i	h
28	2	4	Malik	Zsófia	n	1862	k	hd			Szepes	Uhorna	i	h
28	2	5	Malik	János	f	1866	k	nt			Torna	Torna	i	h
28	2	6	Malik	András	f	1869	k	nt			Torna	Hidvég-ardó	i	h
28	3	1	Novák	István	f	1837	k	hs	kondás	cseléd	Abaúj	Pányok	i	h
28	3	2	Bukovics	Erzsébet	n	1844	k	hs	nap-szám	nap-számos	Abaúj	Makranc	i	h
28	3	3	Novák	János	f	1861	k	nt			Torna	Udvarnok	i	h
28	3	4	Novák	József	f	1866	k	nt			Torna	Szádelő	i	h
28	3	5	Novák	Mária	n	1865	k	hd			Torna	Szádelő	h	h
28	3	6	Horka	Dániel	f	185?	k	nt	szolgá-lat	kondás bojtár	Torna	Udvarnok	i	h
28	4	1	Krisztián	István	f	1839	k	hs	gulyás	cseléd	Torna	Nádaska	i	h
28	4	2	Matesz	Borbála	n	1840	k	hs	nap-szám		Torna	Barka	i	h

Az Alsó járásban mindössze három település volt, ahol az idegenek aránya a járási átlagot (5%) meghaladta: Rákón 25 idegent írtak össze (6%), Égerszögön 54-et (13%), Szilason pedig 272 főt (29%), amely a megyebeli összes idegennek mintegy a harmadát jelentette (!). A többi Alsó járási település, ahol kimutattak idegeneket, mind átlagos vagy az alatti arányszámot mutat. Rákón nem nehéz

²⁹ A Torna megyei cigányság foglalkozási csoportjaira és létszámára a 18. század végén lásd Tóth P. 1994: 17–26. Az 1869. évi népszámlálás időszakában a kézműves cigányokra lásd Pozsgai 2000b, 2001b.

a dolgunk, mert az összes jelenlevő idegen, mind a 25 fő Horvátországból érkezett: 24-en közülük favágók voltak Fuzinéból, akik „heti bér mellett” dolgoztak, életkoruk pedig – egy idősebb favágó kivételével – 13 és 40 év között változatos képet mutatott; egy főt „famester”-nek titulált az összeíró a *foglalkozás* rovatban, a *hivatás* rovatba pedig azt jegyezte be róla, hogy a „válalkozók megbízotja”, aki Verbovs-kiből érkezett Rákóra az általa felfogadott favágókkal. Égerszögön a huzamosan jelenlevő idegenek között 11 fő volt a községi *pásztorok* száma: két juhász és egy csikós feleségeikkel, valamint egy kanász feleségével, s három gyermekével együtt. Két zsidó kocsmáros, a bodolói (Abaúj m.) Bogár Sámuel és segédje, a Szakácsiból származó Unger József, valamint családjaik a községi cselédekkel azonos létszám-ban voltak jelen az összeíráskor. Bogárék vándorlása jól nyomon követhető gyermekeik születési helye alapján: Pepi 1856-ban Hernádszentandráson, Áron (1858), Rebeka (1861) és Lajos (1864) már az Égerszöggel szomszédos Gömör megyei Kánón születtek, Gyula pedig 1869-ben Égerszögön. Az utóbbi helyben születése nem vonta maga után a *honos* státust itt sem, de az 1864-ben szintén Égerszögön született Unger Máriát sem honosként jegyezték be a lajstromba, tehát az utasítás-hoz képest itt is eltérő értelmezéssel találkozunk. A migránsok egy másik csoport-ját, a kézműveseket egy molnár, a sumjászi (Gömör m.) születésű Sziklai János, s egy kovács, a zilizi (Borsod m.) Balázs Mihály képviselte. Családtagaikkal együtt 10 főt tett ki számuk 1869-ben. Nekik sem az első állomáshelyük volt a Rét-patak völgyében fekvő kis falu: Sziklai a Borsod megyei Kurittyánban is molnárkodott, a bejegyzés szerint ott született ugyanis a lajstromban összeírt idősebb fia, majd Jósfafőn üzte az ipart (Ferenc fia születési helye). Balázs Mihály útja a Borsod megyei Szuhogyon és a Gömör megyei Kánón át vezetett Égerszögre. A lajstrom-ban szereplő két legkisebb gyermeke már Égerszögön született jóval a népszám-lálást megelőzően (Teréz 1862-ben, Lajos pedig 1864-ben), mégsem honosnak írták össze őket. A többi égerszögi *idegen* szinte kivétel nélkül az Égerszögre háza-sodott nőkből és férfiakból áll, akiknek nagyobb részét az összeíró *idegennek* írta össze: Benedek Mária és Fehér Zsuzsanna Imoláról (Gömör m.), Kormos Zsu-zsanna Kánóról, Valoha Mária Ragályról (Gömör m.) gazdákhöz, Máté Julianna Trizsről (Gömör m.), Veres Mária Rudabányáról (Borsod m.), Fejes Éva Imoláról gazdalegényekhez, Müller Mária a Gömör megyei Szuháról *napszámos zsellérhez* jött feleségnek. Az utóbbinak a lajstromban szereplő legidősebb gyermeke, Ráki Pál 1858-ban született, s fiatalabb gyermekei (Mihály és Zsuzsanna) is Égerszögön születtek már, ami azt bizonyítja, hogy házasságkötése és az uralkodó gyakorlat sze-rinti *patrilokális megtelepedése* óta, több mint 10 éve folyamatosan a faluban lakott, mégsem *helybeliként* jegyezték be a lajstromba. (Lásd a 4. ábrát.) Egy férfi is talál-ható ebben a csoportban: Ötvös János Szőlősardóról Boros Zsuzsannát vette el feleségül,³⁰ családjukban egy Boros Illés nevű négyéves fiúcskát – aki feltehetően az

³⁰ Az Ötvös család Szőlősardai ágazatára és gazdálkodásukra lásd Heilig 2000a. A szomszédos Teresztenyéről vóként települt be Szőlősardóra 1838-ban a telkes gazdafi Ötvös János. (Heilig 2000a) Az Ötvös-testvérek, Mihály és János családjakkal az egyik legösszetettebb lakóféhláz-tartást alkották az 1869. évi népszámlálás időpontjában Ardón. (Uo.)

asszony korábbi, házasságon kívüli kapcsolatából született –, s közös gyermeküket, Jánost vették fel a lajstromba, aki 1869-ben született Égerszögön, s apjához hasonlóan *idegennek* jegyezték be (5. ábra). A 181 házasként összeírt égerszögi nő és férfi közül 51 nem Égerszögön született, s közülük 29-et *idegennek* tüntettek fel a lajstromon (57%). Ez egy ritka összeírói gyakorlatot mutat, mely bizonyos fokig még a *lokális endogámia* értékrendszerét tükrözi vissza: a beköltöző jövevények *nemzet-ségi szempontból* is *idegennek* (jövevény, „gyüttment”) minősültek.³¹

4. ábra

Ráki István családjával és „idegen” feleségével Égerszögön

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
63	2	1	Ráki	István	f 1827	r	hs	napszámos	önálló	Torna	Égerszög	h	h
								zsellér					
63	2	2	Müller	Mária	n 1833	r	hs	napszámos	önálló	Gömör	Alsó-Szuha	i	h
								zsellér					
63	2	3	Ráki	Pál	f 1858	r		iskolás	önálló	Torna	Égerszög	h	h
63	2	4	Ráki	Mihály	f 1862	r		iskolás	önálló	Torna	Égerszög	h	h
63	2	5	Ráki	Zsuzsanna	n 1866	r				Torna	Égerszög	h	h

5. ábra

Az „idegen” Ötvös János és családja Égerszögön

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
62	2	1	Ötvös	János	f 1847	r	hs	földművelő	bérlő	Torna	Szőlősardó	i	h
62	2	2	Boros	Zsuzsanna	n 1847	r	hs	földművelő	bérlő	Torna	Égerszög	h	h
62	2	3	Boros	Illés	f 1866	r				Torna	Égerszög	h	h
62	2	4	Ötvös	János	f 1869	r				Torna	Égerszög	i	h

A szilasi „idegenek”

Az idegeneket, mint az a Függelékből is látható, legnagyobb létszámban és arányban Szilason (Bódvaszilás) mutatták ki az Alsó járásban, s a megyében egyaránt. Az eddig ismertetett minősítési gyakorlat alapján kételkedve kell fogadnunk ezt

³¹ A jöttmentek lenézése, negatív megkülönböztetése különösen jellemző volt az erős etnikai csoporttudattal bíró közösségeknél. Lásd erre vonatkozóan pl. Örsi 1990. 25–29. A városi társadalomba való befogadásról, az idegenek betelepüléséről és a polgárjog megszerzésének feltételeiről a nagyobb régió egyik fontos központjának, Kassának a példáján lásd Czoch G. 1997. és 1998. 32–33. Egy másik nagytáj, a Dunántúl városaiban a helybeli és a bevándorló polgárok arányára, valamint az öt vizsgált városban a betelepülők származási helyére lásd Bácskai 2002: 103–110. Az idegenek problematikájára és tagoltságára német várostörténeti szempontból lásd Sicken 1988: 271–329.

6. ábra

Néhány példa a szilasi jelenlevő „idegen” személyekre

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n	sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
13	3	1	Holló	András	f	1824	k	hs	paraszt gazda	önálló	Torna	Szögliget	i	h
13	3	2	Janecz	Mária	n	1828	k	hs			Torna	Szilas	h	h
13	3	3	Holló	András	f	1856	k	nt	iskolás	iskolás	Torna	Szilas	h	h
13	3	4	Holló	Erzsébet	n	1867	k	hd	gyermek		Torna	Szilas	h	h
51	1	1	Kecskeméti	Samu	f	1814	r	hs	iskola tanító	önálló	Gömör	Simonyi	i	h
51	1	2	Nagy	Zsuzsánna	n	1822	r	hs			Borsod	Miskolc	i	h
51	1	7	Kecskeméti	Zsuzsánna	n	1862	r	hd	iskolás		Torna	Szilas	h	h
51	1	8	Kecskeméti	Zsigmond	f	1866	r	nt			Torna	Szilas	h	h
60	1	1	Kréner	János	f	1823	k	hs	fő erdőész	önálló	Tolna	Kocsola	i	h
60	1	2	Takács	Mária	n	1833	k	hs			Sopron	Sziglóc	i	h
60	1	3	Kréner	Terézia	n	1851	k	hd	attyanál van		Tolna	Kocsola	i	h
60	1	6	Kréner	Ilona	n	1860	k	hd	iskolás		Torna	Szilas	h	h
60	1	7	Kréner	Mária	n	1865	k	hd	gyermek		Torna	Szilas	h	h
60	1	8	Kréner	Róza	n	1869	k	hd	gyermek		Torna	Szilas	h	h
60	1	9	Pleidicsko	Erzsébet	n	1849	k	hd	cseléd	szolgáló	Torna	Körtvélyes	i	h
64	3	1	Bálint	István	f	1809	r	hs	zsellér	önálló	Torna	Szilas	h	h
64	3	2	Farkas	Zsuzsánna	n	1810	r	hs			Torna	Görgő	i	h
64	3	3	Bálint	Ferenc	f	1837	r	hs	zsellér	attyanál van	Torna	Szilas	h	h
64	3	4	Ternei	Mária	n	1838	r	hs			Torna	Komját	i	h
64	3	5	Lőrincz	János	f	1845	r	nt	szabó legény	szabó	Torna	Szilas	h	h
64	3	6	Bálint	Mária	n	1861	r	hd	iskolás		Torna	Szilas	h	h
64	3	7	Bálint	Zsuzsánna	n	1864	r	hd			Torna	Szilas	h	h
64	3	8	Bálint	Lídia	n	1866	r	hd			Torna	Szilas	h	h
64	3	9	Bálint	Erzsébet	n	1850	r	hd	attyanál van	nap-számos	Torna	Szilas	h	h
135	3	1	Brutóvszki	András	f	1822	k	hs	zsellér	önálló	Torna	Méhész	i	h
135	3	2	Janecz	Erzsébet	n	1832	k	hs			Torna	Szilas	h	h
135	3	3	Brutóvszki	Juliánna	n	1858	k	hd	iskolás		Torna	Lenke	i	h
135	3	4	Brutóvszki	Erzsébet	n	1863	k	hd			Torna	Vendégi	i	h
135	3	5	Brutóvszki	János	f	1869	k	nt			Torna	Szilas	h	h
153	1	1	Horváth	Ádi	f	1832	k	hs	zigány kovács	kovács	Torna	Derenk	i	h
153	1	2	Baslyúr	Eszter	n	1834	k	hs			Torna	Szilas	h	h
153	1	3	Horváth	József	f	1858	k	nt	attyanál van		Torna	Szögliget	i	h
153	1	4	Horváth	Ádi	f	1864	k	nt			Torna	Szilas	h	h
153	1	5	Horváth	Juliánna	n	1868	k	hd			Torna	Szilas	h	h

a valóban kiugró arányszámot. S valóban, a szilasi háztartási lajstromok áttanulmányozása után megállapítható, hogy az összeíró egy igen könnyen alkalmazható – máshol ilyen mértékben nem alkalmazott, s a népszámlálási utasításnak ellentmondó – módszert vezetett be arra nézve, hogy kit is soroljon az *idegenek* közé: ő ugyanis csaknem mindenkit idegennek minősített, aki nem Szilason született. Ez alól mindössze 5 kivételt tett, négy kisebb gyermek és egy 40 év feletti szolgálta esetében (néhány esetben viszont az 1868-ban, vagy azt megelőzően helyben születettek is az idegenekhez sorolta), így 272 főt jegyzett be idegenként a lajstromba, függetlenül attól, hogy hány éve lakott Szilason az illető, véglegesen megtelepedett-e faluban, házasság útján vagy munkája miatt került oda. Ez természetesen a legkirívóbb példa, s párját nem is találjuk Torna megye településein (bár bizonyos fokig az égerszögi „módszer” továbbfejlesztett változatának is tekinthetjük), de abban biztosak lehetünk, hogy az összesítések révén az országos átlagba is beépült ez az adat, s az sem zárható ki, hogy az országban máshol is előfordultak hasonló mértékű – téves összeírói értelmezésen alapuló – bejegyzések. A 6. ábrán néhány példát mutatok be a szilasi összeíró által követett gyakorlatról.

Holló András Szögligetről jött *vőnek* Szilasra, de több mint 10 évvel a lajstromban szereplő legidősebb gyermeke születése után is *idegen* maradt. Nemes Kecskeméti Sámuel családjának nemességét Torna megye közgyűlése hirdette ki a 17. század közepén,³² de ő maga már a Gömör megyei Simonyiban látta meg a napvilágot, s feleségével a miskolci Nagy Zsuzsannával mint tanító érkezett Szilasra: két lajstromban szereplő, *Szilason született* gyermekük *honos*, ők pedig *idegenek*. Hasonló Krénert János esete is, hisz ő és felesége, valamint legidősebb gyermekük nem Szilason születtek, ezért az összeíró automatikusan idegennek minősítette őket. Bálint István *zsellérnek* és a vele egy háztartásban összeírt házas fiának, Ferencnek a felesége sem Szilason született, így az összeíró szerint nem is lehettek *szilasi illetőségűek*, jóllehet Farkas Zsuzsanna, Bálint István felesége már több mint három évtizede Szilason élt a népszámlálás időpontjában. Brutóvszky András méhészi születésű *zsellér* és felesége, a szilasi Janecz Erzsébet gyermekei közül kettő Lenkén, illetve Vendégiben – feltehetően apjuk elszegődésének állomáshelyein – születtek, így 1869-ben érkezett kisöccsükkel ellentétben ők nem váltak *szilasivá*. A derenki Horvát Ádi *czigány kovács* és fia, a Szögligeten született József szintén az idegenek rovatába kerültek, jóllehet szemmel láthatóan már legalább hat éve (az ifjabb Horváth Ádi születése óta) Szilason éltek.

A szilasi népszámlálási biztos három esetben – a megyében szintén egyedülálló módon – beavat bennünket az idegenekre használt terminológiájába is (7. ábra): Burger József tiszadobi származású zsidó földbirtokos két *uradalmi cselédjét*, Csejóczki Mihály vizsolyi születésű kovácsot és Porkoláb Lajos, tiszadobi

³² A Kecskeméti (Kecskeméthy) család nemeslevelét III. Ferdinándtól nyerte 1652-ben, s még ugyanabban az évben Tornán ki is hirdették. (Csoma 1897: 660.)

gulyást *illetéktelennek* minősített a lajstrom „Jegyzet” rovatában az összeíró csakúgy, mint Fogel [Vogel] Ádám *szatócs kereskedő al zsellér*.

7. ábra

A szilasi „illetéktelen” háztartásfők és családtagjaik

hsz	lf	szcsalnév	kernév	n	szév	f	st	hivatás	fog- lalk.	szh1	szh2	hon	jel	jegyzet	
110	1	1	Csejóczki	Mihály	f	1823	k	hs	Burger kovácsa	cseléd	Abaúj	Vizsoly	i	h	illetéktelen szolga
110	1	2	Szabó	Terézia	n	1843	k	hs			Abaúj	Fuló- kércs	i	h	
110	1	3	Csejóczki	Mária	n	1867	k	hd			Abaúj	Bodollói		h	
110	1	4	Csejóczki	Terézia	n	1869	k	hd			Torna	Torna	i	h	
110	2	1	Porkoláb	Lajos	f	1840	k	hs	Burger gulyása	cseléd	Szabolcs	Tisza- dob	i	h	illetéktelen
110	2	2	Dobó	Juli- ánna	n	1847	k	hs			Borsod	Szeder- kény	i	h	
110	2	3	Porkoláb	Lajos	f	1868	k	nt			Zemp- lén	Parnó	i	h	
110	2	4	Porkoláb	Terézia	n	1869	k	hd			Gömör	Oláh- patak	i	h	
119	1	1	Fogel	Ádám	f	1845	z	hs	szatócs keres- kedő	al zsellér	Gömör	Berzété	i	h	illetéktelen
119	1	2	Róth	Eszter	n	1850	z	hs			Torna	Görgő	i	h	

Ahol „nem voltak” idegenek

Az Alsó járásban hét olyan település volt (Barakony, Dobódél, Jósvalfő, Kápolna, Komjáti, Lenke és Petri) ahol egyáltalán nem írtak össze *idegent* a jelenlevő népességből (lásd a Függelék), míg a Felső járásban mindössze kettő volt ilyen (Hidvégdárdó és Horváti). Érdeemes szemügyre venni, hogy az ezeken a településeken követett népszámlálási gyakorlat nem hagyott-e némi kívánnivalót maga után: valóban nem volt-e a jelenlevők között olyan, akit legalábbis a népszámlálási utasítás szerint idegennek kellett volna tekinteni? Már a Felső járásbeli Hidvégdárdón szembetűnik a különbség az összeírói gyakorlatban: az egy-két évvel a népszámlálás előtt Hidvégdárdón kívül született gyermekeket is *helybeli*-nek jegyezték be, s a „honosság elnyerésének” nem volt egyébként sem akadálya a falun kívüli születési hely. Úgy tűnik, hogy ezeken a településeken a népszámlálási gyakorlat másik végletével kell szembesülnünk: *mindenkit, aki jelen volt, helybelinek tekintettek*. Példaként bemutatom a szendrői születésű cseléd, Bori

András és Csontos Julianna háztartását – ahol még egy helybeli cseléd lakót is ki-mutattak –, melyben az 1868-ban Szendrőben született gyermekük bezárólag mindenkit a „helybeli” rovatba jegyezték be (8. ábra).

8. ábra

A szendrői Bori András és családja Hidvégyárdon

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
50	3	1	Bori	István	f 1830	k hs	cseléd	–	Borsod	Szendrő	h	h
50	3	2	Csontos	Julianna	n 1840	k hs			Borsod	Szuhogy	h	h
50	3	3	Bori	Julianna	n 1860	k hd			Borsod	Szendrő	h	h
50	3	4	Bori	István	f 1864	k nt			Borsod	Szendrő	h	h
50	3	5	<i>Bori</i>	<i>János</i>	<i>f 1868</i>	<i>k nt</i>			<i>Borsod</i>	<i>Szendrő</i>	<i>h</i>	<i>h</i>
50	3	6	Hajdú	András	f 1845	k nt	cseléd	–	Torna	Hídvégárdó	h	h

9. ábra

Néhány példa Jósvafő „honos” népességére

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
33	1	1	Fridman	Ignác	f 1843	z hs	korts- máros	bérlő	Abaúj	Gagybátor	h	h
33	1	2	Lang	Rebeka	n 1849	z hs	ház- tartó	bérlő	Abaúj	Kiskinizs	h	h
33	1	3	<i>Fridman</i>	<i>Jónás</i>	<i>f 1869</i>	<i>z nt</i>			<i>Torna</i>	<i>Szilice</i>	<i>h</i>	<i>h</i>
33	1	4	Matus	Zsuzsanna	n 1853	r hd	évi bér mellett	szolgálat	Torna	Jósvafő	h	h
122	1	1	Matós	Péter	f 1824	r hs	évi bér mellett	cseléd	Torna	Jósvafő	h	h
122	1	2	Sára	Lidia	n 1830	r hs		ház- tartás-nál	Torna	Jósvafő	h	h
122	1	3	Matós	István	f 1858	r nt			Torna	Jósvafő	h	h
122	1	4	<i>Matós</i>	<i>János</i>	<i>f 1869</i>	<i>r nt</i>			<i>Borsod</i>	<i>Szendrő</i>	<i>h</i>	<i>h</i>
153	1	1	Balog	József	f 1811	k hs		kovács	Borsod	Szendrő	h	h
153	1	2	Lakatos	Eszter	n 1825	k hs		ház- tartásnál	Borsod	Csaba	h	h
153	1	3	Balog	István	f 1847	k nt	kovács	ház- tartásnál	Borsod	Szirák	h	h
153	1	4	Balog	Erzsébet	n 1853	k hd		ház- tartásnál	Borsod	Szászfá	h	h
153	1	5	Balog	Lajos	f 1855	k nt	kovács	kovács	Torna	Horváti	h	h
153	1	6	Balog	Ferencz	f 1861	k nt		kovács	Torna	Újfalú	h	h
153	1	7	Balog	Borbála	n 1862	k hd		kovács	Torna	Körtvélyes	h	h
153	1	8	<i>Balog</i>	<i>András</i>	<i>f 1869</i>	<i>k nt</i>		<i>kovács</i>	<i>Torna</i>	<i>Lucska</i>	<i>h</i>	<i>h</i>

Jósvafőn már arra is több példát találunk – az idézett népszámlálási utasítással ellentétben –, hogy az 1869-ben nem Jósvafőn született csecsemőket is *helybelinek* tüntették fel, melyet a 9. ábrán kurzív szedéssel jelöltem. A népszámlálást az 1869. évre vonatkoztatva kellett végrehajtani (a *cenzus eszmei időpontja* 1869. december 31-e volt), így a „legalább egy év óta letelepedett vagy állandóan ott lakó” kritérium bizonyosan nem teljesülhetett sem Fridman [Friedmann] Jónás zilicei, sem Matós János szendrői, sem pedig Balog András lucskai születésű, de a népszámlálás időpontjában már a családjukkal Jósvafőn összeírt csecsemőknél.

ÖSSZEGZÉS

A már említett igen jelentős különbség a távollevő *honos* és a jelenlevő *idegen* népesség között – országos és megyei szinten is az utóbbiak javára – Torna megye vizsgált településein tehát több okra vezethető vissza, de mindnek a gyökere az összeírói gyakorlatban keresendő. A huzamosan távollevőket sokszor törölték a lajstromból (kihúzták, vagy csak részleges adatokat közöltek róluk), tehát nem teljes a kimutatásuk ellentétben az idegenekkel, akiket azon a településen, ahol tartózkodtak minden valószínűség szerint hiánytalanul összeírtak.³³ Az összeírói minősítési gyakorlat különbségei településenként változó megbízhatósági szintű kimutatásokat eredményeztek. Nem nehéz belátni, hogy a *községi áttekintések* mekkora különbségeket fedtek el az összesítések során, hisz az utasítás értelmében eljáró népszámlálási biztosok átlagosan sokkal kisebb létszámú *idegent* mutattak ki, mint azok a társaik, akik a *honosság*ot a korábbi városi törvényi szabályozás, illetve más – olykor esetleg egyéni – szempontok szerint értelmezték (példa a különbségre a tornai és az almási összeírók alkalmazott eljárása, a kirívó egyéni minősítési gyakorlatra a szilasi és részben az égerszögi példát említhetem), de a lajstromos összeírás igen jelentős eltéréseit az összesítések után már nem lehet a népszámlálás publikált járási szintű eredményei alapján feltárni, legfeljebb az arányszámok markáns eltérései alapján valószínűsíteni.³⁴

Tanulságos azonban, ha az eredeti *fölvételi ívek* (háztartási lajstromok) 38 településre összesített, s az előzőekben bemutatott személyi szintű adatait össze-

³³ A honosság kimutatása természetesen nem kis zavart okozhatott az összeírók között, hisz a távollevőt, amennyiben honos volt elvileg be kellett jegyezni a lajstromba, de ez az adatszolgáltatás nagyon különböző színvonalú volt, mint ahogy azt maga Keleti is elismerte: „...ismerve lévén számos feliratról a nehézségek, melyekbe a számlálás végrehajtása *itt-ott* ütközött, csak a legsommásabb kimutatás követeltetett be ez egyénekre nézve, s így történt, hogy *sok* törvényhatóság még csak nem is nézve sem elkülönítve mutatta ki az országon belül távollevőket. Még kevésbé mutattatott ki – de nem is követeltetett – a sok munkával járó kimutatás arra nézve, hogy az országon belül távollevők hol tartózkodnak, mi ha községenként nem is, legalább megyénként sokkal biztosabb ellenőrzést, de sokkal érdekesebb összehasonlítást is engedett volna”. (Népszámlálás 1869: 103; a ritkán szedett kiemelés az eredetiben, a kurzívált tőlem. – P. P.)

³⁴ Az 1857. évi népszámlálás honossági kritériumaira, a számlálóbiztosok minősítési gyakorlatára, az idegenek problematikájára lásd Dányi 1993: 31–35. Az 1857. évi utasítás szövegét lásd uo. 102. (20. §.)

vetjük a publikált népszámlálási kötet 42 település adatai alapján közölt *járásonkénti* adataival. A *távollevő helybeliek* járásonkénti létszáma nem mutat nagy eltérést: a lajstromok alapján a Felső járás 19 településén 177 fő, a publikált kötetben (21 település adatai alapján) 170 fő, míg az Alsó járás 19 településén 155 fő, illetve a publikált adatsorok szerint 150 fő volt távol, azaz mindössze 12 főnyi a különbség. A publikált népszámlálási kötetben a külföldön *távollevő hazabeliek* esetében tüntették fel az ideiglenesen (egy férfi ausztriai tartományokban) és a huzamosan távollevőket (négy férfi ausztriai tartományokban, egy pedig külföldön). Míg a külföldön távollevő egy fő megegyezett, addig az Osztrák-Magyar Monarchia Magyarországon kívüli tartományaiban 13 fővel kevesebbet mutattak ki a publikált népszámlálási kötetben (vö. 1. táblázat). Az országon belüli polgári népességhez és a katonasághoz sorolt népesség eltérései: a Felső járás publikált adatsorában 96 polgári és 69 katonai személyt (65-öt a rendes katonaságnál, négyet a honvédségnél) tüntettek fel szemben a nominális lajstromok 99 polgári, 45 katonai (melyből 5 honvéd) és 33 külön megjelölés nélkül összeírt személyével; míg az Alsó járásban 103 polgári és 46 katonai (40-et a rendes katonaságnál, hatot a honvédségnél) személyt mutattak ki a publikált népszámlálási kötetben szemben a háztartási lajstromok 97 polgári, 33 katonai és 25 külön megjelölés nélkül bejegyzett személyével (3. táblázat).³⁵ Valószínűsíthető, hogy az összesítés során a külön megjelölés nélkül távollevő férfiakat (18 és 13 fő) a katonaságnál távollevőkhöz sorolták, s így a két adatsor közti különbség hat főre olvad (115, illetve 109 fő) e tekintetben. A távollevők esetében tehát arányaiban jelentős eltérés az összesített, publikált járási szintű adatok és a lajstromokból feltárt adatok között nem állapítható meg.

A *jelenlevő idegenek* publikált összesített adatai és a személyi szintű háztartási lajstromok alapján végzett összesítések azonban már mind az abszolút számokban, mind arányaikban nagymértékű eltérést mutatnak. A Felső járásban 143 férfi és 144 nő volt *az ország más községébe való* a publikált adatok szerint, hét férfi és két nő pedig ausztriai tartományokból származott, összesen tehát 296 volt az idegenek száma.³⁶ Ezzel szemben a nominális lajstromok szerint 241 férfi és 256 nő, azaz 497 fő volt idegen a Felső járásban, s közülük mindössze négyen származtak az ország határain kívülről (7. táblázat). Az Alsó járás adatsorai még nagyobb arányú eltérésről tanúskodnak: a publikált adatok szerint 61 férfi és 69 nő származott az ország más településéről, s mindössze egy férfi és egy nő osztrák tartományból, összesen tehát 132 fő, mellyel szemben a lajstromok adatai szerint 187 férfi és 227 nő, azaz együttesen 414 fő volt idegen az Alsó járásban (7. táblázat). A Felső járási lajstromokon nyugvó adat több mint másfélszerese a publikált adatnak (168%), az Alsó járási pedig több mint háromszorosa (314%), s a megyei összesített adatok között is több mint kétszeres az eltérés (911 fő és 428 fő, azaz 213%).³⁷ Ez a nagyarányú különbség a lajstromos adatok javára

³⁵ Népszámlálás 1869: 116.

³⁶ Népszámlálás 1869: 89.

³⁷ Uo.

nem magyarázható csak az összesítés során elkövetett hibákkal, s az sem zárható ki, hogy a távollevő helybeli népesség számához való (utólagos) *arányosítás* is szerepet játszott az eltérés ilyen nagyságrendjének kialakulásában.

A kettős számbavétel lehetőségéről sem szabad megfeledkezünk, hisz éppen a lajstrom szerkezete jelentette a legnagyobb csábítást: a távollevő honosok feltüntetése után ugyanis előfordulhatott, hogy a lajstrom alján szereplő összesítésbe – a jelenlevő népesség kimutatásába – befoglalták a távollevőket is, a tartózkodási helyükön felvett lajstromban pedig értelemszerűen a jelenlevő népesség részét képezték.³⁸ A nominális lajstromok segítségével azonban az esetek többségében helyre lehet állítani az utasítás szerinti *honosságot* mint közös nevezőt, s a tényleges (jelenlevő) népesség nagy biztonsággal meghatározható. A kritikai áttekintésből azonban látható, hogy a települések közötti összehasonlításban is csak akkor van értelme a *helybeli (honos)* és *idegen* népesség összehasonlításának, ha az összeírói klasszifikációkat felülvizsgáljuk, a téves besorolás okait és a torzítás mértékét feltárjuk. Az igazi haszna a születési helyek vizsgálatának a házassági mobilitás és a migráció különböző formáinak elemzésekor mutatkozik meg – függetlenül az összeírói honossági minősítési gyakorlattól –, melynek eredményeit máshol mutatom be.

A távollévő honosok és a jelenlevő idegenek számát tehát csak nagy körültekintéssel és az adatok településenkénti korrekciójával lehet a vándormozgalom kimutatására felhasználni.³⁹ A sok vesződséggel járó művelet hozadéka természetesen csak akkor lesz megbecsülhető, ha lesznek más régiók, megyék is, amelyeket a nominális lajstromok bázisán elemeznek – miután adataikat korrigálták –, mert ekkor már valóban lesznek nagyobb biztonsággal összemérhető adatállományok. A nominális lajstromok óriási előnye – az adatfelvételek hibái és hiányosságai ellenére –, hogy segítségükkel, s esetleg egyéb kiegészítő vagy kontrollforrások bevonásával igen nagymértékben korrigálhatók összeírási hiányosságai, tévesztései és torzításai, s egy konzisztens alapokon nyugvó összehasonlítást tesznek lehetővé.⁴⁰

³⁸ A kettős számbavétel elkerülésére nem készítettek fel előre a népszámlálási biztosokat, s ez sajátos hibák forrásává válhatott, és az összesített országos adatokat, ha nem is jelentős, de megállapíthatatlan mértékben torzítja, hogy: „... a kettős számbavétel kikerülése végett, az országon belől távollevők külön kezelése csak a »k ö z s é g i á t t e k i n t é s« szerkesztése idején magyaráztatott meg külön p ó t u t a s í t á s b a n”. (Népszámlálás 1869: 103.)

³⁹ A távollevők és a jelenlevő idegenek megyei szintű összevetését a lélekösszeírások és II. József népszámlálása alapján Faragó Tamás végezte el (Faragó 1998). Az északkeleti Felvidék vándorlasi egyenlegére és vándorlasi intenzitására (Borsod, Gömör, Sáros, Szepes és Zemplén megyék településsoros összesítői alapján) lásd Faragó 2003: 133–134, 151–155. Pest megye vándormozgalmait a távollevők száma, az idegenek száma, valamint a vándorlások összetétele (bevándorlás, elvándorlás, szolgálatvállalás) alapján az 1774 és 1783 közötti lélekösszeírások segítségével részletesen elemezte Ori Péter (Ori 2003: 275–287).

⁴⁰ A módszerre lásd Dányi Dezső kísérletét az 1850. és az 1857. évi népszámlálás publikált adataira alapozva. (Dányi 1993: 35–37.)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Kassai Állami Körzeti Levéltár (Štátny Oblastny Archív v Košiciach)

Torna megye (Turnianska župa I) levéltára, 1778–1850 (1867)

- településenkénti rovásadó-összeírások (dicalis conscriptio, conscriptio possessionis), egyéb adócélú összeírások, háznépi lajstromok (1778–1848/1867)
- háztulajdonosok és házak összeírása (1859): *Verzeichnis allen Häuser nach dem Haus-Nummern, Eigenthümern, Wohnungen und Bauarten (für d. K. K. Grundbuch)*
- megyei közmunka-összeírások településenként (1862–1868/69)

Torna megye levéltára (Turnianska župa II), 1860–1882

- Bezirks-Übersicht (1857): a Torna megyében 1857-ben végrehajtott népszámlálás községi eredményei (hlavný župan, kráľovský komisár, 1861–1864)
- főispáni iratok, 1865–1881 (hlavný župan, kráľovský komisár)
- megyei közigazgatási szervek, az első alispán iratai (správne orgány župy, prvý podžupan)
- az 1869. évi népszámlálással kapcsolatos iratok, a népszámlálás településenkénti háztartási lajstromai (správne orgány župy, prvý podžupan, všeobecné spisy: Sčítanie Ludu v r. 1869)

Abauj-Torna megye (Abovsko-turnianska župa II) levéltára, 1850–1861

- a megyei biztos iratai: az 1857-es népszámlálás háztartási *Fölvételi ívei* településenként (župný náčelník)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 2002: Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében. *Korall* 11–12. 103–110.

Bokor Gusztáv 1896: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest.

Csoma József 1897: *Abauj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa.

Czoch Gábor: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében*. (Kandidátusi értekezés.) Budapest, 1997.

Czoch Gábor 1998: Kassa polgársága a 19. század első felében. *Limes* 32–33. 55–86.

Dányi Dezső 1993: *Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás*. Budapest.

Eperjessy Géza 1988: *A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon*. Budapest.

Faragó Tamás 1998: A máig érő múlt. (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában.) *Demográfia* XLI. 1. 7–38.

Faragó Tamás 2003: Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásának tükrében. (Kísérlet a régió statisztikai leírására.) *KSH NKI 2003. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest, 129–177.

Heilig Balázs 2000a: *Gazdaság és társadalom Szőlösardón, 1828–1870*. (ELTE BTK Szakdolgozat.) Veszprém.

- Heilig Balázs 2000b: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. *KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest, 225–265.
- Népszámlálás 1869 = *A Magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.
- Öri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) Budapest.
- Örsi Julianna 1990: *Karcag társadalomszervezete a 18–20. században*. (Agrártörténeti tanulmányok 16.) Budapest.
- Pomogyi László 2001: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest.
- Pozsgai Péter 2000a: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest, 166–224.
- Pozsgai Péter 2000b: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I. Az iparosok személyi körének meghatározása. *Korall* 2. 23–42.
- Pozsgai Péter 2001a: Család és háztartás. A történeti demográfia forrásainak fogalomhasználata Magyarországon a 16–19. században. *Demográfia* 44. 3–4. 332–346.
- Pozsgai Péter 2001b: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II. Életutak – kontinuitás, földtulajdon, családi stratégiák. *Korall* 3–4. 266–296.
- Pozsgai Péter 2004: II. József népszámlálása Abaúj és Torna megyében. I. A forrásközlés, a forráskritika és a feldolgozás szempontjai. *KSH NKI 2004. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest, 83–155.
- Pozsgai Péter 2006: *Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén*. (ELTE BTK PhD-disszertáció.) Budapest, 2006.
- Pozsgai Péter 2007: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* 27. 45–93.
- Pozsgai Péter 2008: Robot és vállalkozói magatartás. A jobbágság földesúri terhei és jövedelemszerzési lehetőségei Torna megyében a 18. század végén. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 471–507.
- Sicken, Bernhard 1988: Fremde in der Stadt. Beobachtungen zur „Fremdenpolitik“ und zur sozioökonomischen Attraktivität der Haupt- und Residenzstadt Würzburg gegen Ende des 18. Jahrhunderts. In: Krüger, Kersten (szerk.): *Europäische Städte im Zeitalter des Barock. Gestalt – Kultur – Sozialgefüge*. (Städteforschung A/28.) Köln – Wien, 271–329.
- Thirring Gusztáv 1938: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Thirring Lajos 1983: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869–1910*. Budapest.
- Tóth Péter: Kóborlás és letelepedés. (A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez.) In: *Levéltári Évkönyv* VII. (Szerk.: Dobrossy István.) Miskolc, 1994. 7–30.
- Tóth Zoltán 1996: „Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után.” In: *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön*. Tanácskozási Csongrádon 1. 1993. július 3–4. (Szerk.: Szilágyi Miklós – Szűcs Judit.) Csongrád, 9–22.
- Tóth Zoltán 2000: Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyfelszabadulás után. In: Paládi-Kovács Attila – Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós et al. (szerk.): *Társadalom*. (Magyar Néprajz, VIII.) Budapest, 945–954

Függelék

Távollevő helybeliek és jelenlevő idegenek Torna megye településein 1869-ben – Felső járás

Folyó szám	Település	Összeírt népesség összesen	Helybéli („honos”) népesség	Távollevő helybéli népesség I. ideiglenesen	Távollevő helybéli népesség II. huzamosan	Távollevők (I+II) aránya (%)	Jelenlevő idegenek I. ideiglenesen	Jelenlevő idegenek II. huzamosan	Idegenek (I + II) aránya (%)	Jelenlevő (tényleges) népesség	Jelenlevő férfiak	Jelenlevő nők
1	Almás	832	719	–	13	1,8	2	101	12,7	809	389	420
2	Áj	507	502	–	5	1,0	–	5	1,0	502	241	261
3	Derenk	451	357	–	–	–	–	94	20,8	451	225	226
4	Dernő	824	821	1	7	1,0	1	1	0,2	815	399	416
5	Falucska	583	551	–	–	–	1	31	5,5	583	290	293
6	Görgő	1226	1163	1	7	0,7	6	57	5,2	1218	584	634
7	Hidvégardó	799	799	–	2	0,3	–	–	–	797	383	414
8	Horváti	307	307	–	1	0,3	–	–	–	306	143	163
9	Jablonca	584	583	–	7	1,2	1	–	0,2	577	291	286
10	Kovácsvágás	350	345	–	3	0,9	3	–	0,9	345	171	174
11	Körtvélyes	472	453	–	6	1,3	–	18	3,9	465	225	240
12	Lucska	506	489	–	28	5,7	7	10	3,6	478	248	230
13	Méhész	196	190	–	10	5,3	–	6	3,2	186	91	95
14	Szádélő	323	284	–	8	2,8	1	36	11,8	313	146	167
15	Torna	1469	1385	4	58	4,5	10	74	6,0	1407	660	747
16	Udvarnok	525	489	–	10	2,0	1	22	4,6	502	248	254
17	Újfalu	564	560	–	5	0,9	–	3	0,5	558	286	272
18	Vendégi	444	443	–	–	–	–	1	0,2	444	215	229
19	Zsarnó	603	565	–	7	1,2	–	38	6,4	596	289	307
Felső járás összesen		11565	11005	6	177	1,7	33	497	4,7	11352	5524	5828

Távollevő helybeliek és jelenlevő idegenek Torna megye településein 1869-ben – Alsó járás

Folyó szám	Település	Összeirt népesség összesen	Helybeli („honos”) népesség	Távollevő helybeli népesség I. ideiglenesen	Távollevő helybeli népesség II. huzamosan	Távollevők (I+II) aránya (%)	Jelenlevő idegenek I. ideiglenesen	Jelenlevő idegenek II. huzamosan	Idegenek (I + II) aránya (%)	Jelenlevő (tényleges) népesség	Jelenlevő férfiak	Jelenlevő nők
20	Barakony	323	303	–	9	3,0	–	–	–	294	143	151
21	Becskeháza	280	256	1	12	5,1	6	–	2,4	249	117	132
22	Dobódél	192	192	–	–	–	–	–	–	192	89	103
23	Égerszög	421	367	–	5	1,4	–	54	13,0	416	212	204
24	Jósvafő	729	729	–	4	0,5	–	–	–	725	343	382
25	Kápolna	177	177	–	–	–	–	–	–	177	95	82
26	Komjádi	604	604	–	7	1,2	–	–	–	597	291	306
27	Lenke	378	365	1	29	8,2	–	–	–	335	156	179
28	Nádaska	285	283	–	1	0,4	–	2	0,7	284	139	145
29	Perkupa	903	884	2	32	3,8	–	16	1,8	866	406	460
30	Petri	454	454	–	8	1,8	–	–	–	446	220	226
31	Rákó	414	389	–	–	–	–	25	6,0	414	219	195
32	Szentandrás	520	518	–	2	0,4	–	2	0,4	518	245	273
33	Szilas	1006	722	–	8	1,1	–	272	27,6	986	482	504
34	Szin	774	735	–	10	1,4	13	15	3,7	753	356	397
35	Szögliget	919	915	–	9	1,0	–	4	0,4	910	431	479
36	Szólóárdó	447	426	–	2	0,5	–	21	4,7	445	230	215
37	Teresztenye	273	269	–	11	4,1	4	–	1,5	262	121	141
38	Varbóc	284	281	3	6	3,2	–	3	1,1	275	121	154
Alsó járás összesen		9383	8869	7	155	1,8	23	414	4,8	9144	4416	4728
Torna megye		20948	19874	13	332	1,7	56	911	4,7	20496	9940	10556

Gyáni Gábor: Relatív történelem.

Typotex, Budapest, 2007. 297 oldal

Kétféle recenzió olvasható általában: bíráló és ismertető. Ez az írás egyik sem kíván lenni. Sokkal inkább egy olyan olvasat, amelyik célja Gyáni Gábor kötetbe gyűjtött tanulmányainak végig- és továbbgondolása. A gondolatmenet attól a pillanattól indul, amikor a leendő olvasó hümmögve forgatja a könyvesboltban a kötetet és tart odáig, amikor a könyvet letéve átgondolja az olvasottakból eredő lehetséges következtetéseket.

A cím egy a posztmodern¹ talaján álló elméleti munkát ígér. A kijelentő mód arra utal, hogy ez nem egy vitairat a történelem relativizálásával szemben, hanem inkább ismertetése annak. A fűszöveg szerint a kötet alapállása, hogy a történetíró nem ábrázolja az egykori valóságot, hanem konstruálja és elbeszéli azt.

A kötet külső megjelenése és kiadásának minősége nagyon hasonlít a népszerűsítő történelmi könyvekhez. A tartalomjegyzéktől viszont feltehetően elretten a laikus olvasó. A tanulmányok címük alapján nagyon különbözőek, vannak kifejezetten szaktudományos elméleti cikkek, de van olyan is, amely az *Élet és irodalomban* jelent meg, az ügynökkérdés kapcsán folytatott értelmiségi közbeszéd részeként.

Valami mégis össze kell, hogy fűzze ezeket, az első ránézésre össze nem tartozónak látszó tanulmányokat! A szerző maga is érzi, hogy a tisztánlátáshoz iránymutatást kell adnia: „E tanulmánykötet írásaiban a szerző változatos témák kapcsán tesz újra és újra kísérletet a történelem relatív fogalmának tisztázására.” (18.) S mi is ez a relativitás? „A történelem viszonylagossága nem az ún. valóság, hanem a valóságról szóló történeti beszéd relativitását, relatív érvényességét jelenti.” (7.) Nem feladatomban ismertetni, mi a relativitás Gyáni szerint, vagy általában.² Érdekesnek tartom viszont (re)konstruálni a szerző elméleti alapállását és szándékát, amiért a kötetet megjelentette.

A *Bevezetőben* Gyáni a történelem relativista avagy posztmodern felfogását az ezzel kapcsolatos viták fogalmi csomópontjain keresztül mutatja be. Leszögezi, hogy a posztmodern szemléletet bírálók többsége, töredékes, felszínes és gyakran tudatosan torzított képpel rendelkezik erről az irányzatról. (7–8.) A vitából Gyáni

¹ A posztmodern fogalmának meghatározása a szerző egy korábbi művében: „Posztmodern történetírás ugyanis a szó eredeti értelmében nincs. Van viszont posztmodern fogékonyság vagy szellemi érzékenység, ha elméleti kérdések megvitatására kerül a sor. S van persze posztmodern igények szerint, de posztmodern fogalmi tudatosság nélkül művelt vagy művelhető szaktudomány...” Gyáni Gábor: *A posztmodern kánon*. Bp. 2003. 8.

² Gyáni megközelítésére lásd még: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp. 2000; *Uő: Történetdiskurzusok*. Bp. 2002.; *Uő: A történetírás fogalmi alapjairól*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Bp. 2003. 11–57. (Gyáni 2003b). A relativitás fogalmára lásd továbbá Hayden White: *A történelem terhe*. Bp. 1997.; Thomka Beáta: *A történelem poétikája*. Bp. 2000.; Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *A történetírás nyelvi fordulata*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Bp. 2003. 413–443.;

a történész morális felelősségének kérdését emeli ki, amire mint döntő érvre szoktak hivatkozni a relativitás ellenfelei, (9.) ugyanakkor, ha csak említés szintjén, már itt is előkerülnek a kötet tanulmányainak fő elméleti problémái: a történészi ítékezés kérdése, a múlt és a történelem, a múlt és a nyilvános emlékezet viszonya, a történelem használata és használhatósága. A *Bevezető* alapján a történelem nem más, mint az utókor által a múltnak tulajdonított jelentés (12), éppen ezért történelem és múlt nem összemoshatóak. (11.) A történésznek van morális felelőssége és szükségszerűen ítéelkezik, akár akarja, akár nem. (10.) A *Bevezető* nem hagy kétséget a szerző szándéka felől, aki a kötetet elsősorban történészeknek állította össze (18). Célja, hogy általa a történész olvasók újragondolják a történetírás elméleti problémáit, és gyakorlati kísérletein keresztül ismerjék meg: a történelem relativizálása nem az ördögtől származó kuruzslás. A kötet tehát szorosan illeszkedik Gyáni Gábor itt (8.) és máshol is hangsúlyozott véleményéhez, miszerint az elmélet a magyar történetírásban igen mostohán kezelt terület.

A kötet három nagyobb blokkból áll: *A kultikus múlt; A múlt kollektív emlékezete* és a *Múlt történetírói diskurzusa*. Az első rész három tanulmányt tartalmaz: *Az irodalmi kultusz kutatás dilemmái; Politikai kultusz – vezérkultusz; Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban*.

Az irodalmi kultusz kutatásról szóló tanulmány tulajdonképpen egy tudománytörténeti áttekintés. A tanulmány első részében bemutatásra kerül a hazai kultusz kutatás története, fogalmainak átalakulása. Miután kritikai áttekintést nyújt a téma különféle megközelítéseiről, kifejti saját álláspontját, amely vitatja a kultusz kvázi-vallási jelenségként való beállítását (30–31). Szerinte e mögött ugyanis egy antropológiai állandónak gondolt vallási készítés feltételezése rejlik. (33.) E helyett javasolja a kultusz kutatóknak, hogy vessenek számot a nacionalizmussal, a nemzettel mint kulturális entitással. (34–36.)

Az irodalmi és politikai kultusz kutatás (*Politikai kultusz – vezérkultusz* című tanulmány) kapcsán a szerző tulajdonképpen a történelem használatáról ír. A kultuszt és a vezérkultuszt mint társadalomtörténeti jelenséget vizsgálja. (39.) A vezérkultuszt szerinte identitásképzésnek lehet tekinteni, (47.) amely egyrészt összeköti a vezérkultusz fogalmát és gondolatát a vallásos kultusszal (49.), másrészt magával a történetírással, melyet úgy is el lehet gondolni, mint az utókor identitásképzését. Lényegében erről az identitásképzésről, emlékezetmunkáról szól a következő: *A múlt kollektív emlékezete* című blokk. Ez elé azonban még „beékelődik” az első rész utolsó tanulmánya: *A modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban*. Ez az egyetlen tanulmány, amely a tárgyalt kötetben jelent meg először. Az írás három, szinte teljesen külön egységből áll össze. Az első egy kortárs forrásra támaszkodva idézi fel a modernitás élményét és a továbbélő hagyományos viselkedést a nagyvárosban. (51.) A következő egység magában is megálló elbeszélés: *Építészeti historizmus – a történelem mint tudatalatti*. A két elbeszélést az köti össze, hogy hasonló következtetések vonhatóak le belőlük a nagyvárosra mint a modernitás és a hagyomány együttes életterére vonatkozóan. A jelenség a korabeli tervezők és építetők törekvése volt, annak érdekében,

hogy „történelmiesítsék saját jelenvaló világukat”. (68.) A tanulmány jó összekötő kapocs a kötet két blokkja között, de inkább valóban a kettő közé, mintsem az elsőbe illeszkedik. Gyáni itt vezeti be a következő részben használatos fogalmakat Assmannra, Halbwachsra³ és Walter Benjaminra alapozva. (63–68.) Ezek szerint a megkonstruált múlt minden esetben emlékezetmunka eredménye. Assmann kulturális emlékezet fogalma kapcsán kiemeli, hogy annak hordozói közé a tudósokat is besorolja, a történetírást pedig a csoportemlékezés sajátos válfajaként kezeli.⁴ A történész szerepe, ahogy ezt Gyáni főleg a tanulmány harmadik részében (*A tér ritus általi szakralizálása*) és a következőkben is sugallja, az emlékezeti munkában való részvétel. A relativitás haszna pedig annak a lehetősége, hogy különböző elbeszélés variációk élhessenek egymás mellett. Ezt a törekvést kívánom bemutatni a harmadik blokk tanulmányain keresztül, vagyis azt, ahogy a történetírás mint kulturális emlékezet működik.

A múlt kollektív emlékezete a legekolektikusabb fejezet a kötetben, mind a beszédmód, mind a témák sokfélesége miatt. A témák tekintetében szóba kerül az ünnepek gyakorlata a nemzeti emlékezet részeként, a nemzet fogalma és használata, a Habsburg-múlt, '56 és a Kádár-korszak emlékezete. A beszédmódok közül kettő azonosítható be egyértelműen, az értelmiségi közbeszéd és a tudományos diskurzus. A tanulmányok mindegyike érint aktuálpolitikai kérdéseket is. Ebben a fejezetben tágul ki leginkább a kötet által potenciálisan megszólítottak köre. A szövegből ugyanakkor a kívánatos történelmi gyakorlat is kirajzolódik. Ha alkalmazzuk Hayden White tézisé, mely szerint egy szöveg addig tartja fenn az érdeklődést, amíg jelenbeli vonatkozással bír,⁵ akkor a történésznek az is feladata, hogy bekapcsolódjon az értelmiségi közbeszédbe és reagáljon környezetére érdeklődésére. *A kollaboráció szégyene és dicsősége* című tanulmányban⁶ Gyáni egy olyan témát jár körül, amely az utóbbi évek értelmiségi diskurzusában folyamatosan jelen van.

Ez a blokk elsősorban a magyar történelem közelmúltjának sokféle értelmezését mutatja be, hangsúlyozva (155, 159.) a róla szóló beszédek sokféleségét és jelezve, hogy azok között nem lehet dönteni az igaz/nem igaz kritériumok mentén. Mindebből a történész számára kétféle következtetés bontható ki: egyrészt, hogy bizonyos témáknak az ideológiai, politikai közbeszédből át kellene kerülniük a tudományos diskurzusba.⁷ (122–123.) Másrészt a történésznek szembesül-

³ Assmann és Halbwachs fogalmainak identitáshoz kötődő rövid kifejtését lásd még László János: *Történelem, elbeszélés, identitás*. In: Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán (szerk.): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Bp. – Szeged, 2003. 156–173.

⁴ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Bp. 1999

⁵ Hayden White: *A modern esemény*. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Bp. 2003. 265–287. White ugyanakkor ezt nem a szövegre, hanem az eseményre érti.

⁶ Önálló cikként jelent meg az *Élet és Irodalomban*, 2006 februárjában.

⁷ Szerintem, ez lehet ugyan kívánság, de nem lehet követelmény, mert a nemzet konstruálásában, az identitás fenntartásában, bármelyik téma bármelyik pillanatban aktualitássá válhat. Persze az más kérdés, hogy ha a nemzet, mint történelmi képződmény „elmúlja magát” (133), akkor feltehetően az új identifikáló képződménynek megfelelően lecserélődnek a témák (vagy csak ismét újra értelmeződnek).

nie kell azzal, hogy semmi igaz és állandó nem jelenthető ki teljes bizonyossággal. Ugyanakkor a megfellebbezhetetlennek tartott igazságok mint történelmi képződmények vizsgálhatók. A történész feladata elemezni, hogy a hivatalos emlékezet miképpen találkozik az egyéni emlékezettel (106–107), illetve éppen az, hogy gyakorlati munkákon keresztül tudatosítsa a történelem sokértelműségét, a lehetséges nézőpontok sokaságát, és felébressze a kételyt az „egyetlen igazság” létezésében.

A kötet harmadik részében, mint annak címe is jelzi (*A múlt történetirói diszkurzusa*) a szerző saját szaktudományával foglalkozik. Egy tanulmány kivételével mindegyik a múlt elbeszélésének mikéntjét járja körül. (Véleményem szerint az utolsó tanulmány, *A mai magyar történetírás dilemmái* jelenti a kivételt, amely inkább egy tudománypolitikai írás.) A blokk kezdetén a szerző pontosítja a posztmodernnek a történetírásra vonatkoztatható fogalmát. A posztmodern az, amely szakít a nemzeti történetképet alkotó gyakorlattal és nem ragaszkodik a koherens, átfogó társadalom- és történelemfogalomhoz. (189.) Újra előkerül a már az emlékezet kapcsán is felbukkanó sokszínűség követelménye: egymással versengő elbeszélések vannak, melyekből a történész kiválasztja a magáét. (206–207.)

Ebben az utolsó részben összekapcsolódik a kötet két alaptémája: az elbeszélés és az emlékezet, felvetve ezzel nemcsak a kommunikatív és a kulturális emlékezet különbségeit, vagy az egyéni és a társadalmi emlékezet közötti problematizált viszonyt, de lényeges hasonlóságukat is. Az elbeszélés közös nyelvi közege az emlékezésnek és a történelemnek is, „valóságthatás” az, ami alapján meg lehet különböztetni a történelmi szövegeket. (200.) A történészi munkát a szerint lehet megítélni, hogy mennyire érvényesül benne a valóságthatás. (204–215.) A valóságthatás kérdése vezeti át az olvasót a fikció és a valóság problémáján keresztül a történelmi regényhez, ahhoz a problémához, hogy a történelem és fikció közötti különbség a felismerhetetlenségig felhígult. A történelem nem egyszerűen elbeszélés, hanem igaz elbeszélés kíván lenni, így az irodalmi és tudományos minőség közötti konfliktusnak ez az igazságigény a forrása.⁸ Gyáni ezt a műfaji eldönthetlenség dilemmájaként ábrázolja (270–271), s úgy oldja fel azt *A történelem és regény: a történelmi regény* című tanulmányában, hogy bejelenti: „Eljött az idő, hogy a ténybeliséggel hitelesíteni szokott tudományos igaz fogalmát felcseréljük végre a valószerű kategóriájával.” (273.) Tegyük hozzá, tulajdonképpen a képzelet, a fantázia teszi elbeszélhetővé a múlt potenciális történeteit.

A szerzővel ellentétben a kötetet nemcsak történészeknek, hanem szélesebb közönségnek, elsősorban a társadalom- és bölcsészstudományok képviselőinek ajánlanám. Számukra komoly hasznot jelenthet mind az elméleti, mind a tudomány- és aktuálpolitikai gondolatok megismerése és továbbgondolása szempontjából. Érdekes a kötetet olvasni azért is, mert a harminc éve megjelent, posztmodern névvel illetett felvetésekre a magyar történész közösség szinte alig reagált érdemben, miközben gyakran váltott ki indulatos ellenérzéseket. Jó lenne, ha akár e kötet kapcsán párbeszéd kezdődne a posztmodern kihívásairól. Ebből a szempontból

⁸ Lásd erről Thomka Beáta: *Beszél egy hang*. Bp. 2001. 194.

kifejezetten felvételre alkalmasnak gondolom a kötet záró tanulmányában, *A mai magyar történetírás dilemmáiban* élénk vetett kesztyűt.⁹ Nemcsak a megszólított „mainstream történetírást” képviselőknél kellene válaszolniuk, de olyan alapvető kérdések megvitatására is sort kellene keríteni, hogy jogos-e a szakma kettéosztása azokra, akik legalábbis nem ragaszkodnak az „egyetlen igazsághoz” és azokra, akik a naiv, realista pozitívizmust képviselik? Vajon jogosnak tartják-e továbbá a történészek, hogy a szakma jelenleg hagyja, hogy a kommemoratív emlékezetről az állam gondoskodik, akár szakmán kívüli személy vezetésével?

Hiányolom azonban, hogy nincs kimondva: a szerző szerint mitől lesz történeti egy munka. Márpedig ez lényeges kérdés egy olyan vitában, ahol a történelem hasznáról vagy éppen helyesnek vélt gyakorlásáról esik szó. Az általam belátható egyetlen kritérium, hogy egy szöveg történeti szövegnek elfogadtassék, a szakmai közösség jóváhagyása.¹⁰ Ez azonban gyakran automatizmus, amely nemcsak az előre megállapított szabályok szerint történik. Tanulságos lenne ezeket a ki nem mondott szabályokat és az ezekkel kapcsolatos gyakorlatot az antropológus szemével is megnézni.¹¹ Ehhez kapcsolódik a fentebb ismertett „valóságghatás” is: vajon mi alapján tekintünk valamit inkább vagy kevésbé valóságosnak? Ahogy a hagyományos történetírásban el kellett döntenünk, hogy mi igaz és mi nem, úgy ugyanez érvényes a valóságghatásra is.¹² Mindez azonban reflektálatlanul marad Gyáni Gábor kötetében. Érdemesnek tartanám megvizsgálni, hogy milyen társadalmi gyakorlatok, rituálék, szabályok mentén döntenek el a történészek, hogy valamit elfogadnak-e tudományos szövegnek, és vajon mennyire tekintik azt érvényesnek.¹³ Egy ilyen vizsgálódásba beletartozna az adott történész tevékenységének társadalmi kontextusa is, ami pedig a tudományozsziológia területére vinne tovább.¹⁴

Az emlékezetéről, a nemzeti identitásról és a történész ebbéli szerepéről olvasva az is felmerült bennem, vajon egyáltalán kik olvasnak ma Magyarországon történelmet? S akik olvasnak, milyen történelmet olvasnak? Ebből pedig egyene-

⁹ „A történész szakma mainstreamje, amely ódzkodik az önreflexiótól, és az új-régi tematikák, valamint a módszertani nyitottság tekintetében is többnyire hátra, nem pedig előrelép...” (291.)

¹⁰ Ezt részben Kisantal Tamás is szóvá teszi (Kisantal 2003: 7.), illetve ennek értelmében idézi Gyáni a jelen recenzált műben White véleményét, miszerint a történészek emelik a vitapartner szintjére a holokauszt tagadókat azzal, hogy reagálnak rájuk. (16–17.)

¹¹ Olyan szabályokra gondolok, mint a szerző foglalkozása, művének formai jegyei stb. Ilyen jegyeket mutat fel, bár nem ezzel a céllal Hexter is, lásd Gyáni 2003b: 44.

¹² Ahogy ezt Gyáni is megteszi a *Hamis és igaz a történelemben* című tanulmányban.

¹³ Tetten érhető ez a gyakorlat például olyan kijelentésekben, mint amelyet az egyik politikatörténész tett egy fogalomtörténeti szakdolgozat védeése során, miszerint a védett mű szerinte tudományosan releváns, bár érdektelen. Ebben az esetben egy történészekből álló bizottság, melynek feladata egy rítus során, amelyet akár beavató rítusként is értékelhetünk, megítélni, hogy egy adott személy befogadható-e a történész „céhbe”. Bár arra nem reagáltak, hogy mitől is releváns valami tudományosan.

¹⁴ Részben hasonló ez David Bloor kísérletéhez Newtonnal kapcsolatban, lásd David Bloor: Durkheim és Mauss újraolvasása, az osztályozás és a tudásszociológia. In: Békés Vera – Fehér Márta (szerk): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény*. Bp. 2005. 185–225.

sen következik a kérdés, vajon számot vet-e a történész azzal, ki a hallgatósága elbeszéléseinek,¹⁵ vagy a szakma azzal, hogy milyen hatással vannak a történelmi ihletésű népszerű művek (regények, filmek, internetes oldalak). Utóbbiak ugyanis feltehetően jóval több emberhez jutnak és jutottak el, tehát közvéleményformáló szerepük meghatározóbb lehet, mint a történészi szakmunkák, vagy akár a tankönyvek tananyaga. Tarjányi Eszter megjegyzi: az irodalmi fikció nemcsak leképezi a társadalmi értékrendet, de alakítja is azt.¹⁶ Ugyanez igaz a történelmi emlékezetre is, amelyet legalább annyira alakítanak ezek a művek, mint amennyire leképzik koruk tudományos ismereteit. Szintén felmerülhet, hogy mi a helyzet azokkal a csoportokkal, akik nem képesek saját narratívát felállítani, vagy nem férnek hozzá, hogy a kulturális emlékezetben rögzítsék azt?

Végül pedig fölvetném annak vizsgálatát is, hogy vajon miért van ennyi indulatos vagy tudatosan torzított reakció a posztmodern felvetésekre? A tanulmányok, főleg a konkrét historiográfiai elemzések olvasása során magam is elbizonytalanodtam. Miközben egyetértek Gyáni Gábor elméleti felvetéseivel, mégis az merült fel bennem, vajon miként tudja ezek alapján komolyan venni saját eredményeit a történész? Hogyan vitatkozik, ha közben meggyőződése, hogy álláspontja egy a sok releváns álláspont közül? Mi értelme ezek szerint például vitatkozni azon, hogy milyen hatással volt a neoabszolutizmus Magyarországra, ha egyszer el kell fogadni, hogy Szabad György ilyen történetet beszél el, míg Kaposi Zoltán egy másikat, s a két mű valóságigénye azonos? Innen nézve nagyon érthetővé válnak az indulatok, hiszen azt az egyértelmű és jelentőség-teljes szerepet érzi veszni a történész, hogy ő a múlt igazságának letéteményese. Tisztázni kellene, hogy vajon e magasztos szerep feladásáért cserébe, mit kínál a posztmodern kánon, miért jobb a *relatív történelem*?

Szőcs Máté

¹⁵ Thomka Beáta ugyan felveti ezt a kérdést, de jórészt megválaszolatlanul hagyja. (Thomka 2001: 189.)

¹⁶ Lásd Tarjányi Eszter: A dszentri exhumálása. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=79&clap=0> (2007.01.12.)

Kelemen István: Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század elejétől 1848-ig.

(Források 2.)

Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr, 2008. 336 oldal

Az elmúlt két évtizedben Győr-Moson-Sopron megyében, miként országosan is, mind nagyobb figyelem fordult a végrendeletek kutatására, közzétételére. A testamentumok iránti megnövekedett kutatói érdeklődés nem írható a véletlen számlájára: a többnyire adatgazdag végrendeletek rendkívül fontos adalékokat hordoznak egy-egy történeti korszak gazdaság-, társadalom-, család-, hely-, valamint művelődéstörténetére vonatkozóan, így az akkor élt emberek anyagi kultúrája, viszonyrendszere, világnézete stb. egyaránt vizsgálható segítségükkel.

A régióból elsősorban Horváth József nevét illendő megemlíteni, aki több kötetben tette közzé a 17. századi győri végrendeleteket.¹ A szűken vett Sopron megye területére is kiterjedtek ilyen irányú kutatásai, amit egyebek mellett a 17. századi káptalanvisi testamentumokat tárgyaló közlése,² valamint a Dominkovits Péterrel közösen közreadott, 17. századi soproni végrendeleteket magába foglaló forráskötete jelez.³

Kelemen István, a Soproni Múzeum történész–muzeológusa év elején megjelent kötete illeszkedik az ez irányú tanulmányok sorába. figyelmét egy olyan társadalmi réteg, a jobbágyság testálási gyakorlatára fókuszálva, amely kevésbé frekvenciát a történeti kutatásban. Ennek okai részben a forrásadottságokban is gyökereznek; közismert, hogy a jobbági írásbeliség jóval kisebb arányú volt, mint a polgárságé vagy a nemességé. A korábbi évszázadokban a paraszti népeség szóbeli végakarát-nyilvánítása éppoly elterjedt lehetett, mint a kevésbé jellemző, épp ezért becses forrásnak számító írásbeli.

Kelemen István munkája voltaképpen az ELTE ÁJK Magyar Alkotmány- és Jogtörténeti Tanszékén megvédett szakdolgozata kötetté formált változata. A könyv jól áttekinthető, Perger Gyula megyei múzeumigazgató rövid előszavát követően a szerző ismerteti a forrásközlés szempontjait. Ezt követi a bevezető tanulmány, melyben Kelemen kiemelt figyelmet szentel a végrendeletek jogi hátterének. Az *Alapvetés*ben a végrendelet fogalmának rövid tisztázásán túl felvázolja az ahhoz kötődő, a testáló azokban kitapintható mozgásterét meghatározó jogi szabályozásokat és fogalmakat, megadva a döntően magyar nyelvű szövegekben sűrűn előforduló latin kifejezések magyar jelentését is. E részletek tisztázása nagy erénye a kötetnek, hiszen az utóbbi évtizedek kutatásai egyértelműen jelzik, nem beszélhetünk országosan egységes jobbági jogállásról, a regionális mintázatok a végrendeletkezés esetében is jelen voltak. A jobbági és földesúr regionálisan és

¹ Horváth József: *Győri végrendeletek a 17. századból*. I–III. Győr, 1995–1997.

² Horváth József: Káptalanvisi végrendeletek a XVII. századból. *Házi Jenő Emlékkönyv*. Szerk.: Dominkovits Péter–Turbully Éva. Sopron, 1993. 267–278.

³ Horváth József – Dominkovits Péter: *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*. Sopron, 2001.

lokálisan jellemző jogi, ill. mindennapi kapcsolatának ismerete nélkülözhetetlen egy-egy konkrét probléma jobb megértéséhez.

A továbbiakban a szerző először a végrendeletek alakiságát vizsgálja, ismét a törvényi szabályozásból kiindulva fordul a formai, szerkezeti jegyek felé, kiemelve a három legfontosabb rész (bevezetés, tárgyalás, záradékolás) közül is a tárgyalást, hiszen a rendelkezések, az örökösök megnevezése stb. azaz az igazán lényegi elemek itt kaptak helyet. Ezt követően áttér a végrendeletek tartalmára, rövidebben szól azok tárgyról, majd – ismét különös figyelmet fordítva a jogi háttérre – azok intézkedéseit csoportosítja és elemzi. Fontos kiemelni, hogy a jobbágy csak az ún. „szerzett javak”-ról rendelkezhetett szabadon végakarataiban, az ún. „ősi javak” esetében ezt csak akkor tehetette, ha nem voltak törvényes örökösei a testálás idején. Gátat vetett a jobbágy szabad akaratainak az ősiségen túl a földesúri, az özvegyi és a hajadonjog is. Végezetül a hátrahagyott végrendeletek „utóéletét” veszi górcső alá, azok módosítását, illetve két nagyon fontos jogi – részben gyakorlati – aktust: értelmezésük és végrehajtásuk módját. Itt kitér olyan dolgokra is, mint például a kegyes vagy közcélú hagyományok vagy a nőket megillető többletjogok (hozomány, özvegyi öröklés stb.) kérdése is.

A tanulmányt a felhasznált szakirodalom és források ismertetése teszi teljessé, külön szeretném kiemelni a jogi háttérrel szabályozó törvényeket és más jogforrásokat, továbbá a függelékben közölt végrendeletek rövidítésjegyzékét.

A kötet második fele összesen 185 végrendeletet tartalmaz a Fertő-tó partján, az Ikva mentén, a Rábaközben, a Répce vidékén, továbbá a Répce és az Ikva között húzódó területen található településekről. A legkorábbi 1713-ban, a legutolsó 1848-ban kelt, azaz a Rákóczi-szabadságharcotól a polgári forradalomig terjedő időszak Sopron vármegyei vonatkozású testamentumaival ismerkedhet meg az olvasó. A szerző a szövegek közlése előtt idősoros mutatót ad közzé, amelyben táblázatba foglalja a végrendeleteket, megadva a keltezés helyét és idejét, a testáló nevét, végezetül pedig a testamentum eredetijének lelőhelyét, pontos jelzetét.

A végrendeletek szövegét követően az olvasó tájékozódását nagyon megkönnyítő személy-, tárgy-, dülő- és helynévmutató teszi teljessé a kötetet, továbbá a végrendeletekben sűrűn előforduló latin (jórészt jogi) kifejezések felsorolása, illetve magyar jelentésük megadása. A kötet egészét jellemző gondosság itt is tetten érhető: a személynévmutatóban félkövér betűvel szedve kerültek kiemelésre a közzétett végrendeletek testálói, sőt akinél lehetett, az általa betöltött tisztiséget is feltüntette itt a szerző. A tárgymutató nem annyira megszokott eleme a forrásköteteknek, de e munkában nélkülözhetetlen, hiszen a végrendelkezők által hátrahagyott ingóságokról így nyerhetünk áttekintést. A dülőnevek külön feltüntetését ugyanezen szempont indokolja. A helységnév-mutatónál pedig – dicséretes módon – megtaláljuk az egyes települések mai magyar nevét, ha az megváltozott, illetve mai hivatalos nevét, amennyiben már Ausztriához tartozik. A kiadványt egy rövid német nyelvű összefoglaló zárja.

Kelemen István igen értékes dokumentumkötettel gazdagította a hazai történeti jogi, néprajzi, társadalomtörténeti irodalmat. A kötet tartalomhoz szervesen

illeszkedő, igényes borítója Tanai Csaba Taca munkáját dicséri. E kiadvány révén a megyei múzeumigazgatóság egy 1992-ben útjára indított, de az elmúlt másfél évtizedben megszűnni látszó sorozatot is életre keltett. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert reményt ad arra, hogy – amint azt Perger Gyula is hangsúlyozza előszavában – nem kell ismét mintegy 15 évet várni egy újabb forráskiadvány megszületésére.

Katona Csaba

Loïc Wacquant: Parias urbains, Ghetto, banlieues.

État, La Découverte, 2005. 331 oldal

Gettó az Egyesült Államokban, *banlieue* Franciaországban, *quartieri periferici* Olaszországban, *problemområde* a svédeknél, *favela* Braziliában, *villa miseria* Argentínában, *rancho* Venezuelában (és cigánytelep Magyarországon, tehetnének hozzá): a nyugati társadalmak mindegyike rendelkezik mára egy olyan specifikus kifejezéssel, amivel stigmatizált nyomornegyedeket írja körül. Ezek azok a helyek, ahol a létminimum alatt élők, a társadalom marginalizált rétegei, a többszörösen hátrányos helyzetű csoportok élnek. Külön médiaábrázolás szakosodott ezeknek a nyomornegyedeknek a bemutatására: a veszélyesség, a brutalitás, a kilátástalan, ellehetetlenült élethelyzetek bemutatása a magyar tévéből is ismerős lehet.

Loïc Wacquant legújabb könyvében arra vállalkozik, hogy ezt a gyakran sztereotipizált képet megbontsa és feltárja a nyomornegyedek valódi arcát: a számos példa közül talán a két leghírhedtebbet, az észak-amerikai gettót és a francia külvárosokat hasonlítja össze. Magyarázhatja ezt a választást Wacquant személyes története, mivel ő maga is felváltva élt, tanult és dolgozott a két országban. A ma a kaliforniai Berkeley egyetemen és a párizsi EHESS 1968-ban Bourdieu által alapított *Centre de Sociologie Européenne* központjában oktató szociológus Dél-Franciaországban született, egyetemi tanulmányait pedig Montpellier-ben, Párizsban és Chicago-ban folytatta. Magyarországon eddig néhány tanulmánya, valamint a komoly sajtó-, és tudományos visszhangot is kiváltó, *A nyomor börtönei. A zéró tolerancia világméretű terjedése* (Helikon, 2001) című könyve jelent meg. Ebben a munkájában Wacquant az Egyesült Államok '90-es években elkezdett börtönpolitikáját bírálja élesen, amely a zéró tolerancia elve nyomán, példátlan bebörtönzési hullámot elindítva mára egy óriási üzletággá nőtte ki magát, maga után vonva egy hatalmas, deviáns, stigmatizált társadalmi réteg kialakulását.

A *Parias urbains* eredetileg angolul jelent meg *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*¹ címmel és mint Wacquant többi művét, ezt is hamarosan számos nyelvre fordították le (katalánra, spanyolra, japánra, törökre, hollandra és németre). Csak reménykedhetünk benne, hogy a társadalmi polarizáció összehasonlító szociológiájával foglalkozó mű a magyar piacon is hamarosan helyet talál: felvetéseinek bemutatása az *underclassról* és a „új szegénység” kialakulásáról alapvető fontosságú lenne a hazai tudományos életben.

Wacquant tehát arra vállalkozik, hogy szigorú distinkciók mentén összehasonlítsa az észak-amerikai gettók világát a francia nagyvárosok banlieue-ivel. Egész pontosan két „helyszínnel” dolgozik: amerikai oldalon egy 1987 és 1992 között, Chicago South Side negyedében végzett antropológiai és szociológiai kutatásra támaszkodik, míg Franciaországban a Párizs melletti La Courneuve

¹ Loïc Wacquant: *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge, 2007. 352.

külvárosának 1989 és 1991 közötti tanulmányozását veszi alapul. Az összevetés célja a szerző szerint nem a „gettóizáció” európai kontextusba való áthelyezésének alátámasztása, hanem éppenséggel a figyelem felhívása az Egyesült Államokban helytálló gondolatok és tézisek transzatlanti kölcsönzésének veszélyére. Egyértelműben megfogalmazva, Wacquant szerint sok csúsztatással és félreértéssel járhat, ha leegyszerűsített párhuzamokat vonva Európában is gettókról beszélünk.

Mielőtt belekezdene a két negyed összehasonlításába, Wacquant koherens és szisztematikus elméleti bevezőt épít fel: ír az alulról és a felülről jövő erőszakról (felkelések és politikai döntések nyomán), történeti áttekintést nyújt az amerikai fekete gettóról (az ’50-es évek „közösségi gettójától” a ’90-es évek „hipergettójáig”), valamint rövid, de annál elrettentőbb és ijesztőbb képet fest a Chicagói „West Side Story-ról” (különlegesen magas emberölési, kábítószer fogyasztói és prostitúciós rátával).

Az észak-amerikai gettók történetét a szerző tehát a 20. század második felében vizsgálja, itt is a Chicagói feketenegyedek példáját véve alapul. Mielőtt azonban a ’60-as évek többek között fekete emberjogi politikai mozgalmait („Black Power”, „Negro Removal”, „affirmative action”) is magába foglaló elmúlt évtizedeket mutatná be, Wacquant egy érdekes történeti előzményre hívja fel a figyelmet.

A fekete lakosság elgettósodása tulajdonképpen a faji megkülönböztetés intézményesülésére vezethető vissza, ám itt egy zavarbaejtő ellentmondásba ütközünk: az Egyesült Államok társadalomtörténetében egyedül a feketék azok, akik korábban sosem éltek gettóban. A többek között Louis Wirth² által is rögzített, etnikai alapon elkülönült csoportok inkább a különböző fehér, európai bevándorlók voltak, zsidók, olaszok, lengyelek, írek. Ezeknek a csoportoknak a (talán épp ezért félrevezető megnevezéssel) „gettóban élése” önként vállalt volt és a beilleszkedés egy meghatározott idejéig tartott. Ezzel szemben egyedülállónak tűnik a feketék majdnem teljes, nem szabadon választott és gyakorlatilag folytonos szegregációja. Ezt a sok évtizede húzódó folyamatot Wacquant többek között a ’70-es évek lakáspolitikájával, valamint a jóléti állam megtorpanásával járó szociális segélyek megvonásával magyarázza. Történeti áttekintését a szerző azzal a megállapítással zárja, hogy a mostanra kialakult állapot, a mára felhalmozódott társadalmi problémák talán csak a nagy gazdasági világválság éveibe mérhetők.

Mind a kiemelt történeti fejezetben, mind a könyv más részeiben a szerző többször visszatér az *underclass* fogalmának helytelen használatára és félreértelmezett jelentésére: Wacquant szerint az *underclass* egy kívülről jövő, újságírók és politikusok által kedvelt kifejezés, amely egyfajta pejoratív címkeként még jobban stigmatizálja és démonizálja azt az afro-amerikai réteget, amelyik többet között Chicago külvárosaiban él.

Érdeemes lenne Wacquant újra és újra definiált *underclass*-fogalmát összevetni a magyar társadalomtudósok által használt kifejezéssel. Ladányi János és Szelenyi Iván *Van-e értelme az underclass kategória használatának?* című írásukban

² Wirth, Louis: The Ghetto. *American Journal of Sociology* 33 (1927). July, 57–72.

Michael S. Stewart *Depriváció, romák és az underclass* című cikkével vitatkoznak és azt állítják, hogy bár tisztában vannak az *underclass* fogalmának az Egyesült Államokban a politikai jobboldal által való kisajátításával, (amely azt gyakran saját politikai céljaira próbálta felhasználni, a jóléti állam-ellenes politikák igazolására), azért érvényesnek tartják a fogalom magyarországi, a cigánysággal kapcsolatos használatát. Mindeközben Ladányiék azt hangsúlyozzák, hogy a kelet-európai *underclass* olyan társadalmi formáció, amelyben a romák ugyan társadalmi arányukat többszörösen meghaladó mértékben vannak jelen, de amely nemcsak, sőt nagyobb részben nem roma szegényeket érintő kategória.³

Ezután a rövid kitérő után térjünk rá Wacquant fő megállapításaira az amerikai és a francia „nyomornegyedek” összehasonlítása kapcsán. A fő különbséget a szerző abban látja a két, első látszatra talán hasonló jelenségben, hogy míg az észak-amerikai városok egyes negyedeiben kialakuló gettók társadalmilag homogén, saját kulturális identitással és autonómiával rendelkező helyek, amelyek egyértelmű, a különböző etnikumok közötti „szakadékon” nyugszanak, addig a francia elővárosok esetében a gettó elnevezés csak egy teljesen más történeti és társadalmi háttérből kialakult jelenség elferdített, sztereotipizált leírása. Wacquant kutatásai nyomán arra jut, hogy a két térbeli-társadalmi forma sem mérete szerint (a Chicagói gettó körülbelül 700 000 lakót számlál!), sem az etnikai megoszlása szerint (a francia külvárosokra éppen, hogy a különböző etnikai csoportok keveredése a jellemző), sem a szegénység, illetve a bűnözés fokát illetően nem vethető össze. Míg az Egyesült Államokban a kormány gyakorlatilag „levette a kezét” a sokszorosán problémás, kezelhetetlennek tűnő városrészekről, addig a francia politika újabb és újabb intézkedéseket indít a kisebbségek integrációja és a leszakadó negyedek visszaemlése érdekében.

Wacquant könyve elkésérítő és kilátástalan képet fest az amerikai külvárosok helyzetéről és ezáltal „megnyugtatta” az európai olvasót: az öreg kontinensen még közel sem olyan vészes a helyzet. A szerző mindenképpen nem vonja természetesen kétségbe az európai „új szegénység” meglétét, egyszerűen csak annyit állít, hogy a szegénység elmélyülése és a szociális problémák jóléti államban is jelen lévő halmozódása nem helyezi az európai társadalmakat az „amerikanizáció” útjára. Wacquant szerint az észak-amerikai gettólakó feketék a totális stigmatizáció elszenvedői: öbennük egyesül és hatványozódik a børszín és a devalorizált lakóhely miatti hátrányos megkülönböztetés. Visszakanyarodva a Ladányi-Szelényi szociológus szerzőpáros és Michael Stewart, a hazai cigányságot terepmunkái alapján jól ismerő antropológus vitájához azzal kapcsolatban, vajon a magyarországi cigányság helyzetére alkalmazható-e az *underclass* fogalma, vagy kirekesztésük, marginális helyzetük éppen kisebbségi etnikai helyzetükből fakad-e, talán bátorkodhatunk ez utóbbi mellett állást foglalni. Úgy vélem, hazánkban a cigányok, a chicagói feketékhez

³ Ladányi János - Szelényi Iván: *Van-e értelme az underclass kategória használatának?*, in <http://beszelo.c3.hu/01/11/09ladanyi.html>

hasonlóan olyan, többszörös diszkrimináció áldozatait, amely egy egyre romló, ellehetetlenített élethelyzetbe sodorja nagyrészüket.

A *Parias urbains* izgalmasan és számos példával érzékletesen megírt tanulmány egy napjainkra társadalomtudósok és gondolkodók számára kikerülhetetlen problémáról. Wacquant kemény szavakat használ, kíméletlenül bírálja azt a politikát, amely a rasszista ideológiák szabadjára engedésével együtt az „új szegénység” megjelenéséhez vezetett. A szerző pontos definíciókat használ és hitelesen járja körbe a kérdést. Egyetlen kritikaként talán épp a túlzott ismétlést lehetne felhozni: az underclass fogalmát például annyiszor definiálja, újra és újra, hogy a szöveg kissé didaktikussá válik. A francia kiadáshoz írt utószavában Wacquant azzal zárja gondolatait, hogy a könyvben bemutatott szociológiai kutatás célja nem az erőtlenség és a rezignált lemondás kifejezése volt, hanem épp ellenkezőleg, a politika döntések elsődlegességének hangsúlyozása. A meglehetősen sötét képet festő könyv tehát optimista felhanggal zárul: ha a megfelelő következtetéseket vonjuk le a gettókban kialakult helyzetről való, a gyakorlatban van remény a javulásra.

György Eszter

Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok.

Argumentum kiadó, 2007, 436 oldal

Politikai eszmetörténet és fogalomtörténet, illetve a kettő kapcsolatának kutatása szerencsés módon egyre nagyobb népszerűségnek örvend a mai, közép-kelet-európai történeti kutatásokban, és restanciáját a magyar történettudomány is egyre inkább pótolni igyekszik. Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy az utóbbi két évtized magyar eszmetörténeti törekvései már jelentős eredményeket hoztak, a legnagyobb részét irodalomtörténeti munkák termékenyen hatottak más területekre, s bár valójában iskolákról, sőt csoportosulásokról nem nagyon beszélhetünk, az eszmetörténeti, illetve fogalomtörténeti kutatások egyre inkább a tudományos és intellektuális érdeklődés homlokterébe kerültek.¹ Anélkül, hogy eszmetörténet és fogalomtörténet definíciójának korántsem egyszerű kérdésében mélyebben elmerülnénk, leszögezhetjük, hogy a témában örömteli módon egyre több olyan színvonalas munka lát napvilágot a közép-kelet-európai régióban is, amely invenciózusan és analitikusan támaszkodik a történettudomány e két területének fontos módszertani eredményeire. Ezek közül Magyarországon az egyik legfrissebb munka Trencsényi Balázs eszmetörténeti tanulmányokat tartalmazó kötete.

Az eszmetörténet és társadalomtörténet dialógusának szükségességét is felvázoló könyv Trencsényi 1993 és 2004 között egyéb folyóiratokban megjelent eszmetörténeti tanulmányait tartalmazza, melyekből tökéletesen kirajzolódik a fő tudományos és elemzési stratégia. Ez persze nagymértékben köszönhető a kötet bevezető metodológiai, elméleti reflexiókban rendkívül gazdag és innovatív tanulmányának. Ebben a jelentősebb eszmetörténeti és fogalomtörténeti megközelítések (a cambridge-i, a leggyakrabban Koselleck nevével fémjelzett német, valamint a francia *Annales*-iskola) főbb módszertani alapfeltevéseit elemmezve Trencsényi ötletgazdagon próbál „helyet juttatni” a közép-kelet-európai alkalmazások kérdésének is, azaz a régió politikai diskurzusai elemzésének metodológiai reflexióival bővíti ki a problematikát. Ez a kérdéskör ugyanis még valóban rengeteg kihívást rejt magában, noha az alapfeltevések szintjén, és a könyv ezen a téren is kiemelkedő jelentőségűnek mondható, a körvonalak már kirajzolódni látszanak. Trencsényi Balázs ugyanis azon kevés magyar, a témával foglalkozó szakemberek egyike, akik számára az egyik legfontosabb kérdés az adott módszerek releváns alkalmazásának lehetősége a közép- és kelet-európai eszmetörténetet művelők számára. Bevezető elméleti tanulmányában a szerző a fogalomtörténeti-kontextualista megközelítések vizsgálatánál, valamint az eltérő historiográfiai tradíciók és intellektuális forrásvidékek számbavételekor a modernitás processzusának diszkurzív vetületére helyezi a hangsúlyt, mely közel áll mind a cambridge-i, a német, valamint a francia iskola egyik elméleti kiindulópontjához. Ennek értelmében ugyanis a politikai

¹ Egy teljesebb képet ad e folyamatról Bene Sándor: *Theatrum Politicum*. Debrecen, 1999.

modernitás megszületése szorosan kötődik a diszkurzív (retorikus) tradíciók különböző mértékű újragondolásához. Mindezek persze eltérő politikai mozzanatokhoz köthetők különböző társadalmi kontextusok esetében, így a modernitás helyi értelmezése is különböző diszkurzív felhangokkal gazdagodik az eltérő esetekben. Az viszont egy jól megfogható, határozott jelenségnek tűnik, hogy a fogalmi háló bizonyos szempontok szerint – részben az egyéni intencionalitásoknak köszönhetően – újraértékelődik. A változások jellegének kutatása eltérő módszerek születéséhez vezetett az alkalmazás kontextusától és a tudományos előzményektől függően, márpedig ezek problémás és sokszor nehezen kezelhető választóvonalakat húznak az egyes módszertani megközelítések alapfeltevései közé. Ha már egyéni intencionalitást említettük, itt van rögtön példaként az individuális beszédaktusok és diszkurzív hagyomány viszonyának kérdése, valamint az egyéni fogalomhasználat kollektív nyelvi rendszerbe ágyazódó problémája. Egy sikeres és releváns eljárás a kutatásban e módszertani előfeltevések és eljárások közti ügyes, és sokszor nem veszélytelen egyensúlyozás függvénye, és ez a gondolatsor már magában rejti a módszertani adaptálás kérdésének neuralgikus, de talán éppen ezért rendkívül izgalmas pontjait. Trencsényi kora újkori, illetve a két világháború közti periódus nagyrészt, bár nem kizárólag magyar, valamint közép-kelet-európai politikai diskurzusait elemzi ezen eljárásoknak megfelelően. Érzékenyen és tudatosan választja ki az arányokat a lehetséges módszerek között, miközben a tárgyalt kontextusok jellegzetességeivel tudatosan számolva, és ha kell, óvatossággal közelít azokhoz.

A kötet első tematikus egysége a kora újkori magyar és európai politikai diskurzusok témájából merít, de mint az az alapfeltevésekből és a módszertani reflexiókból kiderül, a kettőt nem is feltétlenül érdemes (és legtöbbször kimondottan kontraproduktív hatású) szétválasztani. A kiindulópont tulajdonképpen az a gondolat, hogy egy adott nyelven rendelkezésünkre álló fogalmi rendszer, egyes fogalmak szemantikai struktúrája, illetve azok szemantikai mátrixa alapvető szinten határozza meg a szavakban és írásban közölhető jelenségek szűkebb vagy tágabb körét. Ez a háló minden nyelvi megnyilatkozásra rányomja a bélyegét oly módon, hogy annak meghatározottságától szabadulni nagyon nehéz, miközben érdemi mondanivalónkat e készlet elemeinek segítségével szeretnénk kifejezni. A politikai intézmények, elméletek, jelenségek körére vetítve ez annyit jelent, hogy az innováció mértékévé a politikai gondolkodás esetében éppen az válik, hogy e rendelkezésre álló keret átstrukturálása mennyire bizonyul sikeresnek. Ezen átstrukturálás folyamata, vagy éppen mozzanata azonban igen érzékeny terület, melynek kritériumai a politika nyelveinek aspektusából határozhatók meg, hiszen az „újraredefiniált“, formailag változatlan fogalmak továbbéléséről beszélünk, a fogalmi háló, illetve egyes fogalmak szemantikájának tudatos jellegű megváltoztatása márpedig eltérő reakciókra számíthat a fogalom beágyazottságának addigi típusát reprezentálók körétől, legyen az egy közvélemény jellegű nagyközönség, vagy egyéni teoretikusok köre. E jelenség érzékeny interpretálása köszön vissza Trencsényinél Spinoza viszonyának

bemutatásánál korának politikai nyelvéhez. Államrezon és republikanizmus egyes fogalmainak tudatos szubverziója az egyes definíciók újraértelmezésével Spinozánál a politikai diskurzus átformálásához vezet a politikai beszédbbe visszaágyazott, immár eltérő struktúrájú fogalmaknak köszönhetően. Ez a mozzanat persze egyik korabeli vitapartner, illetve értelmezőt sem hagyhatja reakció nélkül, s az olvasatok keresztezéséből létrejövő diskurzusra mindez nagymértékben rányomja bélyegét.

Egy másik kora újkori témájú tanulmány, Zrínyi államrezon megteremtésére törekvő politikai diskurzusa, s ezzel együtt a kérdéses közép-kelet európai alkalmazás kérdése mögött már részben az adaptáció segítségével történő, ám eltérő helyi elemekre is támaszkodó fogalmi újragondolás jelenségének bemutatása áll, s mint ilyen, a kettő kölcsönhatásának rekonstrukciója számos kérdést vet fel. Ilyen tehát az adaptált elemek és helyi diskurzus szövevényes és gyakran ellentmondásosnak tűnő viszonya, melyek különösen megnehezítik az elemzési feladatot, melynek során a kutatónak e kettő arányára, az individuális intencionalitás és a műfaji konvenciók egymásba ágyazottságára is érzékenynek kell lennie. Márpedig Zrínyi kontextusra adott válaszaiban ezen különleges vonások mind tetten érhetők: a gondolatkísérletek sajátos közege, a szószerinti beemelések, fordítások (melyeken persze az intencionalitás kérdésének feszegetése során a plagizálás vádja nem is kerülhet szóba), vagy éppen a korszak államrezon-diskurzus elemeinek sajátos átalakításának jelentősége. Mindezekkel szoros összefüggésben Trencsényi rámutat, hogy a korszakban nem létező szilárd államiság hiánya a politika diskurzusban hogyan „pótlódik ki” bizonyos fogalmak szemantikai stuktúrájának átalakulásával, hatókörének bővülésével egyfajta belső fejlődés eredményeképp, azaz hogy államiság, politikai intézmények, az arra történő reflexiók, valamint az egyes társadalmi-politikai fogalmak konnotációs mezői között szoros az összefüggés, és ez a megértés szempontjából nélkülözhetetlen.

Az adaptáció problémájával összefüggésben meg kell említenünk – s itt egyben vissza is utalunk a kötet bevezető tanulmányára –, hogy elméleti reflexiói kapcsán Trencsényi különös hangsúlyt fektet a modernitás mibenlétének kontextusonként erősen eltérő jellegére, mely jelentősen befolyásolhatja a különböző módszerek adaptálásának lehetőségeit a közép-európai régióra, s mely különböző anomáliákhoz vezethet a politikai diskurzusok elemzésekor. Míg az angol, német és a főként Lucien Febvre nevével fémjelzett, általa elindított francia programok kulcsélménye a modernitás megszületésének mozzanata, illetve annak hatása a politikai diskurzusok különböző vetületeire, egy közép-európai perspektívában ez a kísérlet veszélyeket rejthet magában, amennyiben nem tudunk egy, a modernitások sokféleségét hangsúlyozó megközelítésből kiindulni. A megoldást márpedig nagy valószínűséggel bizonyos komparatív sémák újragondolása jelentheti. A modernitás nyugat európai, lineárisabb fejlődés-modelljének eredményével szemben ugyanis Közép-Kelet Európában jórészt a fogalmak különböző fórumok és mechanizmusok általi adaptálásával találkozunk: e régióban leginkább

kulturális recepció-folyamatokkal és töredékekkel kell számolunk². Trencsényi itt jó érzékkel és konstruktív szándékkal fordítja vissza kérdést: melyek azok a lehetséges kontribúciók, melyeket az adaptálás módszertani problémái, illetve maga a közép-kelet-európai alkalmazás képes adni egy összehasonlító igényű, európai politikai szemantika kidolgozásához? A komparatiztika-fogalomtörténet alapfeltevése szerint ugyanis a homogén alapjelleggel rendelkező fejlődési folyamatoknak köszönhetően lehetségessé válik az összehasonlítás egyes közép-kelet-európai régiókat illetően. Ezek első látásra eltérő jelentésmezőknek tűnnek, melyek ugyan a fogalmi beágyazottságot erőteljesen meghatározzák, de a *couleur locale*-okon túl egyértelműen kirajzolódnak a komparatív megközelítés lehetőségei. Mindközben persze ügyelnünk kell arra, hogy e jelentésmezők, kapcsolatok fogalmi rendszerének értelmezésekor, a nyelvezetek hasonlítása során ne essünk a különböző „mitologizálások“ csapdáiba.

A könyv második, az elméleti kiindulópontokkal és feltevésekkel szintén harmonizáló fejezetében a két világháború közötti magyar eszmetörténet néhány fontos szegmensét tárgyalja a szerző: ilyen például Bibó István nemzetkarakterológia-értelmezése, a karakterológiai hagyománnyal folytatott polémiája, melynek során ismételten a már említett, fogalmi keretek és sémák kifordítására irányuló szándék sajátos jelenségével találkozhatunk. Érdekes olvasmány a következő, szintén Bibót tárgyaló *Uchronia*-elemzés is, csakúgy, mint Gyurgyák János számos vitát kiváltott, magyarországi zsidókérdésről írt munkájának bemutatása többek közt a fogalmi háló, vagy komparativitás (a szinte kizárólag a magyar önfejlődésre való reflektálásból adódó anomáliák) problémája felől közelítve. Ehhez a fejezethez tartozik még az Ungváry Krisztián forrásközlésére adott reakció, melynek fő gondolata a politikai nyelv és egyes álláspontok (jelen esetben politikai antiszemitizmus) viszonyának tisztázása, annak szükségessége, hogy a fogalmi háló kidolgozása rendkívüli fontosságú a kollektív diskurzusok (itt etnocentrizmus) és ezen álláspontok viszonyának tárgyalásakor. Az utolsó nagy tematikus egységben a már említett, a közép-kelet-európai összehasonlító eszmetörténet lehetősége kap főszerepet, először a nemzetállamiság és kelet-európai föderációs elképzelések bonyolult kölcsönviszonyának bemutatásán keresztül, Bibó és Milan Hodža terveinek bemutatásával. Az ezt követő tanulmány szintén az összehasonlító eszmetörténet perspektívájába helyezi a különböző, közép-kelet-európai (magyar, román és bolgár) nemzetkarakterológiai vitákat. Az egyik utolsó tanulmányban pedig izgalmas elemzést olvashatunk a román nemzeti historiográfiai kánont koherens módon megkérdőjelező, sajátos mitológia-értelmezéssel rendelkező Lucian Boia munkáiról, aki a nemzeti kánonban található mítoszok kiiktatása mellett próbálja újraformálni a román patrióta diskurzust.

Trencsényi Balázs könyvének megjelenése több szempontból is jelentőségteljes és régen várt eseménye a mai magyar (eszme)történettudománynak, illetve

² Itt kell megemlítenünk egy Trencsényi Balázs társszerkesztői közreműködésével megjelent kötetet, mely fontos forrásokat közöl a témában: Balázs Trencsényi – Michal Kopeček (eds): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945*. Vol. I-II, Budapest, 2007.

közép-kelet-európai primér anyagon végzendő eszmetörténeti kutatásoknak. Azon kívül, hogy egy nagyon érzékeny és elegáns bemutatása a különböző eszmetörténeti iskolák munkásságainak, a szerzőnek kitűnő arányossággal és innovatív esettanulmányokkal sikerül a régió eszmetörténet-írásának neuralgikus pontjait megragadni, leküzdendő hibáit kimutatni, és felmerülő módszertani hiányosságaira felhívni a figyelmet. A metodológiai program mellett pedig fontos szerepet kap a komparatív eljárásokhoz oly szükséges kollektív tudományos attitűd és párbeszédességének hangsúlyozása, amely előfeltételek nélkül nehezen indítható útjára a régóta kívánatos eszmetörténeti program.

Kovács Ákos András

*Hajnal István: Írásoktatás a középkori egyetemeken.
(Az információtörténelem klasszikusai.)*

(Ford. Mezei Mónika.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2008. 280 oldal

A Gondolat Kiadó, a már megjelent információtörténeti kiadványait kísérvé, új tematikus sorozatot indított „Az információtörténelem klasszikusai” címmel. Egy történeti iskola, egy diszciplína honosítását segítő vállalkozásról van szó, melynek indítókötete telitalalatként értékelhető. Hajnal István könyve 1954-ben jelent meg először az Akadémiai Kiadó gondozásában, franciául. Öt évre rá egy újabb, javított kiadás került ki, majd várni kellett. Idáig. A magyar nyelvű kiadás azonban nem csupán egy önmagában álló, régóta esedékes törlesztés, hanem olyan választás, amelyre azonnal építkezni lehet. A sokoldalú történészként ismert Hajnal Istvánt egész életén át foglalkoztatta a középkori írás, oktatás és társadalom tetszés szerint forgatható háromszöge.

A szerző által felvetett alapprobléma a következő: a 13. századtól létező okleveles gyakorlat és a vele párhuzamosan jelentkező új írásképek európai szinten számos hasonlóságot mutatnak. Mindez egy lassú, régióról régióra terjedő átvétellel aligha magyarázható. Ellentmondani látszik ennek nem csupán az írástechnika hasonlósága, de az egyes, új írás, és oklevélszerkesztési elemek átvételének szinte azonos ritmusa is. Következésképp a háttérben egy összetett rendeltetésű, üzemszerűen működő intézménynek kell lennie, amely egyszerre foglalkoztat sokakat és termel nagy mennyiségű iratot, valamint képes továbbadni és egy lendülettel messzire lökni azt a tudást és technikát, mely a gyakorlat mögött áll. Hajnal nem titkolja, hogy hipotézisről beszél, és a probléma feloldását az egyetemekben, elsősorban a korszakban születő és hamar európai tekintélyt kivívó párizsi egyetemen látja. Aki innentől kezdve új adatok dömpingjére vagy esetleg nációk és azon belül egyéni életpályák aprólékos feltárására számít, az csalódni fog. Elméletének igazolására a szerző szokatlan módszert választ, és nem épp melleleg ez adja munkájának egyik nagy érdemét. A kérdést egy szorosan vett történeti vizsgálatnál jóval szélesebb perspektívába helyezi Hajnal. Ebben igyekszik „társadalmasítani” témáját, működésében rekonstruálni azt a környezetet, mely eszköz, technika, tudás és szervezettség szintjén képes lehet a fent említett tézis háttéréül szolgálni. Hatásos dramaturgiával csupán könyvének utolsó (6.) fejezetében tér ki részletesebben az európai okleveles gyakorlat uniformitását igazoló konkrét példákra. Ez esetben viszont korántsem az 1921-es munkájának paleográfiai része köszön vissza,¹ hanem egy, az azóta megjelent számos új adattal és megfigyeléssel bővített fejezettel találkozunk.

A könyv Hajnal negyedfél évtizedes írástörténettel foglalkozó munkásságának összegzéseként is felfogható. Az írás és társadalom kapcsolatának vizsgálata

¹ Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest, 1921.

egészen új kérdésvetésnek bizonyult a korabeli Magyarországon, konklúziójában viszont kapcsolódott a francia–magyar kapcsolatok középkori történetét kutató kérdéskörökhöz. Jó okunk van azt gondolni, hogy Hajnal – mesterétől, Fejérpataky Lászlótól örökölt – évtizedes kitartó érdeklődése e téren sem maradt hatástalan. A kutatás az 1920-as évek végétől egyre többet hangoztatta a francia–magyar kultúraközi kapcsolatokat elsősorban a történetírás, a nyelv vagy az okleveles gyakorlat kapcsán. E tekintetben a párizsi egyetem szerepe különleges érdeklődést váltott ki. Az 1954-ben megjelent mű már támaszkodott több hazai szerző témába vágó eredményeire, ám Hajnal továbbra is a maga számára kijelölt úton haladt, ezen a téren nem vállalkozott összegzésre. Szentpétery Imre, Szilágyi Lóránd, Perényi József kutatásai egy-egy gondolat és lábjegyzet erejéig beépültek ugyan a műbe, érdekes módon azonban Gábiel Asztrik egyszer sincs megemlítve. A szerző a két világháború közt már több nyelven is közzétette kutatásának részeredményeit, ezek tehát nem voltak teljesen ismeretlenek a külföldi szakvélemény számára sem. A kezdeti időkben ugyanakkor, Hajnal felvetése saját meglátása szerint erős ellenvetésekbe ütközött, amik a 40-es évek végére tompulni látszottak. Mindezek ellenére a könyv megjelenése után nem sokkal erős kritikát kapott külföldön. Hajnal bírálói túlhangsúlyozottnak ítélték a párizsi egyetem szerepét, kiemelve, hogy attól függetlenül is léteztek meghatározó intézmények. Hozzá kell tennünk, hogy az egyetemi oktatás jelentőségét elismerve, a kutatás azóta is inkább a speciális környezetet (leginkább Itália és Anglia kapcsán) és az abból levezethető írásminták szerepét hangsúlyozza. Nem vert igazán gyökeret a francia királyi adminisztráció meghatározó szerepét és gyakorlati igényeinek befolyását kiemelő érvelés sem. Ma már az „írásrobbanás” hivatali háttérben sokkal inkább a Plantagenet területek igazgatási reformjait látja elsődlegesnek a kutatás. Kritikával illették továbbá Hajnalnál az új források bevonásának hiányát, illetve az egyetemi oktatásra vonatkozó forrásbázis közismert és a szakirodalom általános voltát. A szerző néhány oldalban megfogalmazott válasza a bírálatokra 1956 őszén jelent meg a *Századokban*. A külföldi szakvélemény számára viszont egy jóval terjedelmesebb cikkben válaszolt, ami már szintén halála után, 1957-ben jelent meg a belgiumi *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits* folyóiratban.

A mű külföldi utóélete a továbbiakban is ellentmondásos maradt. Ha szociológusok és szociológiai megközelítést szívesen alkalmazó történészek közt Hajnal módszere és gondolatvezetése áthagyományozódott és elismert is lett, más beállítottságú középkorkutatók közt téziseinek recepciója korlátozott sikert hozott. Jacques Le Goff a középkori értelmiségről szóló könyvének második, 1985-ös kiadásában még hivatkozik Hajnalra, de Franciaországban az 1999–2000. év történelemtanári minősítő és versenyvizsgáinak kiemelt témája – „Oktatás és kultúrák a középkori Nyugaton (12–15. század közepe)” – számára írt egyetemi tankönyvek és bőséges bibliográfiák – sokak számára érthetetlen módon – már nem említik. Michael T. Clanchy angol megközelítésből írt középkori írástörténettel

foglalkozó munkája meghatározóvá vált a szakmai körök számára.² A könyv előszavában Clanchy alapvetőnek tartja Hajnal művét és jól láthatóan támaszkodik is rá. Az *Annales* 2008. évi 2. számában az írástörténet historiográfiai összegzését vállaló Pierre Chastang, Hajnalt már sehol sem említve, Clanchyhez köti a társadalomfejlődés és a technológia összefonódásának, valamint a közigazgatás gyakorlati igényeinek észrevételét.³ Sajnálatos ez azért is mert munkájával párhuzamosan, 1947-től egyre méltatlanabb körülmények közé kerülő Hajnal István művét európai szakmai közönségnek szánta, így a publikálás nyelvének megválasztása sem volt véletlen. Az ellentmondásos fogadtatást utólag magyarázhatja a kis példányszámú megjelentetés, a terjesztés korlátai, a nemzeti keretek között elképzelt írásfejlődés fölé helyezett egyetemlegesség logikája éppúgy, mint az, hogy a könyv a vasfüggöny túlsó oldalán született. A legfőbb problémát azonban az jelenthette, hogy Hajnálnak már nem állt módjában konklúzióit megvédeni, finomítani és személyes, diszkurzív kapcsolatot tartania a külföldi szakmai közönséggel.

A magyar közönség viszont figyelmes olvasással egy különleges tehetségű történész eszköztárába pillanthat be a magyarul most először megjelent kötet lapjain. A mű kiemelkedő gondolatgazdagságához logikus tematikai felépítés társul. Az egyes fejezetcímek ugyanakkor félrevezetők is lehetnek; az általuk sugalltnál egy-egy részben jóval több problémakört és megoldási javaslatot találunk, helyenként egy egész életmű legfontosabb következtetéseit beleprésselve, így némiképp jégbor ízére emlékeztetve az olvasót.

A könyv alapvetésénél maradva, a munkaterület egzotikusnak mondható. Szinte semmi közvetlen információnk, forrásunk nincs az írástörténetről a 15. századot megelőzően. Hajnal azonban jól láthatóan nem fél az első látásra amorfnak tűnő feladattól. Módszerének lényege: elindulni onnan, ami logikusan és világosan megfogható, a tudásátvitel társadalmi beágyazottságát kutatva rekonstruálni az egymásra rétegződést és az apró kapcsolódási felületeket. Saját szavait idézve: „Az írás nem az írásból fejlődött mindig egyre tovább, mint ahogyan egyetlen más technikai eszköz sem a megelőző eszközökből fejlődött ki, hanem a társadalommal való folyamatos kölcsönhatásból.” (42.)

Ami az európai írás kultúrtörténeti periodizációját illeti, az antikvitást követően egy késő antik-kora középkori, majd egy Karoling szakasz különíthető el. A 10–11. századra vonatkozóan az „írásképzés” koráról, az írás általánosan tapasztalható visszavonulásáról beszél Hajnal, s ezután következik a „robbanás” időszaka a 12–13. században. Bár ezek a szakaszok akár teljesen ellentétes előjelűként is értékelhetők, mégis egy szerves folyamatba illeszthetők a szerző logikája szerint. Következésképp fontos megértenünk, hogy a vizsgált 12–13. századi folyamat csak az írástörténetben jelenthet látványos változást, a mögötte álló

² Clanchy, Michael Thomas: *From memory to written record, England 1006–1307*. Blackwell, Oxford, [1979] 1993.

³ Chastang, Pierre: L'archéologie du texte médiéval. Autour de travaux récents sur l'écrit au Moyen Age. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 2008. 2. 245–269.

társadalmi beágyazottságnak kronológiailag sokkal mélyebb gyökerei vannak. Korát jóval meghaladva Hajnal itt a nyugaton még a 60-as években is oly divatos Lévi-Straussi „pensée sauvage – pensée domestiquée” oppozíciót igyekszik minden erejével hatástalanítani. Később, a 70-es években a szociálintropológus Jack Goodyhoz kötődően hasonló törekvés az írástörténet kapcsán nyugaton is megfigyelhető volt.⁴ Ehhez viszont fontos megragadnunk a szokásjog és szóbeliség világában élő társadalom felkészültségi szintjét. A szóbeliség vagy írás minősítő ellentétpárja értelmezhetetlen tehát a szerző érvelése szerint. A 12–13. században egy nagyon is érett, szabályozott és részleteiben gazdag szóbeli kultúra tudta csak megteremteni az íráshasználat új feltételeit. Ezt talán azért is nehéz ma megértenünk, mert a bizonyos értelemben grafomán és digitális bővületben élő világunk a szóbeliséget egy teljesen sajátos szektorba számúzta. Hajnal tagadja tehát ennek a szóbeli kultúrának az alaktalanságát: a beszéd képes kellett, hogy legyen világos, szabályos, a szokásvilágot pontosan felidézni tudó, szigorú jogi formalizmust alkalmazni, ha be akarta tölteni a kommunikáció legfelsőbb szintjein is (pl. adminisztráció, igazságszolgáltatás) a tőle, mint gyakorlatilag egyedüli kifejezési formától megkívánt szerepet.

Európában a szóbeli módszerek nagyfokú fejlettsége tette lehetővé az írás és írásoktatás újbóli fellendülését. Hajnal egy korábbi munkájában mutatott rá arra, hogy történhetett ez másképp is (például Kína), ez esetben idő előtti használatról beszélhetünk, ami viszont veszélyes beavatkozást jelenthetett a társadalom életébe.⁵ Az írás megújulásának feltételei természetesen Európában is egy szűkebb földrajzi térben keresendők. Nem támogatja a szerző az ismert, pápai és császári kancelláriákhoz kötődő propagáció gondolatát, hisz mögöttük nem fedezhető fel semmilyen oktatási háttér. Másfelől az itáliai vagy az ibériai fejlődés számos ponton eltéréseket mutat az Alpoktól északra található területekétől. Ez utóbbi jellemezhető igazán a szokásjog markáns hétköznapi jelenlétével. Hajnal leginkább Galliában és a frank keretek közt megszülető Franciaországban találja meg a 12. századi megújulást lehetővé tevő évszázados gyökereket. A kora középkortól itt érhető tetten leginkább a szokásjog masszív behatolása az amúgy még meglehetősen rendezetlen kánonjogba. A Karoling korszaktól mélyen a társadalomba ágyazódva itt kap kiemelkedő szerepet a világi klérus. A klerikus-írástudó csoportok jelenléte és erősödése Nagy Károly korától kezdve szintén kimutatható. Ezzel szemben a kolostori közösségeknek és a szerzetességnek az írásfejlődés szempontjából Hajnal alig szán szerepet. Nála a 10–11. századi hanyatlás időszaka nem értékelhető krízisként, sokkal inkább csak az elhalkulás időszakáról van szó. Politikailag töredezett keretek közt, de a szokások világa összetartja azt, amit korábban egy birodalmi szinten szervezett állam volt hivatott. Sőt, az amúgy a királyi udvarra redukálódott, máshol megfoghatatlan

⁴ Goody, Jack (ed.): *Literacy in Traditional Societies*. CUP, Cambridge, 1968; Goody, Jack: *The Domestication of the Savage Mind*. CUP, Cambridge, 1977.

⁵ Hajnal István: Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne. In: *Revue de l'Institut de sociologie Solvay*. Bruxelles, 1934. 1–2.

francia állami adminisztráció továbbra is megőrizte a gyakorlatiasság igényét és a szóbeliség feszes formalizmusát. A 12. századtól jelentkező átalakulás feltételeinek fontos elemei már jóval korábban megtalálhatók Franciaországban. Ha a felendülést nézzük, nem új jelenségről van tehát szó, inkább csak a kora középkori gyakorlat látványos kibővüléséről.

A termékeny háttér vizsgálatakor természetesen léteznek más szempontok is, így például az eszközök fejlődésének kérdése. A pergamenhasználat szélesebb körben való elterjedése mellett hangsúlyos a ferdén metszett tollak megjelenése is. Ez ugyan Angliában már a 12. század előtt kimutatható, elterjedése mégis a szoros angol–francia kulturális és politikai összefonódásnak tulajdonítható. Nem véletlen tehát, hogy az elnehezült betűkkel dolgozó könyvírás után a már gyakorlatiasabb célokat is szolgálni tudó gótikus írás Észak-Franciaországban született meg.

Hajnal művének súlyponti eleme az egyetemeken zajló elemi szintű oktatás kérdése. A rendelkezésünkre álló forrásbázis ezen a ponton már alig szállít közvetlen információt. Nincs hírünk az írásoktatásról, a regisztrált egyetemre járók száma félrevezető, felvételi szabályok alig léteznek, az oktatás generációs vertikumának alja teljesen ködbe vész. Az intézményhálózat, az oktatási körülmények rekonstruálása, illetve a távolabbról kapcsolódó közvetett adatok felhasználása viszont lehetővé teszi, hogy a szerző alapvetéseinek talán legjobban kidolgozott állványzatát építse fel. Az igen széles alapon nyugvó elemi oktatás értelemszerűen egy igen összetett kapcsolatrendszer képez a társadalommal. El kell szakadnunk attól a gyakorlattól, hogy az intézményrendszer egyes elemeit, így diákszállásokat, kisiskolákat, csupán járulékos elemként kezeljük, ezek ugyanis az egyetemi szervezet szerves részét adták. Csak rajtuk keresztül jutunk el a legfiatalabb korosztályokig és bizony számos példa mutatja, hogy itt 8–9 éves gyerekek jelentős számban kerülnek kapcsolatba az alapszintű oktatással. Az egyetemnek mondott intézmény-együttes a 13. századi Párizsban mindent ural, korántsem csak újkori értelemben vett elitképzésről van tehát szó. Listakönyvekben, adólajstromokban, kollégiumi ingatlan nyilvántartásokban egyáltalán nem szerepelő kiskorú tanulók tömegei beiratkozás nélkül kapcsolódnak a kollégiumokhoz, internátusokhoz, komoly döntési kompetenciákkal rendelkező magántanárokhoz. Az intézményi egységek működését alapvetően meghatározza a vonzerő növelésének felmutatható szándéka. Gazdasági szerepük, elsősorban tudatos terjeszkedésük, ingatlanvagyonuk lehetővé teszi, hogy külön *enclos*kat és hatalmi pólusokat képezzenek a városon belül. A Hajnal elleni támadások egy része épp ezt a megközelítést vette célba. Kritikusai azt még elfogadhatónak tartották, hogy a párizsi egyetem a 13. században bírt a legnagyobb nemzetközi vonzerővel, ám ilyen fiatal gyerekek tömeges útnak indítását nem tartották észszerű elgondolásnak. Mindez logikus is, és ezt igazából a szerző sem állítja, a kritikára mégis okot adhat, hogy Hajnal átveszi azt az erősen vitatható és a saját érvelésével is szembe forduló állítást, hogy a 13. században több volt a külföldi diák Párizsban, mint a francia. A teljes szöveg olvasatában viszont világos, hogy Hajnal a fiatal korosztályok említése kapcsán igazából egy „hibát” követett el: igyekezett bemutatni

az egyetemi oktatás-társadalom kapcsolat teljes spektrumát, és nem szűkítette munkáját a más országokból érkezett diákok kérdéskörére.

Az elemi szint bemutatása kapcsán hangsúlyozandó, hogy a korabeli oktatásban nem választhatók el/le olyan könnyen az általunk már elemi szintűnek vélt diszciplínák, így például az írásoktatás hosszú éveken keresztül végigkíséri egy diák képzését. Egészen előrehaladott tanulmányi szinten is szerepet kap, igaz ekkor már kifejezetten gyakorlatias összefüggésben (például oklevélszerkesztés). A másik fontos mozzanat, hogy az íráshoz kapcsolódóan egy komplex képzési hátteret kell rekonstruálnunk. Szembeötlő például az írásoktatás szoros összefonódása a grammatikával. Az új gótikus betűt sem a művészettörténetből, hanem a grammatikai oktatásból látja levezethetőnek Hajnal. Ez utóbbi összetett szerepére utal, hogy az Alpoktól északra sehol sem függetlenedett az *arrestől*. Modern értelemben vett tantárgyi hierarchiát hiába is keresünk, sok szempontból még az iskolai elválasztó vonalak is elmosódtak. Ha például a kisiskola és az egyetem közti határt kívánnánk megfogni, Hajnal az írásjegyek passzív ismerete és az aktív nyelvtani képzés közti átmenetet javasolja. Az írás elsajátítása viszont mindenhol a latin nyelvhez kötődik. E mögött nem külső kényszert vagy konzervativizmust kell látnunk, épp ellenkezőleg, a latin logikus rendszere és átlátható nyelvtana sokkal alkalmasabb volt az íráshasználatra, mint a formálódó és szabályozatlan kiejtésű népnyelveké. Ezzel el is érkezünk az oktatás egy másik kulcskérdéséhez, a kiejtés és tollbamondás szerepéhez. Bár az európai egyetemi szabályzatok ellentmondásosnak tűnhetnek első látásra, mégis a forrásokból jól kiolvasható, hogy az Alpoktól északra elhelyezkedő területeken igazából sehol nem akartak és nem tudtak lemondani a tollbamondás (*legere ad pennam*) alkalmazásáról. Ha a korabeli egyetemeken a diktálást egy konzervatív oktatási módszernek képzeljük, akkor nagyot tévedünk, állítja Hajnal, rámutatva, hogy épp az tette lehetővé, talán egyedülként, az új gondolatok publikálását, miközben kiegészítő szöveget adott a diákok kezébe. A diktálás alapján született írás azonban egy folyamat utolsó állomása, melyet megelőz egy adekvát grammatikai képzés és szövegelemzés, végül pedig a többször ismételt lassú és hangos kiejtés. A szóbeliség kora képes volt a tökéletességig fejleszteni, fegyelmeztette és világossá tenni a *pronuntiatiot*. A helyesírás alapját tehát itt, illetve az összetett és aprólékos szóbeli munkában kell keresnünk. Eme háttér hiányában a rögzítés művelete is kivitelezhetetlen. Padok nélkül, földön, esetleg szalmán ülve, térdre támasztott táblán tintát használva pergamenre írni, közben pedig tétovázni, ötletelni, próbákat tenni teljes képtelenség.

Az íráshoz szükséges szellemi háttér megteremtésében természetesen találunk további fejlettebb módszereket is, amelyeket már könnyedén az íráshasználatához lehetne kötni, mégis az alapkészségek kidolgozásáról van szó. A *reportatio* módszere egy fejlett fogalmazási képességet igényel. Az idősebb diák otthon, esetleg tanára segítségével, az elhangzott óra lényegi összefoglalását készíti el és adja tovább fiatalabb társai számára másolás céljából gyakorlásra. A műfaj ragyogóan alkalmas fejleszteni az írás gyakorlati használatát. Talán az sem véletlen, hogy

a jogi képzés keretein belül vált igazán sikeressé. A pereken, tanúkihallgatásokon jelen lévő klerikus jegyzetei hamar nélkülözhetetlenné váltak. A 13. század közepére formát öntő párizsi parlament működése jó példa a racionális célszerűség és az oktatás egymást támogató kapcsolatára. Gyakorlatias jellegű kiscsoportos foglalkozás áll azonban a *repetitio*k, valamint a leginkább német egyetemeken alkalmazott *resumptio*k – házi feladat jellegű, népnyelvű magyarázatokkal bővített grammatikai gyakorlatok – alkalmazása mögött is. Az írás tehát készségek sorával együtt fejlesztett művelet, aminek végállomása Hajnal véleménye szerint a hibátlan és szabatos latintudás szintjén keresendő. Az újkor „egy kézbe helyezett” oktatási módszerével szemben a középkorban tehát az írástudás több csatornán keresztül jutott el a diákhöz. Mindennek eredménye pedig egy sokszintű írástermés lett. Hajnalt később erős támadás érte amiatt, hogy a könyvkereskedőkhöz kötődő másolással és a *peciak* elterjedésével nemigen foglalkozott. Itt azonban egy alapos félreértés áldozata lett a kritika, Hajnal magától értetődőnek tartotta a könyvkereskedők másolóműhelyeinek jelentőségét, könyve elejétől fogva viszont szándékosan olyan térben mozgott, amiről források alig beszélnek, mégis teljes joggal feltételezhető, hogy létezett.

A vizsgálat továbbiakban nélkülözhetetlen, ám legkényesebb része az oklevél-fogalmazás oktatásának kérdése. Sok szempontból utolsó láncszemként is felfogható, az egyetemi képzés bárminemű egységessége döntő jelentőségű mozzanat lehet egy számos hasonlatosságot felmutató európai írásképek elemzésekor. Problémát jelent viszont, hogy a párizsi típusú egyetemekenél a források egyáltalán nem tesznek említést róla. Itáliai példákból kiindulva az oklevél-fogalmazás a szabad művészetek oktatásához kötődve igenis helyet kapott az egyetemi tanrendben. Hasonló példák ismertek a késő középkori angol egyetemekről is. Párizs kapcsán a forráshiány viszont óvatosságra int. Nem tudni igazán, hova kell helyeznünk az oklevél-fogalmazás tanítását az egyetem és a gyakorlati élet közti átmenetben. Az világos, hogy a párizsi *artes* képzés egy széleskörű használatra alkalmas alapot adott, ezt követően csak gyakorlati, „szakmai” eljárásokat kellett elsajátítani. Ennek a folyamatnak nélkülözhetetlen eleme volt az *ars dictaminis*, a levélfogalmazás tanítása szorosan összefonódva a grammatikával és a retorikával. Itt már egy gyors, lendületes és fegyelmezett írásról van szó, gyakori vonaltörésekkel, hangsúlyos vertikumokhoz illesztett kötésekkel. Egyes jellemző karakterek, illetve az oklevél-fogalmazáshoz szükséges tudás és készségelemek összegyűjtésén túl azonban Hajnal sem vállalkozik az oktatás szintjének pontos meghatározására. Ez mai tudásunk szerint is irreális volna, ám az érintett fejezet semmiképp sem tekinthető a könyv legkidolgozottabb részének. A gondolatvezetés több helyütt kusza, néhol kifejezetten ellentmond egyes korábbi, jól felépített megállapításoknak. Az olvasót itt többször is hatalmába kerítheti az a rosszindulatú érzés, hogy minden és a mindennek az ellentéte is a szerző alaptézisét hivatott igazolni. Nem világos például, miért fog bele a szerző a párizsi egyetem gyakorlati élettől elrugaszkodott oldalának bemutatásába (római jog oktatásának tilalma, szokásjog teljes hiánya a tanrendben az egész középkor folyamán – ez

utóbbi azóta már a 14. század elejére vonatkozóan is sikerült cáfolni) ott, ahol épp az ellenkezőjét igyekszik igazolni. Nem tiszta ezen felül a mesterírnokok szerepének bemutatása az egyetemi kollégiumokban, és ellentmondásos konklúziók születnek a hivatalnoki testületekben zajló oktatásról is.

Mindezek ellenére az oklevélírásnak szentelt fejezet így is számos értékes megállapítást tartalmaz. Jól érzékelhető, hogy Párizsban a szakmai felkészítés és az iskolai oktatás a korai időszakban (13. század) még nem vált el egymástól. Az egyetem egyszerre akarja megőrizni tanrendjének függetlenségét az egyetemen kívüli szakmáktól és kínál együttműködést, elsősorban a jogi képzés számos területén. Ha az oklevél-fogalmazás tanítása hivatali testületekben nem is tapasztalható, más jellegű jogi képzésre, illetve képzés-kiegészítésre bőséges példatárunk van. Fontosnak véli Hajnal az egyetem mintaadó szerepét a szakmai gyakorlatban is. A francia királyi kancellárián az oklevélkiadás rendkívül változatos, mégis alig vannak fellelhető szabályai. Az oklevél-fogalmazó klerikus tehát az ügyfélre támaszkodik, tovább erősítve ezzel az eredendően a szóbeli világból örökölt szokások és hagyományok uralmát.

Könyvének utolsó fejezetét a szerző az európai okleveles gyakorlat tényszerű vizsgálatának szenteli. Ezúttal Hajnal összehasonlításának bázisát a korábban vizsgált magyar és szomszédos országokból származó anyagon túl mintegy 1500 külföldi (francia, belgiumi, svéd) oklevél fénykép és faksimile másolata adja. A vizsgálat fókuszában alapvetően a francia és a magyar okleveles anyag összevetése áll, és a hangsúly egyértelműen az oklevélformulák összevetésére helyeződik. Általánosságban elmondható, hogy a két országban hasonló ütemű és ritmusú növekedés tapasztalható az oklevelek számának jelentős különbsége ellenére is. Feltűnő, hogy az oklevél felépítése és szerkezete egyszerűsödik, bizonyos formulák, így például az *invocatio* (fohászzkodás), a 13. század második felére szinte teljesen eltűnnek. A személyes címzést általános egyszerűsített üdvözlési formulák váltják fel, mindkét országban. Francia hatást érzékel Hajnal a keltezési formulák átvételében (*actum* helyett *datum*) valamint az uralkodók titulaturájában megjelenő *Dei Gratia* formula általánossá válásában is. Igaz, ez utóbbi kifejezés használata a kora középkorban gyökerezik, és számos helyütt előfordul, alkalmazásának hirtelen megszaporodása csupán VI. Lajos uralkodásától figyelhető meg a francia oklevelekben. Magyar viszonylatban ez a jelenség kicsit később, III. Béla uralkodása idején fedezhető fel. Az intézményi keretekről tanúskodó információk szintén párhuzamot rajzolnak. A kancelláriák alapos átszervezése a 12. század végétől, másutt szintén ekkortól tapasztalhatóan a *notarius* elnevezések megritkulása hosszú évtizedekre, valamint a magiszter cím egyre gyakoribbá válása tovább erősíthetik a szerző párhuzamait. Ráadásul az utóbbi európai elterjedése a 12–13. században szoros kapcsolatot sejtet a párizsi vagy párizsi típusú egyetemek *artes* képzésével. Egy másik lényeges mozzanat a francia egyházi törvényszékek (*officialis*) és a magyarországi hiteleshelyek szinte egyidejű kialakulásában fedezhető fel.

Egy sor példa mutatja tehát, hogy nem fokozatos terjedésről, hanem egyenes adaptációról beszélhetünk. Marad természetesen itt is a pápai, illetve a császári

kancellária esetleges hatásának kérdése. A terminológiát illetően viszont számos adat szól a különbségekről, következésképp Hajnal számára elképzelhetőbb, hogy egyes formák az egyetemi oktatás közvetítésével „szóródtak szét” Európában. Itt azonban megjegyzendő, hogy a kérdés az utóbbi időben újra előkerült a magyar szakirodalomban. Solymosi László, egyebütt Hajnal módszerét elfogadva, nem tartja valószínűnek a párizsi minta kizárólagos szerepét.⁶ A továbbiakban felvetődik természetesen az is, hogy milyen képet mutat a Magyarországgal szomszédos területek íráshagyatéka. Az ausztriai anyaggal Hajnal már korábban is foglalkozott részletesen, ezúttal megelőző munkáinak konklúzióját ismerteti rövid magyarázattal. Fontos viszont kiemelni, hogy sem a salzburgi sem a passauai kancellária nem alkalmazkodik olyan gyorsan a francia mintához, mint a magyar gyakorlat. Ennek következtében új formák bajor területekről történő átvétele nehezen elképzelhető. Némileg meglepőnek tűnhet a cseh és a lengyel anyag változatossága és eltérése a magyartól. Hajnal ezt leginkább a belső fejlődésnek és a Franciaországból visszatérő cseh klerikusok iskoláiban továbbélő hagyományos formáknak tulajdonítja. Lengyel esetben pedig a különbözőséget a szerzetesrendek, elsősorban a ciszterciék iskoláival magyarázza. Mindezen túl az is világos, hogy Csehországban a magyarnál jóval rétegzettebb társadalommal találkozunk, Lengyelországban pedig a territoriális megosztottság segíthette egy változatosabb kép kialakulását. Ezzel szemben Magyarországon, a 13. században elsősorban a király körül csoportosuló klerikus körnek állt módjában a franciaországi tanulmányokat folytatni, s hazatérve a jól behatárolható egyházi és világi-adminisztratív értelmiségi elit részévé váltak.

A kötet jelen kiadása függelékben tartalmazza az 1959-es, második francia nyelvű kiadásban már közzétett összefoglalást is. Ez valójában a szerző 1957-ben a *Scriptorium*ban megjelentetett, első kritikákra válaszoló összegzése. Hajnal itt egy karakteres konklúziót ad, ahol az egyes fejezetekben kibontott részeredmények is sokkal letisztultabb formában követhetők. Fontos ez azért is, mert a könyv nem feltétlenül számít egyszerű olvasmánynak. Oka lehet ennek a téma szokatlannak tűnő megközelítése. Épp ezért a szöveg figyelmes olvasást igényel, amit helyenként megnehezíthet az egyes résztémák – önisméltésektől sem mentes – kifejtésének „lelassulása”. Az egyes fejezetek belső tagoltsága, illetve annak hiánya sem feltétlenül a mai olvasó kényéhez van igazítva. Néhány alkalommal sajnos a fordításba is csúsztak olyan hibák, amelyek a logikus szövegértelmezést támadják. Így például az *inutile de dire que* fordítása *mondanunk sem kell, hogy* és nem *felesleges azt mondani tehát, hogy* (207, 210.), mert ez esetben ellentétes értelemben vesszük tovább a mondatot. Hasonlóképp hibás és zavaró a francia *sembler* ige ragozott alakjának többszöri fordítása *látszólagnak* (185, 187). Előfordul az is, hogy a szöveg értelmét zavaró, teljesen felesleges határozószók kerülnek a mondatba (96). Hozzá kell, hogy tegyük, a fordító feladata egyáltalán

⁶ Solymosi László: A pápai kancellária hatása az oklevéladásra a XIII. század közepéig. *Történelmi Szemle* (39.) 1997. 335–344; Solymosi László: Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban. In: uő: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2006.

nem volt egyszerű. A művet eredetileg magyarról fordították franciára, a magyar kézirat azonban elveszett. Az irodalmi megoldásokat preferáló francia fordítás viszont néhol túl kacifántos és szakmailag – már megjelenésének pillanatában is – korszerűtlen szöveget teremtett. Ezzel szemben a mostani magyar változat sokkal jobb, tartalmilag a fenti néhány példát leszámítva jól követhető, terminológiája pontos, sőt több helyütt felfedezhető, hogy a fordítónak sikerült kijavítania a francia szöveg esetleges hibáit (például *cléricature*).

A kötet tartalmaz egy 48 képből álló illusztrációs válogatást is abból az eredetileg 150 fényképes oklevélrészletből, melyet Mezey László állított össze a második, 1959-es kiadás számára. Az eredeti melléklet kétségkívül igényesebb kivitelű, ám jelen megoldás sem tűnik feltétlenül rossznak a könyv forgathatósága szempontjából.

A mostani magyar nyelvű kiadás kapcsán pedig ez az, amit lelkesen ajánlhatunk: vegyük kézbe és olvassuk Hajnalt. A válaszadás lehetőségéről és a korrekciókról az utókor már lemaradt. Használni viszont tudjuk. A mű komoly erudícióval a háttérben gondolkodni tanít, fokozatosan bontva ki alapkoncepcióját, mely a szokás, a hagyomány és az ésszerűség harmóniába állíthatóságát igyekszik igazolni.

Gálffy László

SZERZŐINK

Head-König, Anne-Lise történész

(Université de Genève, Département d'Histoire Economique)

anne-lise.head@histec.unige.ch

King, Steven történész

(Brookes University, Oxford, Centre for Health, Medicine and Society)

sking@brookes.ac.uk

Oláh Sándor (1954) antropológus

(KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda)

issigyo@yahoo.com

Pozsgai Péter (1966) történész

(Budapesti Corvinus Egyetem)

peter.pozsgai@uni-corvinus.hu

Gálffy László (1970) történész

(Szegedi Tudományegyetem)

galffy@gmail.com

György Eszter (1982), PhD-hallgató (ELTE BTK, Atelier)

eszter.gyorgy@gmail.com

Katona Csaba (1971), levéltáros (Magyar Országos Levéltár)

Katona@natarch.hu

Kovács Ákos András (1980) PhD-hallgató

(ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok

Doktori Program)

akosandras@yahoo.fr

Szőcs Máté (1980) történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Program)

szocsmate@gmail.com

CONTENTS

MARRIAGE, DOMICILIATION AND INHERITANCE IN EUROPE

Head-König, Anne-Lise	Fathers' Power, Marriage and the Transmission of Land in Rural Switzerland (1860–1960)	5
King, Steven	Inheritance, Marriage and Household among the English Poor in the Early 19 th Century	28
Oláh, Sándor	Land Inheritance in a Sekler Gentry Family in the Mid-Eighteenth Century	56
Pozsgai, Péter	“Residents” and “Strangers”. Communal Domicile in Torna County on the Basis of the 1869 Census Registers	68

BOOKS

Gyáni Gábor: Relatív történelem	– Szócs Máté	102
Kelemen István: Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század elejétől 1848-ig	– Katona Csaba	108
Loïc Wacquant: Parias urbains, Ghetto, banlieues	– György Eszter	111

Trencsényi Balázs: A politika nyelvei, Eszmetörténeti tanulmányok – Kovács Ákos András	115
Hajnal István: Írásoktatás a középkori egyetemeken – Gálffy László	120
Authors	130
Contents	131
Abstracts	133

ABSTRACTS

Anne-Lise Head-König: Fathers' Power, Marriage and the Transmission of Land in Rural Switzerland (1860–1960)

The author deals with the transfer of the family farm to the next generation and its implications for the different members of the family. With the adoption of the "*code rural paysan suisse*" since 1912 one inheritor has been in a position to take possession of the parental farm, excluding his older and younger siblings, either after the parents' death or by contract whilst they were still alive. But even before then, one can find systems in some hilly parts of Switzerland which enabled only one child to take over the farm, the value of the farm being underestimated in such a manner that the share of the non-succeeding children was cut down to a minimum. We shall consider a catholic region where farms were seldom divided and where the demographic transition in the farm population occurred very late, mostly after World War I. The high average of children reaching the adult age in farm families sometimes contributed to increased tensions between parents and children and amongst the siblings who could not marry or stay on the farm.

Using micro-level analyses, the paper will attempt to analyse the changes which occurred during the century under observation and the impact the process of modernisation had on the farm family. Essentially, the author concentrates on the following topics: the timing of the transmission of land (to what extent did it occur more frequently at the death of the father for the 19th century generations, but earlier in life for subsequent generations?). Were there major changes in the choice of a successor? Was the timing of marriage for the sons who get the land marriage still closely connected to the transmission of land in the middle of the 20th century? And what happened to the siblings who marry without getting any property? Finally there is the question of the retirement contracts for the old parents which were often concluded at the time of the sale of the farm to the descendant: to what extent do the contracts concluded in the middle of the 20th century still reflect the power of the older generation, especially that of the fathers over their adult sons who inherit, and this irrespective of the changes which occurred in the development of social legislation and the creation of a state pension?

Steven King: Inheritance, Marriage and Household among the English Poor in the Early 19th Century

While the history of courtship and marriage in England between the seventeenth and nineteenth centuries has become increasingly rich, the experiences and motivations of one particular group, the poor dependent upon communal charity, have been much neglected. Nowhere are the English records sufficiently detailed to pinpoint definitively the proportion of each marriage cohort that might be classed as dependent poor, or to detail their personal marriage motivations. Yet, in the English counties of Northamptonshire and Berkshire there is evidence that a significant minority of all marriages included at least one partner who might be classified as 'dependent poor' where one defines this as dependent upon either charity or communal poor relief under the English poor law (1601–1834). Piecing together sources as varied as letters and official correspondence, communal accounts, newspaper reporting, this article asks how such people, and their partners, conceived of marriage, made their marriage decisions and experienced early married life. Evidence that poor law officials intervened directly in the marriage market and marriage decision-making process is assembled and analysed. How important such intervention was at the level of the individual remains obscure, but it is clear that officials believed that paupers were better off married than single, that the fertility consequences of their interventions were muted and that rural overseers were in any case good at passing on the demographic consequences of their decisions to urban communities in particular.

A supplementary and developmental analysis of pauper letters suggests that the households formed by the dependent poor may have been financially and residentially fragile, requiring support from parents, neighbours and 'friends' and above all from the poor law. Without extensive linkage between family reconstitutions and poor law data, it is impossible to document the extent of such dependence, but pauper letters suggest it to have been substantial. Importantly, the claims-making rhetoric of the newly married or those (such as parents) applying to the poor law indirectly so as to allow them to continue offering support to poor newlyweds, appears to have touched a nerve in the rural communities analysed here. While relief may have been intermittent, it was often substantial when worked out on a yearly basis, and officials clearly expected to be approached to help in supporting the households of the newlywed poor. Even where officials had real and enduring concerns over the moral standing and household management of paupers, they still paid rent, got clothes and furniture out of pawn, paid allowances and met doctoring bills. The particular, but not unrepresentative, experiences and strategies of two pauper families underpin the analysis and suggests that the underlying expectations that supporting new households was a valid part of the claims-making rhetoric, and the expectation of parish officials that they would eventually pay, is a clear thread running through all pauper letters from those who might be seen to be newlywed or those sup-

porting them. Thus, while it is possible to underplay the extent to which poor people could accumulate prior to marriage and the potential for poor families to provide their younger members with dowry-type help or inheritance, it has been all too common to forget that the greatest inheritance of all for such people was a settlement and the right to negotiate for poor relief. How the expectation of an engagement with the poor law shaped the marriage decision is complex, but we might note that only the claims of the sick were more successful than the claims of newlyweds or those supporting them in a league table of success and failure in the underlying pauper letter sample.

Oláh Sándor: Land Inheritance in a Sekler Gentry Family in the Mid-Eighteenth Century

This study examines the land inheritance practices of an eighteenth-century Sekler gentry family. The main source is an inheritance agreement signed in May 1755, which recorded the distribution of property among three siblings and their families after the death of the parents. The inter-generational transference of estates is characterised by male inheritance, females received movable property at the time of their marriage.

The siblings took into account the size of the plots, soil quality, the financial situation of the families, and their earlier, unresolved property history. They divided and assumed individual ownership over the 138 separate plots of land inherited from their parents, however, their ownership was not entirely individual in the modern sense of the word. According to their original ownership status the plots of land were categorised into ancient and pledged estates, that is, acquisitions. Not every inherited estate was divided, undivided estates were inheritable and sometimes even remained in shared use. For the three heirs, ancient property was a joint institution, which helped to maintain social cohesion: it controlled actions and imposed duties on landowners for the benefit of social and individual security.

Pledged property was considered individual acquisition, thus the user of these lands assumed full right of disposal over them, as long as the pledger or their relative did not redeem those as 'closer kin' on the basis of fee tail rights. Thus, besides the joint and individual ownership by siblings, the inter-generational transference of estates involved the exclusive franchise 'by blood' and the shared responsibilities of fee tail. Temporary property rights over pledged estates were similar to property rights over individualised, privately owned property: heirs did not have a strict duty to keep them together.

Pozsgai Péter: “Residents” and “Strangers”. Communal Domicile in Torna County on the Basis of the 1869 Census Registers

The preserved nominal documentations of the mid-19th century censuses are the most important out of the archive sources of Torna county: the listings of the 1850 and 1857 “Austrian” censuses and the house-registers of the 1869 census which was executed by the Hungarian statistical office.

The registers of the censuses of 1857 and 1869 indicate the names of the family-members and each co-residing members of the house who were present at the moment of the census. The register consisted of the house-number, the numbers of the households, the names and gender of the members of households, the year of birth, the religious denomination of the members of the household, the occupation and columns for presence and absence. The 1869 census included additional questions about the domicile (resident/stranger), birthplace and literacy. The censuses listed the number of domestic animals house by house, besides in 1869 all the economic buildings belonged to each house were conscribed.

This article presents the additional findings of a regional historical-demographic research project. In addition to a critical analysis of the different sources and presentation of the methodology used for the research, it also presents a few conclusions based on the investigation of rural migration, migratory routes and migration networks.

The source-critique should have been extended not only for the data-correction of sources and the shortages or mistakes of census-data produced by the census-takers, but for the critical analysis of the occupational terms and the household unit (*co-resident party*) as well, since for the establishment of the consistency of the source-group and for the reliable comparative analysis a “common denominator” should have been found among the “interpretations” and different use of concepts of the census-takers which differed from each other (slightly or considerably) in the majority of the settlements.

On the basis of the number of the residents and non-residents (“strangers”) determined from the census registers the proportion of migration cannot be reliably revealed, since the practice and classification of domicile from the part of the census-takers showed huge variations in the majority of settlements. Another possible way for studying the *migration* was to examine the population by the distribution of birthplaces. The advantage of the 1869 census that the birthplace of all the registered persons was indicated. In this analysis, however, the author deals primarily with the sources of inaccuracy in the 1869 censuses and the examination of the absent resident and the present non-resident (“strangers”) population.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egyidőben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani, []-ben megadva azt.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítést hátul a források között oldja fel. (pl. Somogy Megyei Levéltár (SML), Főispáni iratok (Fi) 13789/1935.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport (1925–1935)

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen a kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelese*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (szerk.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: Legnagyszerűbb gondolataim. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSzK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé – jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „, ” írjunk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y.).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztőség

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org, Megrendelés: terjesztes@korall.org, Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Horváth Gergely Krisztián, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út. 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyváruház
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pici Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

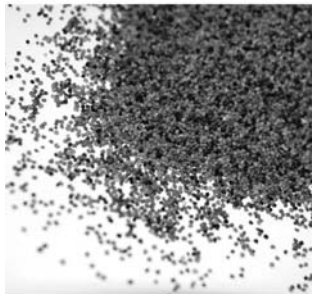
Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

60

2007. DECEMBER

EGYENSÚLY

A közgazdaságtan
kortárs
metodológiája

61

2008. MÁJUS

NYOM

Derrida, a
megvesztegethetetlen
filozófus

Társadalmi evolúció

62

2008. SZEPTEMBER

KRITIKUS PILLANAT

Boltanski és a kritika
szociológiája

Ultrà

www.replika.hu

előző számaink megrendelhetőek

elofizetes@replika.hu

www.orzokor.hu

MEZŐSÉGI
ÖRZÖKÖR
ALAPÍTVÁNY

Jövőt építünk. A szórványban.

Ára 1000 Ft

